

Асророва Лобар
Қобилжон қизи

БУХОРО

мадрасалари

тарихидан

Аҳмадхон ибн Исмоилхон мероси

Асророва Лобар
Қобилжон қизи

БУХОРО мадрасалари тарихидан

Аҳмадхон ибн Исмоилхон мероси

ТОШКЕНТ
2017

УЎК 94(575.146):291.35

КБК 63.3(5Ў)

А-84

Мазкур рисолада Бухоро амирлиги даврида мадрасалар, уларнинг ўқув тизими, талабалар ҳамда мударрислар фаолияти кўплаб манба ва архив хужжатлари асосида ёритилган. Шунингдек, XX аср бошларида Мири Араб мадрасасида мударрислик қилган Аҳмадхон ибн Исмоилхоннинг «Тазкиратул инқилоб» асари таржимаси ва таҳлили ўрин олган. Ушбу тадқиқот XIX аср охири ва XX аср бошларида юртимиз маданий-маънавий ҳамда ижтимоий ҳаётини ўрганишда алоҳида аҳамият касб этади.

Масъул муҳаррир: *З.Исломов, филология
фанлари доктори, профессор.*

Тақризчилар:

М.Ражабова, юридик фанлари доктори, профессор,

Қ.Ражабов, тарих фанлари доктори, профессор,

Ў.Султонов, тарих фанлари доктори,

Н.Насруллаев, тарих фанлари номзоди.

Муҳаррир:

Бобомурод Эралиев.

А-84 **Асророва Лобар Қобилжон қизи**
Бухоро мадрасалари тарихидан:
Аҳмадхон ибн Исмоилхон мероси
Т.: «Hilol-Nashr» 2017. – 224 б.

УЎК 94(575.146):291.35

КБК 63.3(5Ў)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари
бўйича қўмитанинг 751-рқарғили ҳулосаси асосида тайёрланди.

ISBN 978-9943-4818-6-2

© Асророва Лобар Қобилжон қизи
© «HILOL-NASHR» нашриёти, 2017.

Ушбу китобни Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти муҳтарам И.А.Каримовнинг ёрқин хотирасига бағишлайман.

КИРИШ

Эл-юртимиз озодлиги йўлида, халқимизнинг ғурури, ор-номуси, миллий анъаналаримиз ва урф-одатларимизни ҳимоя қилишда, босқинчиларга қарши курашларда қурбон бўлганлар хотирасини асло унутиб бўлмайди. Мустабид тузум даврида миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг умри хазон бўлганини, қанчадан-қанча оқинлар бошпанасидан айрилиб, гўдаклар етим қолганини тарих, бугунги ва келажак авлод ҳеч қачон ёддан чиқармайди. Бу борада давлатимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг гоҳт муҳим жиҳат – «мустикаликка эришиш арафасидиги оғир кунларни бевосита кўрган, шу воқеаларнинг гувоҳи бўлган одамларнинг эҳсаллик ва хотираларини ёзиб овиш зарур»лигига эътибор қаратгани бежиз эмас. Ҳақиқатан ҳам, «оғзаки тарих» услуби мустикани Ўзбекистоннинг энг янги тарихини тизимли равишда, тарихийлик ва ҳолиселик тамойилларига асосланган ҳолда ўрганиш, ўша давр қийинчиликлари ва мураккабликлари ҳақида ёзма манбалар билан қиёсий ўрганиш имкониятини беради.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Илоҳ Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг биринчи ташкилий йиғилишида: «Мустабид

тузумдан бизга қандай оғир, қандай ночор мерос қолгани, халқимиз қанча азоб-уқубатлар тортганини ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. «Пахта иши» деган уйдирма ва бўҳтонлар, Марказдан юборилган, ўзини «десантчилар» деб атаган ёвуз кучларнинг қонунни, адолатни, халқимизнинг шаъни ва ғурурини оёқости қилиб амалга оширган кирдикорлари ҳақидаги бор ҳақиқатни тўла очиб бериш лозим. Афсуски, тарихчиларимиз, адибларимиз бу ҳақда кам ёзади», деган сўзлари ижод аҳли, тарихчи олимларимиз ва кенг жамоатчилик эътиборини яқин тарихимизни чуқур ўрганиш, тадқиқ қилиш ва бу борадаги бор ҳақиқатни тўла очиб бериш лозимлигига қаратилди.

Сўнгги йилларда амалга оширилган хайрли ишларнинг натижаси ўлароқ «Қишлоқ фожиаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун» тўплами, «Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар», «Тарихнинг ҳасратли саҳифалари» каби қатор йирик асарлар, кўнлаб илмий мақолалар, архив материаллари ва эсдаликлар дунё юзини кўрди¹.

¹ Тарихнинг ҳасратли саҳифалари / «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси, «Мерос» халқаро илм.-амалий экспедиция хайрия жамғармаси; [Масъул муҳаррир Н.Каримов]. – Т.: Шарқ, 2006.; Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун. (Ўрта Осиё республикалари мисолида). – Т.: Шарқ, 2005.; Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, эмиграция. 1929-1955 гг. Документы и материалы. В 3-х томах. / Сост.: Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Под ред. Алимовой Д.А. Том 1. – Т.: Шарқ, 2006.; Шамсутдинов Р. Маҳбус юртдошлар қисмати. // Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. – Т.: Шарқ, 2006.; Шамсутдинов Р.Т., Холмирзаев Р.Т. ГУЛАГ лагерларидаги ўзбек маҳбусларининг қисмати. // АнДУ Илмий хабарнома. 2011. №1. Шамсутдинов Р.Т., Холмирзаев Э. Сандармоҳ қатлгоҳида отилган юртдошлар. // Мустақиллик: фан ва таълим тараққиёти. – Андижон, 2011.; Холмирзаев Э.Р. Дмитров лагеридagi ўзбек маҳбуслари тақдири. // Мустақиллик: фан ва

Бу каби тадқиқотлар бой ўтмишга эга ўзбек халқининг бошига тушган фожеаларини ёритиб беришга қайсидир маънода камлик қилади. Зеро, бу тадқиқотчилар олдида турган вазифалардан саналиб, келажакда янгидан янги изланишлар олиб бориб, бизга номаълумлигича қолиб келаётган маърифатпарвар шахслар ҳамда уларнинг бой меросини халққа танитишдан иборат.

Мазкур рисолада XIX-XX асрларда Бухоро мадрасалари ва уларнинг таълим тизими, мударрислар ҳамда шу вақтгача фаолияти ўрганилмаган мударрис, маърифатпарвар олим Аҳмадхон ибн Исмоилхон ҳаёти ва фаолияти хусусида сўз боради. Яна 1914-1918 йилларда юртимизнинг аянчли тарихидан ҳикоя қилувчи «Тазкиратул инқилоб» (Инқилоб тарихи) асарининг форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржимаси ҳамда ундаги айрим воқеаларга архив ҳужжатлари асосида изоҳлар берилади. Тадқиқотда манба, тарихий ҳужжатлар билан бир қаторда, оғзаки тарих услубидан ҳам фойдаланилди. Жумладан, бевосита Аҳмадхон ибн Исмоилхонни кўрган, унинг ўзи ва замондошлари билан ҳамсуҳбат бўлган невараси Нуриддинхон Исломов билан учрашиб, олим ҳаёти ҳақида қўшимча маълумотлар тўпланди. Рисолани ўқиш давомида ундаги воқеа-ҳодисаларнинг аниқ далиллар орқали ёритилиши, муаллифнинг воқеаларни содда услубда баён этиши китобхон қизиқишини орттиради.

таълим тараққиёти. – Андижон, 2011. Холмирзаев Э.Р. Магадац жазо лагерларидаги ўзбек махбусларининг фожиаи тақдир. // «Элим деб юртим деб ёниб яшаш керак» мавзудаги конференция материаллари. – Навоий, 2011. Шамсутдинов Р., Холмирзаев Э. ГУЛАГ лагерларидаги ўзбек махбуслари. // Тарихнинг номаълум саҳифалари: илмий мақолалар, ҳужжат ва материаллар, хотиралар. 3-китоб. – Т.: Ўзбекистон, 2012. Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қагағон сиёсати ва унинг оқибатлари. (Биринчи китоб). – Т.: Шарқ, 2012.

Тадқиқот жараёнида моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаган ота-онам, акамга, шунингдек, рисолаи ёзишга яқиндан кўмак берган Ўзбекистон мусулмонлари идораси Самарқанд вилоят вакили, вилоят бош имом хатиби (Аҳмадхон ибн Исмоилхоннинг невараси) Н.Исломовга, Тошкент ислом университети раҳбариятига, Самарқанд вилояти архив иши ҳудудий бошқармаси бошлиғи А.А.Маманазаровга, Самарқанд вилоят Давлат архиви бош архивчиси Ў.З.Эгамбердиевага, Самарқанд Давлат университети катта ўқитувчиси Ж.М.Бузуковга ҳамда Бухоро Давлат меъморий-бадний музей-қўриқхонаси қўлёзмалар фонди раҳбари Ф.А.Аҳмедовга беҳад миннатдорчилигимни билдираман.

Муаллиф

I БОБ. БУХОРО АМИРЛИГИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

1.1. Бухоро амирлиги мадрасалари

Мовароуннахрга ислом дини кириб келиши билан диний таълим ва у билан боғлиқ илмлар ҳам ривожлана бошлади. Маънавиятда хурфиқрлик, илм-фанга ҳурмат-эътибор ва унинг кадр-қимматини юксак баҳолаш устунлик қилди. Айниқса, диний ва дунёвий илмлар узвий ҳолда тараққий этиб, қадимги юнон, ҳинд ва бошқа халқларнинг илмий салоҳиятидан кенг фойдаланилди. Айнан шу даврдан ҳудудларда мактаблар ва мадрасалар пайдо бўла бошлади. Мадрасалар қадимдан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида алоҳида нуфузга эга ўқув маскани сифатида катта обрў-эътибор қозонган.

Кўҳна Бухоро ҳам ўзининг кўп сонли мадрасалари билан ном тараққий этган. У турли ерлардан илм таҳсили учун талабалар ташриф буюрадиган шаҳар ҳисобланган. Бу анъана кейинги асрларда ҳам давом этган. Шу сабабли аксарият муаллифлар Бухоро ҳақида сўз кетганда аввало унинг шу жиҳати билан таърифлаганлар. Хусусан аштархонийлар даври муаррихи Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) Бухоронинг илм тарқатувчи марказ сифатидаги хизматини шундай баҳолайди: «Олимларнинг кўплигидан, уни олимлар ва илм-фан булоғи деб атайдилар». Бухорога XIX асрда сафар қилган Е.К. Мейендорф эса Бухоронинг ислом оламида тутган ўрнини қуйидагича таърифлайди: «Ўзининг кўпшаб мактаблари, олимлари ҳамда муқаддас қадамжолари сабабли мусулмонларнинг зиёратгоҳига айланган. Эҳтимол шунинг учун у «шариф»

номига сазовор бўлгандир»². Рус сайёҳи Н. Ханыков ўз эсдаликларида Бухорони йирик илм-фан ва маърифат, диний билимлар маркази сифатида таърифлаб: «Бухоро илм тарқатувчи марказ ҳисобланган ва ҳисобланади», дейди. Ж.Кунитс ҳам Бухорони «араб-эрон маданиятининг қалъаси», Марказий Осиёнинг юз йиллик тарихидаги «Ислоннинг юраги», 250 масжид ва мадрасалар маркази дея атаган³.

Ўрта Осиё мадрасалари тарихи ва уларни фаолияти хусусида кўшлаб тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб⁴,

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: 1975. – С. 93.

³ Kunits J. Dawnover Samarkand. The rebirth of Central Asia. – New York, 1935. – P. 23.; Джурабаев Д.Х. Изучение политической истории Бухарского эмирата в советский и постсоветский периоды. // Историография, исторические источники, методы исторического исследования. – С. 18.

⁴ Қаранг: Чориев А.Х. Народное образование и подготовка педагогических кадров в Узбекистане в условиях советского тоталитаризма: противоречия между системами традиционно-национальной и советской (20-30-е годы). Доктора исторических наук. – Т.: 1998.; Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт сабоги. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010.; Джурабаев Ж.Х. Бухарский эмират во второй половине XVIII-первой половине XIX вв. (В письменных источниках) доктора исторических наук. – Душанбе: 2014.; Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960. (Бундан кейин: Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы).; Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.). – Алматы: Дайк – Пресс, 2004. (Бундан кейин: Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков.); Маликов А.М. Культура Самарканда в конце XVIII-первой половине XIX в. / Культурно-исторические процессы в Центральной Азии (древность и средневековье). – Алматы: Дайк-пресс, 2012. (Бундан кейин: Маликов А.М. Культура Самарканда в конце XVIII-первой половине XIX в.); Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). – М.: Изд. восточной лит.ры, 1958.; Климович Л. Ислам в царской России. Очерки. – М., 1936.;

мазкур рисолада мадрасалар фаолияти ҳақида умумий тўхталиб ўтмоқчимиз.

Мадраса – арабча «дараса» («ўрганмоқ») сўзидан олинган бўлиб, «ўрганиш жойи» деган маънони англатади. Илк ислом давриданоқ масжидлар бунёд этила бошланди. Дастлаб илм мажлислари масжидларда олиб борилган бўлса, кейинчалик мадрасаларда таҳсил олиш йўлга қўйилди. Наршахийнинг фикрича, 937 йилги ёнғиндан зарар кўрган «Форжак» мадрасаси Марказий Осиёдаги дастлабки мадрасалардандир⁵. К.Каттаевнинг фикрига кўра, Самарқанддаги Работи Ғозиён мадрасаси яна ҳам қадимийроқ бўлиб, унда Имом Мотуридий, Абулқосим Ҳаким қабилар Муҳаммад ибн Фазл Балхийдан (ваф. 931 й.) таҳсил олганлар. Аммо Абу Ҳафс Кабир Бухорий (150-216-17 ҳиж., 768⁶-832⁷ мил.йй.)⁸ ҳам Бухорода илмий ва диний билимлар ривожига катта ҳисса қўшган мадрасага асос солганини инобатга олсак, мазкур мадраса

Сафаралиев Б.С. Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества. // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2011 / 2 (26). (Бундан кейин: Сафаралиев Б.С. Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества.); *Фафуров У. XIX аср Тошкент мадрасалари*. http://fikr.uz/blog/toshkent_islom_universiteti/html (Бундан кейин: *Фафуров У. XIX аср Тошкент мадрасалари*.); Ремпел Л.И. Далекое и близкое. Бухарские записи. – Т.:1981.; Эргашев Б. Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате. – Т.: Фии, 1991.; Зорина Ю.П. Медресе в регионах дореволюционной России как профессиональные учебные заведения. // Историческая и социально-образовательная мысль. 2014. № 3 (25). ва бошқалар.

⁵ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жайфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 161. (Бундан кейин: Наршахий. Бухоро тарихи.).

⁶ Абдулкарим Самъоний. Насабунома (Ал-Ансоб). Абдулғафур Раззоқ таржимаси. – Бухоро: Бухоро, 1999. – Б.37.

⁷ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б.55.; Хожа Муҳаммад Порсо. Фасл алхитоб. Манбалар хазинаси. Тошбосма. №34. – Б. 295.

⁸ Бундан кейин: 150/768 й. тарзида берилди.

кўрсатилган мадрасалар билан бир вақтда, балки улардан ҳам қадимийроқ экани маълум бўлади⁹.

Мадраса ўқув дастурининг умумий жиҳатлари X-XII асрларда ишлаб чиқилиб, кейинчалик такомиллашиб борган.

Ўрта асрларда Бухоро мадрасалари илм маскани сифатида нафақат Мовароуннаҳрда, балки мусулмон шарқида ҳам машҳур эди.

Амир Темур ва темурийлар даврида мадрасалар олий маълумот берувчи марказ вазифасини ўтаган. Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонда асосан давлат ва давлатманд шахсларнинг маблағлари ҳисобига кўплаб мадрасалар қурилган.

Шу тариха мадрасалар кўпайиб, олий ўқув даргоҳи сифатида диний соҳа вакиллари, сиёсий арбоблар ҳамда олимлар етиштирадиган олий ўқув юртига айланиб борган. Мадрасалар асосан хон, амалдор, бадавлат кишилар ва зиёли шахсларнинг ташаббуси билан барпо этилиб, номи ўша шахслар исми, баъзан мадраса жойлашган маҳалла, гузар номи билан аталган¹⁰.

Мадрасалар ҳолис хусусий мулк ҳисобидан қурилиши шарт бўлиб, хон ва амирлар, йирик амалдорлар томонидан бундай иншоотларни давлат мулкидан бунёд этилиши шариятга ҳилоф ҳисобланган.

Мадрасаларнинг асосий даромади вақф мулкларидан бўлгани учун яхши ҳосил олинмаган йиллари қийналган талабалар ва мударрислар муаммосини ҳал қилиш мақсадида Мирзо Улуғбек мадрасаларни давлат ҳисобига ки-

⁹ У ўз замонасининг машҳур мадрасаларидан саналиб, ҳозирги «Пойи Калон» мавзесида жойлашган, мадраса Бухорода XIII асрда ҳам фаоллият юритган. Қарағ: Асророва Л. Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ханафий фикри. – Т.: Тошкент ислом университети, 2014. – Б. 121-122.

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. И-47-жамғарма, 1-руйхат, 333а-йиғмажиқ, 15-варақ. (Бундан кейин: ЎзР МДА).

ритган ва уларга давлат бюджетидан маблағ ажратилган. Мадрасаларда нафақат бойлар, балки камбағалларнинг болалари ҳам ўқиш ҳуқуқига эга бўлган ва нафақа, кийим-бош билан таъминланган. Ўқув йили саккиз йилга қисқарган ва ҳафтада беш кун таълим берилган. Мирзо Улуғбек ўқув дастурларини ҳам янгидан ишлаб чиққан¹¹. Янги ўқув қўлланмалар яратилиб, Мирзо Улуғбек машғулотларни яқка тартибда олиб боришни ман этиб, «жамоа»(гуруҳ)ларга бўлиб ўқитиш услубини жорий қилган. Маърузалар 70 кишидан иборат катта гуруҳларга, амалиётлар эса 10-15 кишидан иборат кичик гуруҳларга бўлиб олиб борилган. Бу услуб кейинги асрларда ҳам сақланиб қолганини архив маълумотлари ҳам тасдиқлайди¹².

Бухоро XVIII асрнинг биринчи ярми XIX асрда ҳам олдинги асрлардаги ўз нуфузини сақлаб қолган. Айниқса, Бухоро амири Шохмурод (1785-1800 йй.) ва амир Ҳайдар (1800-1826 йй.) ҳукмронлиги даврида илмга эътибор кучайиб, диний билимлар гуллаб яшнаган¹³. Садри Зиё(1865-1932 йй.)нинг маълумотига кўра, Шохмурод Мири Араб мадрасасининг битта хужрасида кеча-кундуз риёзат чекиб илм олиш билан шуғулланган ва халқ орасида «Амир Жаннатмакон» лақаби билан танилган¹⁴. «Тухфат аз-зоирин»

¹¹ Дастур бўйича араб тили, Қуръон, нотиклик (санъати), ҳадис, мантқ, ҳуқуқшунослик, метафизика, математика, астрономия, медицина, география, тарих ва адабиёт каби фанлар ўқитилган.

¹² Гуруҳларга бўлиб ўқитиш услуби XIX аср охири ва XX аср бошларида ҳам давом этгани ЎзР МДА И-47-филд, 333а ишда батафсил ёзилган.

¹³ Джураббев Д.Х. Система мусулманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв. (по материалам русских источников). // История. Таърих. – С. 210. (Бундан кейин: Джураббев Д.Х. Система мусулманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв.).

¹⁴ Қаранг: Садри Зиё. Мажмуъи Шарифон Мақдум. Шарҳ қўлёзмалари маркази. Қўлёзма. №2193. 190а, 191а. (Бундан кейин: Садри Зиё. Мажмуъа. ШКМ. Қўлёзма.).

асарида эса унинг ўгли амир Ҳайдар ҳам «Амир Саид» ва «Фирдавсмаконий» лақаблари билан танилгани қайд этилган¹⁵. Ҳатто Амир Ҳайдарнинг «Амир» ёки «Олий» номли мадраса курдиргани тўғрисида маълумотлар мавжуд¹⁶.

Амир Шохмурод амалдаги ёки бутунлай фаолият кўрсатмаётган вақфларни қайта ишга солди, улардан тушган даромад ва қўшимча солиқлардан олинган даромадларни янги масжид, мадраса, хонақоҳ ва мактаблар, зиёратгоҳлар барпо этиш ҳамда уларни таъмирлаш учун сарфлашга буйруқ берди. Мирий¹⁷(1778-1829 йй.) «Маҳозин ат-тақво» асарида Шохмурод тахтга ўтиргунга қадар кўплаб илм масканлари каровсиз қолгани ёки омборхона вазифасини ўтаганини ёзади¹⁸.

Амир Шохмурод мадраса талабаларига солиқлардан тушган даромад ҳисобидан нафақа (стипендия) тўлашни жорий этган¹⁹. У олий мадрасаларнинг фаолиятини ошириш мақсадида бир қанча ислохотларни йўлга қўйган. Бу ислохотлар асосан уч йўл билан амалга оширилган: аҳволи ёмонлашган мадраса биноларини таъмирлаш, вақф мулкларини қайта тиклаш орқали мадрасаларни молиялаштириш ҳамда масъул шахсларни мударрис этиб тайинлаш²⁰.

¹⁵ Қаранг: Носируддин ибн Амир Музаффар. Тухфат аз-зоирин. Топшкент ислом университети. Манбалар хазинаси. Топшбосма. №101. – Б. 94. (Бундан кейин: Носируддин. Тухфат аз-зоирин.).

¹⁶ Мирзо Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 178.

¹⁷ Тулик номи Мир Ҳусайн ибн Шохмурод. У Шохмуроднинг ўгли бўлиб, шоир, ёзувчи ва тарихчи сифатида танилган.

¹⁸ Мир Ҳусайн ибн Шохмурод. Маҳозин ат-тақво. ШҚМ. Қўлёзма. №51. 526-53а. (Бундан кейин: Мирий. Маҳозин ат-тақво.).

¹⁹ Анке фон Кюгельген. Легитимация среднесазиатской династии мангитов в произведениях их историков. – С. 331.

²⁰ Маликов А.М. Культура Самарканда в конце XVIII-первой половины XIX в. – С. 292.

Аҳмад Дониш (1826-1897 йй.) ва Садри Зиёлар Амир Ҳайдар ҳукмронлик қилган даврда илм олиш мақсадида Бухорога дунёнинг турли жойларидан талабалар келганини, илм-фан тараққий этиб, илгари олимлар бунчалик ютуққа эга бўлмаганлигини таъкидлашади²¹. Инглиз сайёҳи А.Бёрнс эса Бухоро мадрасаларида Эрондан ташқари барча мамлакатлардан келган талабаларни учратиш мумкинлиги, улар етти ёки саккиз йиллик ўқув курсини тугатиб, ўз ватанларига билим захираси билан қайтишларини қайд этади.

Хориждан келган айрим талабалар ўқишни тамомлагач, юртига қайтмасдан шу ерда мударрис бўлиб қолиши ҳам кузатилган. Жумладан, Муҳаммад Шариф ибн Маҳаммад Накий Шохмурод ва Ҳайдар даврида яшаб, Бухоро мадрасаларидан бирига тарих ва адабиёт тарихидан дарс берган. Ўзи шоирлик қилган²².

Абу Шараф Муҳаммад Хусайн ибн Абу Умар Булғорий эса ўзи ҳақида шундай деб ёзади: «Фақир Булғор шаҳарларидан бири бўлган Каргал шаҳридан 1231/1815 йилда Бухорога келиб, ҳозирги кунга қадар (1261/1845 й.) шу ерда яшаяпман». Тошкент Давлат Шарқшунослик институти ҳузуридаги Шарқ қўлёзмалари марказида²³ №2640 рақам остида сақланаётган китобда у Амир Насруллоҳон (1826-1860 йй.) даврида саройда адабиёт билими шугуллангани ва амир ўғлига турли фанлардан таълим бергани ҳақида маълумотлар мавжуд²⁴.

²¹ Аҳмад Дониш. История мши итской династии. – Перевод, предисловие и примечание Н.А. Наджафовой – Душанбе: Дониш, 1967. – С. 37.; Садри Зиё. Маҷмуъи ШКМ. Қўлёзма. №2193. 1954.

²² Хали Заде Р. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в. – Сталинабад, 1956. – С. 124-127.

²³ Бундан кейин – ШКМ.

²⁴ Альмеев Р. Святые места Бухары: мазар ходжа Булгар. //

XIX асрнинг 20-йилларига оид маълумотларга кўра, Бухорода Россия фуқаролари бўлган уч мингга яқин татарлар яшаган бўлиб, уларнинг уч юз нафари мадрасада таълим олиш мақсадида келган.

XX аср бошларида ҳам Бухоро Марказий Осиё, Кавказорти, ҳозирги Татаристон ва Бошқирдистон ҳудудлари учун исломий таълим марказларидан бири сифатида муҳим аҳамият касб этганини кўрамыз. Бу Туркистон генерал-губернаторининг 1899 йил якуни бўйича подшога ёзган хатида ҳам қайд этилган. Хат орқали Россияда 14 миллион атрофида мусулмонлар яшаётгани, қадимдан Бухоро мусулмонлар дунёсида маърифат ўчоқларидан бири сифатида тан олиб келинаётгани ва ҳозирда ҳам бу борадаги аҳамиятини йўқотмагани тўғрисида хабар берилган²⁵.

Бунга мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида (Бундан кейин: ЎзР МДА) 1910 йилда Бухоро мадрасаларига ўқишга келган ўн беш нафар талабанинг исми шарифи, қаердан келганлиги ҳамда қайси мадрасада таҳсил олаётганлиги рўйхатини келтириш мумкин²⁶. Яна №361 рақамли ҳужжатда келтирилишича, 1915 йилга келиб, Бухоро мадрасаларида таҳсил олаётган Россия фуқароларининг (рўйхатга олинганлари) сони 101, бошқа маълумотга кўра эса 182 нафарга етган²⁷. Уларнинг Бухорода яшаб, ўқишлари учун назорат қилиш тизими ишлаб чиқилган²⁸. Тадқиқот жараёнида хориждан келган талабаларга мадрасада оладиган нафақасидан ташқари алоҳида вақф мулкла-

²⁵ ЎзР МДА. И-1-жамғарма, 27-рўйхат, 276-йигмажилд, 13-варак.

²⁶ 1.1. иловага қаранг.

²⁷ Мазкур ҳужжатда айтилишича, рўйхатга олинмаган талабалар ҳам кўп бўлган. ЎзР МДА. И-3-жамғарма, 1-рўйхат, 361-йигмажилд, 36-варак.

²⁸ 1.2. иловага қаранг.

ри ҳам инъом этилгани аниқланди. Жумладан, Анходан келган талабаларга Мизроббой ибн Абдурахим Анхо «Лаби Ҳовуз»да жойлашган тўртга чироқ сотадиган дўконни (1867 й.), Сайрамдан келган талабалар учун Хожа Азиз ибн Хожа Аваз Муҳаммад Коми Або Муслим туманидан 200 таноб ҳосилдор ерни (1677 й.), Туркистондан келган талабаларга Хожа Муҳаммад Азизон ибн Шайх Муҳаммад Коми Або Муслим туманидаги «Афғон Дезаи Калон» ва «Афғон Дезаи Хурд»нинг барча ерларини (1666 й.), Али Азизон Хутфар туманидаги «Каризи ризоия» ерларидан 900 таноб (1694 й.), Тошкентдан келган талабалар учун эса Муҳаммад Юсуфбой ибн Муҳаммад Солих «Поёни Руд»дан 91 таноб ҳосилдор ерни (1812 й.) вақф қилишган²⁹. Бундан қадимдан юртимизда илмга, толиби илм ҳамда мусофирларга бўлган ҳурмат, эътиборнинг нақадар баланд бўлганини кўриш мумкин.

Амирликда фаолият юритган мадрасалар сони манбаларда турлича келтирилган бўлиб, аниқ маълумот мавжуд эмас. Жумладан, XX асрнинг бошларида Бухорода мадрасалар сонини ўша даврда яшаган Абдурауф Фитрат ва Садриддин Айний 200 та, Садр Зиё 204 та, Муҳаммад Али Балжувоний эса 400 га яқин, Туркистон генерал-губернаторлиги ҳисоботи билан боғлиқ архив ҳужжатлардан бирида 1914 йилда Бухоро амирлигида 350 та мадраса фаолият кўрсатаётгани қайд этилган³⁰. ЎзР МДАда сақланаётган «Қушбеги» фондидаги ҳужжатларга таяниб, Бухоро шахрининг ўзида 160 тадан

²⁹ Қаранг: ЎзР МДА. И-323-жамгарма, 1-руйхат, 127, 604, 755, 128, 746, 598-йиғмажилдлар.; 4.1. иловада мадрасалар ҳамда мусофир талабаларга вақф этилган мулк ҳужжатларидан намуналар берилган.

³⁰ ЎзР МДА. И-3-жамгарма, 1-руйхат, 361-йиғмажилд.

ортиқ мадраса фаолият юритганини келтириб ўтиш мумкин³¹. Бундан ташқари, XIX асрнинг 40-йиллари, рус сайёҳи Н.Ханыковнинг кўрсатишига кўра, Бухорода амир рўйхатида кўрсатилган 103 та мадраса бўлиб, улардан 60 таси энг катта мадраса ҳисобланган. Инглиз сайёҳи А.Бёрнс шаҳарда мадрасалар сони 366 та деса, П.П.Иванов эса 150 дан ортиқ мадраса фаолият юритган ва ўқувчиларнинг сони 30 мингга етган деб кўрсатади. Л.Климович амирлик пойтахтида 103 та мадраса, талабалар сони 20 000 та дея таъкидлайди. Хуллас, турли маълумотлар умумлаштирилганда Бухоро амирлигида 200 дан 400 га яқин мадраса мавжуд бўлган³².

Мадрасада турли соҳадаги малакали мутахассислар тайёрланган. Бу илм даргоҳини битирувчиларининг аксарияти мударрис, олим, адабиётчи, амалдор, элчи, ҳарбий, имом, рассом, мусиқашунос ва ҳатто маърифатпарвар бўлиб етишган³³.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, мадрасаларнинг молиявий харажати вақф даромади ҳамда давлат хазинасидан ажратилган қўшимча маблағ ҳисобига қопланган, ҳар бир мадрасанинг ўз вақф мулки ва вақфнома хуж-

³¹ ЎзР МДА. И-126-жамгарма, 1-рўйхат, 1995, 930, 1994, 1996 ва бошқа йиғмажилдлар.

³² Каранг: Очерки по истории Средней Азии (XVI-середины XIX вв.). – М.: Изд. восточной лит.ры, 1958. – С. 107-108.; Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середины XIX вв.). – М.: Изд. восточной лит.ры, 1958. – С. 107-108.; Климович Л. Ислам в царской России. Очерки. – М., 1936.; Сафаралиев Б.С. Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества. – С. 99.; Фафуров У. XIX аср Тошкент мадрасалари.; Ремпел Л.И. Далекое и близкое. Бухарские записи. – Т.: 1981. – С.4.; Эргашев Б. Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате. – Т.: Фан, 1991. – С.16.

³³ Зорина Ю.П. Медресе в регионах дореволюционной России как профессиональные учебные заведения. // Историческая и социально-образовательная мысль. 2014. № 3 (25). – С. 113.

жати бўлган. Вақфномада мадрасанинг чикими, ундаги хизматчилар: мутавалли, мударрис, хофиз, мухри, накиб, фаррош, ошпаз ва бошқалар, шунингдек, талабалар сони, уларга берилган маош ва нафақалар аниқ кўрсатилган. Ҳар бир мадрасанинг хон томонидан тайинланган ўз мутаваллиси бўлган³⁴. Мутавалли ходим ва талабаларга тўланадиган ҳақ, вақф ерларида ишни ташкил этиш, мардикорлар ёллаш, ижарачилар ва ҳиссадорлар билан шартнома тузиш, дўконлар, тегирмонлар ва мадрасанинг вақф мулкига кирувчи бошқа объектлардан ижара ҳақини ундириш ва ундан бошқа ишларга масъул бўлган. Шунингдек, мадраса хизматчилари, мударрислари ва талабаларга бериладиган йиллик маош миқдори нақд пул ва озуқалик дон ҳисобидан ажратилган.

Мутаваллига мадрасадаги хизмат кўрсатувчи ходимлар (ўқитувчи-мударрислардан ташқари) фаолиятини, айрим ҳолларда эса талабаларнинг дарсга қатнашиш давоматларини назорат қилиб туриш юкланган. Унинг лавозими отадан болага мерос тариқасида ўтиши йўлга кўйилган. Вақф даромадлари мадраса талабалари, мударрислар, мутавалли ва хизмат кўрсатувчи ходимлар ўртасида шариат кўрсатмалари асосида тақсимланган³⁵.

Мадрасалардаги талабалар сони ва уларнинг ўқиш муддати мадраса даромадига боғлиқ бўлиб, даромадга қараб мадраса ходимларининг сони ҳам белгиланган. Шунингдек, мадрасаларнинг нафақалари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Мадрасалардаги ушбу тафовут архив ҳужжатларида аниқ кўрсатилган³⁶.

³⁴ Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). – М.: Наука, 1983. – С. 46.

³⁵ *Ғафуров У.* XIX аср Тошкент мадрасалари.

³⁶ Қаранг: ЎзР МДА. И-47-жамгарма, 1-рўйхат, 333^а-йиғмажилд, 32-33-варақлар.

Абдурауф Фитратнинг ёзишича, Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, улар олий, ўрта ва қуйи тоифаларга бўлинган. Мадрасаларнинг йиллик вақфи ҳам турлича бўлган. Жумладан, олий тоифадаги мадрасаларнинг (33 та мадраса) йиллик вақфи 250 000 тангадан 40 000 тангагача (жами: **2 815 000 танга**), ўрта тоифадаги мадрасаларники (39 та мадраса) 35 000 тангадан 12 000 тангагача (жами: **961 000 танга**), қуйи тоифага мансуб мадрасалар юздан ортик бўлиб, уларнинг вақфи минг тангадан ўн минг тангагачадир. Бу мадрасаларнинг умумий вақф миқдори **500 000 тангага** етгани кўрсатилган³⁷. Шунингдек, архив ҳужжатларида ҳам мадрасаларни вақф мулки ва йиллик даромади қайд этилган³⁸.

Амир Шохмурод давридан бошлаб инқилобгача бўлган даврда давлатманд шахслар мадраса ҳамда ҳужраларни таъмирлаб, уларни талабаларга ижарага берган. Шу сабабли амирликда кўплаб мадрасалар барпо этилиб, хароба ҳолга келганлари таъмирланди³⁹. Муҳаммад Али Балжувоний ҳам мадрасаларнинг ҳужралари олди-сотдиси (яъни, таъмирлаш мақсадида олингани) ҳақида маълумот беради⁴⁰. Мадрасага яқин ҳужраларнинг ижара ҳақи юқори бўлган. Агар талабанинг ижара ҳақини тўлашга маблағи бўлмаса, айрим ижара эгалари талабаларга олган илмидан унга ҳам ўргатиш шарти билан ижарага қўйган. Шу билан улар ҳам саводларини чиқарганлар⁴¹.

³⁷ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 111-112. (Бундан кейин: Фитрат. Танланган асарлар. I жилд.). 3.3. иловага қаранг.

³⁸ ЎзР МДА. И-126-жамгарма, I-руйхат, 930-йиғмажилд.

³⁹ Аштархонийлар мадрасаларни буздирган.

⁴⁰ Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофенӣ. (Тоҷик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Воҳидов Ш., Чориев З.). – Т.: Академия, 2001. – Б. 35. (Бундан кейин: Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофенӣ.).

⁴¹ Садриддин Айни. Воспоминания. Перевод с таджикского Анны Розенфельд. Издательство академии наук СССР. – Москва. Ленинград. 1960. – С. 195-196. (Бундан кейин: Садриддин Айни. Воспоминания.).

Архив ҳужжатлари билан танишганда Бухоро шаҳридаги мадрасаларда ижарага турган мударрислар ва талабалар ҳақида маълумотларга дуч келдик. Жумладан, «Абдуллахон» мадрасасида бешта, «Мадрасани Олий»да олтига хужра бўшаб, бўш хужраларга тавсия этилган талаба номлари кўрсатишган⁴². Бошқа ҳужжатда эса Мулло Мир Юнус ва Мулло Мир Сулаймон исмли талабаларга «Жўйбори Калон» мадрасасидан бир хужрани 18 тилла миқдорда ижарага бериш ёзилган ва яна шунга ўхшаш кўплаб ҳужжатлар ҳам мавжуд⁴³.

1.2. Мадрасаларда таълим жараёни.

Мадрасага асосан мактабни тугатганлар қабул қилинган. Талабалар ёши 10 ёшдан 40 ёшгача бўлган. Е.К.Мейендорф, Н.П.Остроумов, Н.В.Ханыков, П.И.Демезон, Т.М.Аминов, В.Л.Бенин, Д.Н.Логофетлар тадқиқотларида мадрасада таълим 10 йилдан 30 йилгача бўлиши ва дарсларда қайси фанлар ўқитилиши ҳақида батафсил маълумот берилган⁴⁴.

Талабалар мадрасага имтиҳон асосида қабул қилинган. Улар билим даражасига қараб уч гуруҳга бўлинган.

⁴² 4.2. илмийга қарин.

⁴³ Қаранг: Улр МДА. Н. 126-жамгарма, 1-руйхат, 1998-йилгажилд. 32, 46, 47, 54, 64, 68-варақлар.

⁴⁴ Қаранг: Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: 1975 – 150 с.; Остроумов Н.П. Мадрисы в Туркестанском крае // Журнал Министерства народного образования. Новая серия. Часть VII. – январь. 1907. 12-13.; Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства, составленное Н.Ханыковым. – СПб., 1843. – С. 216-219.; Эпизоды о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). – М.: Наука, 1983. – С. 46.; Т.М. Аминов, В.Л. Бенин. Мусульманские образования в дореволюционной Башкирии. // Образование и наука. 2006. №3 (39); Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – С. 340.

Аъло (олий), авсат (ўрта) ва адно (куйи)⁴⁵. Улар мадраса ётоқхоналарида яшаш ҳуқуқига эга бўлган. Тошкент ислом университети «Манбалар хазинаси» фондида сақланган ҳужжатда кўрсатилишича, Самарқанднинг «Шайбонийхон» мадрасасида таҳсил олаётган 25 нафар аъло (олий) гуруҳи талабаларига 242 сўм, 25 нафар авсат (ўрта) гуруҳи талабаларига 182 сўм ва 25 нафар адно (куйи) гуруҳи талабаларига 122 сўм миқдорда нафақа берилган⁴⁶.

Мадраса талабалари асосан икки гуруҳга бўлинган: дарсга мунтазам катнашадиган, мадраса ҳужрасида яшаб ўқийдиган талабалар ва дарсларга эркин қатнашадиган талабалар. Мадрасаларда билим бериш асосан суҳбат ва мунозара услубида олиб борилган, талабаларнинг мустақил фикрлашига алоҳида эътибор қаратилган. Мадрасан олийлар нафақат таълим-тарбия, айни вақтда илм-маърифат маркази сифатида алоҳида эътибор қозонган. Ўқув йили охирида талабалар ўтилган фанлар юзасидан бевосита ота-оналар иштирокида имтиҳон топширган. Мадрасани муваффақиятли тамомлаган талабаларга шаҳодатнома – диплом берилган.

Ҳатто аъло баҳоларда ўқиган талабалар амир томонидан турли совға ва нақд пул мукофоти билан тақдирланган. Масалан, кўшрабтлик талаба Камолиддин Мири Араб мадрасасини аъло баҳолар билан якунлагач, унга амир Абдулахад сарупо кийгизиб, «Қуръони карим» ва «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» китобларини совға қилиб

⁴⁵ Хушвақтов Нодир Хаким угли. История образовательной системы в медресе Мирзо Улутбека. / «Молодой учёный». №14 (118). Июль. 2016. – С. 491-492.

⁴⁶ Қарағ: Тошкент ислом университети. Манбалар хазинаси. Аҳмадхон ибн Исмоилхон фонди. 1-йиғмажидд, 1-варак. (Бундан кейин: ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йиғмажидд.).

саройда ишлашга таклиф этган⁴⁷. «Тарихи нофей»да келтирилишича, мадрасада маълум вақт таълим олгач, «Ҳидоя»ни ўқиб тугатиши билан яхши ўқиган талаба амир буйруғига кўра даҳяк (ушр) олган ҳамда бирор бир мансабга тайинланган. Муаллифнинг ўзи ҳам имтиҳон топшириб, даҳяк(ушр)га сазовор бўлганини ёзиб қолдирган⁴⁸. Мири Араб мадрасасида узоқ йиллар давомида таҳсил олиб, бош мударрислик лавозимида кўтарилган Ахмадхон ибн Исмоилхон ҳам амирнинг буйруғига биноан даҳяк олган. Бундан ташқари, ЎзР МДАдаги «Қушбеги фонди»да юз нафар аъло баҳога ўқийдиган талабаларни тақдирлаш учун муфтининг амирга ёзган аризаси сақланмоқда⁴⁹.

Ўз вақтида талабалар ҳам ўзларига мударрис излаш ва танлашга ҳақли ҳисобланиб, унга қониқмаган мударрисдан бошқа мударрисга бориш имкони берилган⁵⁰. Аммо талабаларнинг бир мадрасадан бошқа мадрасага ўтиши жуда кам ҳолларда учраган. Айрим мадрасаларда маълум бир фан ёки китобнинг дастурда киритилмагани ёхуд тугалланмай қолгани сабабли бошқа мадрасага ўша дастурни тугатиш мақсадида борилган. Мисалан, Самарканд, Сирдарё ва бошқа вилоятлардан кўчиб танибларнинг Бухоро мадрасаларига келгани ҳужжатларда қайд этилган⁵¹.

⁴⁷ Қаранг: Девид Кимолиддин вилий. Тулуғчи: Абдулхамид Абдусами Ғаф. – Т.: Халқ мериди, 2005. – Б. 9-10.

⁴⁸ Муҳаммад Али Баджуновий Тарихи нофей. – Б. 34.

⁴⁹ Қаранг: ЎзР МДА. И-126-жамгарма, 1-руйхат, 1999-йилмажид.

⁵⁰ Садриддин Айни. Воспоминания. – С. 197.; Сафаралиев Б.С. Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества. – С. 98.

⁵¹ Қаранг: ЎзР МДА. И-47-жамгарма, 1-руйхат, 333а-йилмажид.; И-3-жамгарма, 1-руйхат, 361-йилмажид ва бошқалар.

Бинобарин, мадрасаларда талабалар тарбияси алоҳида эътиборда турган. Айни ҳолда, талабаларнинг ялқовлик ва хусусан, ахлоқсизлик қилишига йўл қўйилмаган. Мадрасалардаги тарбия жараёнини шартли равишда иккига ажратиш мумкин: 1) таълим жараёни самарадорлигини таъминлашга қаратилган тарбиявий чоралар; 2) таълим билан узвий боғлиқ бўлган ахлоқий тарбияга йўналтирилган чоралар. Масалан, «Ғозиён» мадрасаси вақфномасида тарбиявий тадбирлар аниқ кўрсатилган. Кўпинча чора-тадбирлар моддий жазо шаклида бўлган. Дарсларни ўзлаштириш соҳасида таълим дастурининг бажарилмай қолган қисми аниқланиб, бундай талабаларнинг ўқиш натижалари қониқарсиз ҳисобланган ҳамда ўзларини мадраса ҳужрасида яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилган ва нафақа бериш тўхтатилган. Бухоронинг Ҳазрати Эшон Имло кўчасида жойлашган «Амир Шохмурод» мадрасаси вақфномаси (Амир Насруллонинг муҳри босилган)да ҳам талабанинг дарсларга мунтазам қатнашиши шарт этиб кўрсатилган⁵². Яна бир жазо чорасига кўра, агар талаба бир ҳафта давомида дарсларга узрсиз келмаса, унинг нафақаси тегиши микдорда камайтирилган⁵³. Агарда талаба мадрасада олти ойгача кўринмаса, у умуман нафақа олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган⁵⁴. Ахлоқий тарбия бериш ҳам моддий жазо асосига йўналтирилган.

Мадраса талабаларининг яшаш тартиблари, шарт-шароитлари ҳақида Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат каби маърифатпарвар кишилар анча кескин ва тан-

⁵² Қаранг: ЎзР МДА. И-323-жамғарма, 1-руйхат, 50-йиғмажилд.

⁵³ Қазоқов Б. Бухоро эски мадрасаларида таълим ва тарбия // Бухорон шариф, 2006. 28 июнь.

⁵⁴ ЎзР МДА. Р-1010-жамғарма, 1-руйхат, 20-йиғмажилд, 7-варак.

қидий фикрларни билдирадилар. Бинобарин, Абдурауф Фитратнинг ёзишича, мадрасада таҳсил олувчи муллар олти ой ўқиб, қолган олти ой мобайнида қишлоқларга бориб, имомлик қилиб, пул тўплашган. Мулталар биринчи ва иккинчи ўқув йилида китоблардан таҳсил олиш учун ҳар ким қурби етганича, масалан, 20 тангадан 500 тангагача маблағ тўплаб, устозларига беришган⁵⁵. Садриддин Айнийнинг ҳам таъкидлашича, Бухоро мадрасасида ўқув йили 22-сентябрдан 22-мартгача давом этган. Бу муддатда 6 ойга пули етадиган ёки очликка бардошли талабаларгина ўқий олган. Қишлоқлардан келган талабалар куз бошида келган бўлса, йиғим-терим вақтида қишлоққа қайтиб, ҳосилни йиққан ва пул тўплаб, Бухорога қайтган ҳамда ўқишини давом эттирган. Февраль ойида яна қишлоққа қайтган. Масалан: ўртача ҳисоблайдиган бўлсак, ўқув йили бошида 50 киши дарсга иштирок этган бўлса, бир ҳафтадан сўнг 20 киши қолган. Ноябрь ва декабрь ойларида синф яна тўлган. Ўқувчилардан иккинчи кетиш вақтида эса март ойи бошларида 10 га яқин талаба қолган ва шу 10 та талаба ўқув йилини яқунлаган. 19 йил таълим жараёни шу аҳволда кечган⁵⁶. Архив ҳужжатлари ва мавжуд тарихий манбаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, амирликда ўз мавқеи бўйича учинчи ўринда турган қозилар ҳам таълимнинг аҳволи, тарбиявий ишларга масъул ҳисобланган. Амирликнинг барча вилоятлари ва шаҳарларида вакиллари бўлиб, улар юқоридан келган топшириқларни амалга оширган. Ўз ўрнида талабаларга нафақа ҳам ажратилган. Демак, таълим тизими ҳокимият назаридан четда бўлмай, ўз олдига қўйилган

⁵⁵ Фитрат, Таъланган асарлар. I жилд. – Б. 50.

⁵⁶ Қаранг: Садриддин Айни. Воспоминания. – С. 200-206.

вазифаларни мамлакат тараққиёт даражасидан келиб чиққан ҳолда бажариб турган. Шунингдек, қозикалон айрим молиявий жиҳатдан қийналган талабаларга амирдан рухсат сўраб иш билан таъминлашни ҳам йўлга қўйган. Бу эса авваламбор талабанинг пул топиш мақсадида илмдан четлашмасдан, ўз соҳасига яқин иш билан таъминланса, иккинчи томондан олган билимини амалиётда қўллашга яхши имконият, илмини оширишга ва тажриба орттиришига қўл келган. Зотан, Мир Бадриддин Қозикалон Мулло Мир Афзал исмли талабага 18 тилло маошли ишга тайинлашни сўраб ёзган аризаси, Мулло Мир Бадриддин Садри раис «Мирзо Убайд» мадрасаси муаззини Мулло Абдурахимнинг вафоти сабабли Мулло Муҳаммад Билол исмли талабанинг оилали эканлиги ҳамда оиласини боқиш учун уни маоши 12 тиллодан иборат бўлган мазкур лавозимга тайинлашни сўраб ёзган аризалари фикримизни тасдиқлайди⁵⁷.

Мадрасаларда ясовули уламо (олимлар қўриқчиси – Л.А.) лавозимида ишлайдиган ходим амир, кушбегига ўқув йилини бошлашга рухсат сўраб баёнот ёзган⁵⁸.

Садриддин Айнийнинг ёзишича, Бухоро мадрасаларида ҳафтада тўрт кунлик таҳсил жорий этилган. Яъни, якшанбадан чоршанбагача. Пайшанба, жума, шанба кунлари дам олиш кунлари ҳисобланган. Одатда машғулотлар сентябрда бошланиб, март ойигача давом этган. Ёз ойлари ва рамазон ойида таътилга чиқилган.

Дарслар бомдод намозидан кейин бошланган. Дарс эрталаб соат 4:00 дан 10:00 гача давом этган. 12:00 да

⁵⁷ Қаранг: ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 1-рўйхат, 1967, 1963-йигмажилдлар.

⁵⁸ Қаранг: ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 1-рўйхат, 2000, 2001, 2002-йигмажилдлар.

тушлик, сўнгра баҳс-мунозара. 16:00 дан 18:00 гача дам олинган. Кечки овқатдан сўнг яна тунгача баҳс-мунозара давом этган⁵⁹. Талабалар ўқув курсига қараб эмас, балки қайси китобни ўқиётганлигига қараб жамоа-гурухларга ажратилган. Жамоа-гурух сони талабалар миқдори ва мадраса камровига қараб белгиланган. Катта мадрасаларда ҳар бир гуруҳда 5-10 нафардан 20 нафаргача талаба таҳсил олган⁶⁰.

Ўқув дастурлари уч қисмга бўлиб ўргатилган: диний адабиётлар, умумтаълим фанлар ва махсус педагогик фанлар⁶¹. Мадрасанинг ўқув курси, одатда, «Аввали илм» деб номланган форс тилидаги ўқув қўлланмасини ўзлаштириш билан бошланган. Мадрасаларда тўлиқ курсни ўқиб тугатиш учун талабалардан фалсафа ва ҳуқуқ фанларига оид тахминан 137 та дарслик-қўлланмани ўзлаштириш талаб этилган⁶². Бу дарсликларнинг аксариятини марказий осиёлик алломаларнинг асарлари, жумладан, Имом Бухорий ва Исо Термизийларнинг ҳадис тўпламлари, Абу Мансур Мотуридийнинг «Китоб ат-тавҳид», Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ал-ҳидоя фи шарҳ ал-бидоя», Умар Қазвинийнинг «Ар-рисола аш-шамсия фил кавоид ал-мантикийя», Абдурахмон Жомийнинг «Ал-фавоид ад-диёия», Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубийнинг «Викоят ар-ривоя фи масоилл Ҳидоя», Убайдуллоҳ ибн Масъуд Маҳбубийнинг «Ан-нуқоя» каби асарлари ташкил этган.

⁵⁹ Джурабаси Д.Х. Система мусулманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв. – С. 213.

⁶⁰ Айниев С. Эддиқлар. / Асарлар. V. – Б. 200.

⁶¹ Аминов Т.М. История профессионального образования в Башкирии. Начало XVII века – до 1917 года. – М.: Наука, 2006. – С. 77.

⁶² Джурабаси Д.Х. Система мусулманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв. – С. 214.

Бундан ташқари, талабалар кизиқишлари ва му- даррисларнинг салоҳияти ҳамда мавжудлигига қараб, хандаса, тиббиёт, кимё, жўтрофия, тарих, адабиёт, аруз илми, меъморчилик (архитектура) асослари, хаттотлик, мусиқа, математика, мантик, астрономия, араб адабиё- ти, этика, нотиклик санъати ва гигиена каби фанлардан ҳам билим олишган⁶³.

Бундан кўриниб турибдики, мадрасаларда фақатгина диний асосдаги фанларнигина ўқитилмаган. Шунинг- дек, айрим мадрасалар алоҳида ихтисослашганлиги бонс, уларда алоҳида фанлар таҳсили йўлга қўйилган. Масалан, табиблар тайёрлаш учун «Доруш-шифо» мад- расасида Абу Али ибн Сино, Розий, Абу Ҳасан Али ибн Ризвон Мисрий, Субҳонқулихон⁶⁴ каби табибларнинг асарларини ўқитиш жорий этилган. Бундан ташқари, 1511 йилда ёзилган, 101 саҳифадан иборат Муҳаммад Юсуфнинг «Тибби Юсуфий» деб номланган рисоласи тиббиётга тааллуқли маълумотлар ҳақида бўлиб, табиб-

⁶³ Аминов Т.М., Бенин В.Л. Мусульманское образование в дореволюционной Башкирии. // Образование и наука. 2006. № 3 (39). – С. 119.

⁶⁴ Субҳонқулихон тиббиётга оид «Тибби Субҳоний»дан бошқа форс тилида «Ихёу тибби Субҳоний» китобини ҳам ёзган. Бу асарнинг қўлёзма нусхаси (инв. №2101, 301 ыарақ) ШҚМда сақланади. Асар саккиз бобдан иборат бўлиб, унда турли дорилар ҳақида маълумот берилган. Шунинг- дек, Субҳонқулихон даврида тибга оид қўл асарлар араб тилидан форс ва ўзбек тилига таржима қилинади ва қайтадан кўп нусхаларга кўчирти- рилади. Тиббиёт соҳасини ривожлантириш мақсадига 1697 йили Бухо- рода «Букъан дор аш-шифо» номли 18 ҳужрали мадраса бино қилинади, бу ерда мутахассислар дарс беради. «Дор аш-шифо» қошида касалхона, амбулатория ва дорихона ҳамда кутубхоналар бўлган. Дорихонада дори тайёрловчи иккита ходим ишлаган. «Дор аш-шифо» қаражатлари вақф- дан келадиган даромад ҳисобидан йилига 40 минг танга миқдорига та- йин қилинган эди. Тўлиқ маълумот учун қаранг: А.Ирисов, А.Носиров, И.Низомиддинов. Ўрта Осиёлик қирқ олим. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. – Б. 93.

ларни тайёрлайдиган мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган⁶⁵. Бундай мадрасаларда таҳсил олган талабалар кейинчалик шу соҳага оид рисоалар ёзиб, мударрислик қилган. Масалан, Жаъфархожа ибн Насриддинхожа Ҳусайний Хазораспий 1823 йилда турли касалликлар ва уларни даволаш услублари ҳамда дори воситалари хусусидаги «Тиббий маълумотлар тўплами»ни ёзади. Жунайдуллоҳ ибн Шайхул ислом «Ҳозик» лақаби билан танилган (ваф. 1843 й.), шоир ва табиб бўлган. У 1843 йилда Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Ниёз Бухорий Муҳаммад Акбар (XVII аср)нинг «Мезон ат-тиб» номли асарига шарҳ ёзган. Шарҳ ёзиш баробарида унга кўплаб қўшимчалар киритган⁶⁶. Мири Араб мадрасасида таҳсил олиб, шу ерда тиб илмидан сабоқ берган олим Аҳмадхон ибн Исмоилхон ҳам доришуносликка оид «Қарабодин Тайлоқий» ва шогирди Абул Бақо Махзум ибн домло Эрназар мударрис «Ҳужжатул-лабиб» номли асарларини таълиф этишган⁶⁷.

Архив ҳужжатларидан маълум бўладики, Бухоро мадрасаларида бемор мударрис ва талабалар учун алоҳида хужралар ажратилган ҳамда улар ўша ерда даволанган. Жумладан, «Қушбеги» фондида сақланаётган №1996 хужжатда 80 нафар беморнинг Халифа Худойлод, Модарихон, Абдуллахон, Чўбин, Жўйбори Калон, Муҳаммадамин, Боркаш, Миркон, Мадрасийи Олий каби ўша мадрасаларда даволанаётган мударрис ва

⁶⁵ Бухоро Диний мусморий-бадний музей-қўриқхонаси қўлёзма фонди. №13385/11.

⁶⁶ Вильдцова А.Б. О состоянии науки в Среднеазиатских городах XVI – первой половины XIX века: (По данным восточных рукописей из фонда ИВ АН УзССР) // Обществ. науки в Узбекистане. 1989. № 7. – С. 36.

⁶⁷ Бу ҳақда кейинги бўлимларда батафсил маълумот берилди.

талабалар рўйхати берилган⁶⁸. Яна шу фонднинг №1994 хужжатида ҳам шу каби рўйхат берилиб, хужжат остида 400 нафар беморнинг исми келтирилгани қайд этилган. Аммо, хужжат бутунлигича сақланиб қолмаган, унда 295 нафар беморнинг исми ва мадрасалар номи ёзилган⁶⁹. Бундан тиб фанидан дарс берган мударрисларнинг фақат таълим бериш эмас, балки ўз билимларини амалиётда ҳам қўллаганликлари аён бўлади. Жумладан, Мири Араб мадрасасида тиб илмидан дарс берган Аҳмадхон ибн Исмоилхон ҳам беморларни даволагани унинг «Қарабодин Тайлоқий» номли рисоласида зикр этилган⁷⁰. Мадрасада иккита хужра айнан бемор даволашга ажратилгани бунга ёрқин мисол бўлади.

Садриддин Айний ўзининг «Эсдалиқлар»ида негадир айрим маълумотларни ноҳолис баҳолаганини кўриш мумкин. Масалан, Мири Араб мадрасасида уч юздан ортиқ битирган талабалар орасидан бирорта ҳам шеърятни севадиган ва адабиётга қизиқадиган талабани учратмагани ҳақида ёзган⁷¹. Аслида ҳам шундай бўлганми? Манбаларга мурожаат этадиган бўлсак, авваламбор мадрасаларда адабиёт, аруз ва араб адабиёти каби фанларнинг ўтилиши, Раҳматуллоҳ Возех Бухорийнинг «Тухфатул-ахбоб фи тазкиратул-асҳоб» номли рисоласини айнан шоирларга бағишлагани, улар орасида мадраса битирувчилари ва мударрисларнинг ҳам қайд этилиши бу фикрнинг хато эканига далолат қилади. Шунингдек, Садри Зиё «Жомеъ»сидан ўрин эгаллаган 29-рақамли

⁶⁸ 1.3. иловага қarang.

⁶⁹ ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 1-рўйхат, 1994-йилгажид, 1-варак.

⁷⁰ Қarang: Аҳмадхон ибн Исмоилхон. Қарабодин Тайлоқий. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №339.

⁷¹ Садриддин Айни. Воспоминания. – С. 213.

рисола («Фузалойи мутааххирин ва шуъарои маъосирин») айнан ўзи яшаган даврдаги шоирларга бағишланган бўлиб, улар орасида мударрислар ҳам бор⁷². Яна тадқиқ этилаётган «Тазкиратул инқилоб» асарининг муаллифи айнан Айний ўқиган кезлари у ҳам Мири Араб мадрасасида таҳсил олган ва адабиётга бўлган қизиқиши юкори бўлган. Чунки унинг кутубхонасида Ҳофиз, Жомий, Навоий, Бедил, Имло, Соиб, Машраб каби ўнлаб шоирларнинг тўлиқ девонларини учратиш мумкин. Бундан ташқари, кўплаб қайд варақларида форс ва турк тилларида ёзилган байтларнинг учраши унинг шеърят билан ҳам шуғулланганининг исботидир. Тадқиқотчи М.Турсунованинг «Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи» номли монографияси ҳам айнан мадрасаларда адабиёт фанини ўқитишнинг тарихий босқичлари ва услубларига бағишланган⁷³. Бошқа тадқиқотларда ҳам бу мавзуда кўплаб маълумотлар келтирилган.

Шунингдек, XIX асрнинг 30-йилларида Бухорода бўлиб, мадраса дарсларини кузатган Демезон ҳам талабаларни кўшимча равишда Румий, Мирзо Бедил, Ҳофиз, Саъдий, Исмаи, Қосим ва Навоийларни севиб ўқишларини эслатиб ўтади⁷⁴.

Афсуски, мактаб ва мадраса таълим тизимини бундай поҳолис баҳолашлар бошқа тадқиқотларда ҳам учрайди. Бу ҳол шўро тузуми даврида ёзилган айрим тадқиқотчилар ишларида яққол кўзга ташланади. Масалан, С.М.Граменницкий Туркистон мактаблари ҳақида ёзар

⁷² Қаранг: Саъди Ғоиб. Мажмуъа. ШҚМ. Қўлёзма. №2193. 3326-3376.

⁷³ Қаранг: Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. (Бундан кейин: Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи.).

⁷⁴ Записки о Бузарском ханстве (Отчёты Демезона П.И. и Виткевича Н.В.). – М.: Наука, 1983. – С. 45-46.

экан, тўрт йил мобайнида ўқувчилар фақатгина механик ўқишни ўрганиши, ундан сўнггина ҳарфларни ёзиш, жуда кам ҳолатда айрим сўзларни ёза олиши, мактабда фақат кундалик ҳаётда керак бўладиган ибодат масалаларинигина ўзлаштириши мумкинлиги ҳақида гапирди⁷⁵. Аммо бизнинг фикримизча, бу айрим мактабларга хос бўлиши мумкин. Чунки мадрасага ўқувчи имтиҳон асосида қабул этилган. Агар у ҳарф танимаса, қандай қилиб синов имтиҳонларини топшира олган? Тўғри, XIX аср охири XX аср бошларида ўлкада турли низолар, сиёсий нотинчликлар ҳукм сурди. Бу барча соҳалар сингари таълим соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қўймади. Таълим XI-XII асрлар ёхуд Амир Темур ва темурийлар давридек гуллаб-яшнамаган бўлса-да, илм тўхтаб қолгани йўқ. Айрим талаба ёки мударрисларнинг «камчилиги» эвазига аксарият зиёлиларни саводсизга чиқариш мумкинми? Талаба, мударрислар ҳақида гапирмайлик-да, амирлик чегараларини қўриқлайдиган чегарачиларнинг қайд дафтарини таҳлил этсак, унда амирлик ҳудудига кираётган ё чиқаётган ҳар бир шахс ҳақида батафсил маълумот берилган: Сана, унинг исми шарифи, бўйи, кўзи, қоши, соқоли, мўйлови, оғзи, бурни, юзи, касб-хунари, қайси вилоят, туман, мавзе ва гузардан эканлиги, хат ва саводи, махсус белгиси, нима мақсадда амирликдан чиқиб кетаётгани ҳамда кимнинг қабилигида кетаётгани ёзилган⁷⁶. Чегарада турганларнинг бари мадрасани тамомлаган дея олмаймиз, агар

⁷⁵ Қаранг: ЎзР МДА. Р-1010-жамғарма, 1-рўйхат, 20-йиғмажидд, 15-варақ.

⁷⁶ Бу ҳозирда мавжуд бўлган паспорт тизимига ўхшаб кетади. Яна амирликда паспорт тизими ҳам ўрнатилган. Қаранг: ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 1-рўйхат, 182-йиғмажидд. 4.3. иловага қаранг.

улар ёнишни билмаса, бундай маълумотлар бизгача қандай етиб келган?

Яна С.М.Граменицкий мадрасада ўқитиладиган фанларни таҳлил этар экан, «Ҳисоб илми» (математика) фани мерос масаласини ҳал этиш учун ўқитилиши, унда арифметик тўрт амални ўтиб, қолган сон, каср⁷⁷, пропорциялар ўқитилмаслиги ҳамда талабаларнинг алгебра фанини умуман билмаслигини таъкидлаган⁷⁸. Тўғри, ҳамма мадрасаларда ҳам юқори савияда дарслар олиб борилмагани маълум. Лекин ҳозирги кунга қадар турли мадрасаларда ўқиган талабаларнинг ўқув дарсликлари ҳамда машқ дафтарлари етиб келган. Шундай китоблардан бир нечтаси Тошкент ислом университети (Бундан кейин: ТИУ) «Манбалар ҳазинаси»да сақланмоқда. Масалан, №120 рақамли қўлёзма айнан математика фанининг назарий қисмига бағишланган. Унда математик амалларни қўллаш қоидалари баён этилган. Бундан ташқари Мири Араб мадрасасида бош мударрис бўлиб, тафсир, ҳадис, талхис ва тиббиёт каби фанлардан дарс берган Аҳмадхон ибн Исмоилхоннинг китоблари орасида математика, геометрия фанларидан мисоллар ишланган учта китоб (машқ дафтар – №№266/III, 281/II, 284/VIII) мавжуд. Олим ўзининг соҳаси бўлмаса-да, математика фанини чуқур ўзлаштиргани мазкур китоблардан маълум бўлади. Китобда амаллар таърифи келтирилиб, сўнгра мисоллар ечилган. Дасгаб натурал сонлар, сўнгра сонлар устида амаллар-

⁷⁷ Каср – ар. «бўлак», «парча». Математикада бирнинг битта ёки бир нечта қисмидаги иборат сон.

⁷⁸ Қаранг: ЎзР МДА. Р-1010-жамғарма, 1-рўйхат, 20-йигмажид, 4-ва-роғ. Илмий-таълим. С.М.Граменицкий. Статья о деятельности училищ Туркестанских медресе и мерах его преобразования.

ни бажариш усуллари, яни кўпайтириш, сонларнинг даражасини ҳисоблаш, бўлиш, қолдиқли бўлиш, қўшиш, айириш, каср сонлар²⁹ (оддий каср, нотўғри каср ва аралаш каср), пропорциялар ва бошқа амаллар ҳақида ҳам атрофлича сўз юритилган. Муаллиф «кўпайтириш» амалини куйидаги услубда ечган:

$$\begin{array}{r} 423 \\ \hline \end{array}$$

$$846$$

Замонавий дарсликларда эса бу кўпайтма куйидаги шаклда ёзилади:

$$423$$

$$\times 2$$

$$\hline 846$$

Иккала услубда ечилган мисолни қиёслайдиган бўлсак, биринчи услубда 1-кўпайтувчи ёзилган, аммо 2-кўпайтувчи, 2 рақами ёзилмасдан чизиқ тагига тўғридан-тўғри жавоб, яъни кўпайтма ёзилди. Бир томондан қаралса, мисол ихчамгина берилган, шу билан бирга чуқур мушоҳада юритишни ҳам талаб этади. Чунки кўпайтмадаги 2-кўпайтувчи ёзилмаган. Жавоб орқали бу кўпайтувчини қандай рақамга тенглигини аниқлаб олишимизга тўғри келади. Бу эса ўқувчидан ўта идрокли бўлишни талаб қилади.

Мисол:

$$\begin{array}{r} 423 \\ \hline 1269 \end{array} \quad \begin{array}{r} 423 \\ \hline 1692 \end{array} \quad \begin{array}{r} 324 \\ \hline 1620 \end{array} \quad \begin{array}{r} 2134 \\ \hline 12804 \end{array}$$

Ҳозирги дарсликларда бу мисоллар куйидагича ёзилади:

²⁹ Китобда касрнинг сурати ва махражлари хусусида ҳам сўз боради.

423	423	324	2134
$\times 3$	$\times 4$	$\times 5$	$\times 6$
1269	1692	1620	12804

Қолган учта амал ҳам шу сингари бажарилади. Бундан ташқари, тўр усулида кўпайтириш – «Балиқ тўри» деб номланиб, ҳозирги кунда фойдаланадиган «Пифагор жадвали»ни эслатади. Лекин «Пифагор жадвали»дан афзаллик томони шундаки, унда сонларни кўпайтириш натижасида ҳосил бўлган кўпайтманинг ўнликлар хонаси юқори катакчага ва birlikлар хонаси пастки катакчаларга алоҳида ажратилиб ёзилган. Бунда эса ўқувчи бир шаклни ўзида ҳам кўпайтмани, ҳам соннинг birlikлар ва ўнликлар хонаси қандай сонлардан иборатлигини кўриши мумкин. Айниқса бу жадвал кўпайтиришни ўргатишган ўқувчилар учун анча қизиқарли. Бир вақтнинг ўзида ҳам кўпайтиришни ўрганади, ҳамда сонларни ўнликлар ва birlikлар хонаси қандай бўлишини такрорлайди⁸⁰. Шунингдек, бир неча математик қондалар, мисол ечишнинг турли услублари ҳам мавжуд⁸¹.

Мазкур мисоллардан маълум бўладики, С.М.Граменицкий барча мадрасалар таълим тизими билан тўлиқ танишолмаган бўлиши мумкин. Чунки Туркистонда мадрасалар сони жуда кўп бўлган. Уларнинг ҳар бирини тадқиқ этиш иложсиз албатта. Ҳозирги кунда Беруний, Хоразмий, Ибн Сино каби ўнлаб алломаларимиз илмий

⁸⁰ 4.4. иловага қarang.

⁸¹ Муаллиф ушбу мабаларни тадқиқ этишда яқиндан ёрдам берган шу соҳа (аниқ фанлар) мутахассиси, Қори Ниёзий номи Педагогика илмий тадқиқот институти тадқиқотчиси К.С.Алимовага ўз миннатдорчилигини билдириди.

меросидан дунё аҳли хабардор. Аммо, яқин ўтмишимизга назар соладиган бўлсак, XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаб ижод этган аждодларимиз мероси, уларнинг фаолияти тўлиқ тадқиқ этилмаган. Аксинча, улар ҳақида танкидий фикрларни кўплаб учратиш мумкин. Айниқса мадраса таълими, мударрис ва талабалар қаттиқ танкид остига олинган. Аммо манбалар асосида уларнинг фаолиятини таҳлил этиш жараёнида бунинг аксини кўриш мумкин. Оддий математика фани мисолида олинган бўлса, унда берилган топшириқлар чуқур мушоҳада этишни талаб этади. Бир мисолини бир неча усул билан ечилиши, талабанинг фикрлаш доираси серқирра эканлигидан далолат беради. Шу соҳа мутахассислари ҳозирги кундаги математика дарсликлари билан XIX аср охири ва XX аср бошларида ўқитилган дарсликларни қиёслаб, ўқувчи ва талабаларнинг дарсдан ташқари машғулотларида қўлласа, уларнинг билим-кўникмаларини янада ривожлантириши мумкин. Хуллас, юқоридаги мисоллардан мадраса таълим тизимида дунёвий фанларнинг ҳам пухта ўқитилганини кўриш мумкин.

Афсуски, шўролар даврига келиб, 1920-1930 йилларда «маданий инқилобчилар» томонидан мадрасаларнинг кўпчилиги бузиб ташланди. Омон қолган айрим мактаб ва мадрасалар бирин-кетин ёпила бошланди. Вақф мулклари мадрасалар тасарруфидан олиниб, уларнинг фаолиятига нуқта қўйилди. Кўплаб мадрасалар қамоқхона ва омборхоналарга айлантирилди. Халқ таълими, ўқитиш тизими ва йўл-йўриқларининг мазмун-моҳияти тубдан «янги» шаклда ўзгарди, янги усулдаги дастурлар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалари яратилди. Бу ҳақда Муҳаммад Али Балжувоний ҳам айрим мадрасаларнинг аянчли тақдиридан ранжиб: «...

Бухоро инқилобчилари тахту бахтга эришиб, «Хўржин мадрасаси»ни, «Пушаймон мадрасаси»ни, «Ўткур кўшбеги» мадрасасини ва «Фатҳали кўшбеги» мадрасасини Бухоро инқилоби даврида қамокхонага айлантирдилар. Бухоро аҳолисидан кўп одамларни асир олиб, амирнинг одамлари, деб қамадилар», дея ёзади⁸². Кейинчалик, яъни XX асрнинг 40 йилларидаги сиёсий вазият туфайли ички сиёсатда динга нисбатан баъзи енгилликлар беришга ҳаракат қилинди. Бунинг натижасида 1945 йил 10 октябрда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси қошида диний мадраса очилишига рухсат берилди. Юкоридаги буйруқ асосида 1945 йил 29 ноябрда Диний бошқарма ихтиёрига иккита диний муассаса очилишига рухсат берилганлиги тўғрисида қарор қабул қилиниб, Тошкент шаҳридаги Бароқхон ва Бухоро шаҳридаги собиқ Мири Араб мадрасаси фаолиятига рухсат берилди. Мири Араб мадрасаси 1946 йилда 30 та талаба билан, Бароқхон мадрасаси эса 1956 йилдан ўз фаолиятини бошлади⁸³. Ҳозирги кунга келиб мамлакатимизда ўрта диний таълим муассасаси, жумладан, «Имом Бухорий» номидаги Тошкент ислом институти, 9 та ўрта махсус ислом билим юрти (мадраса) фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг иккитаси аёл-қизлар ўрта махсус ислом билим юртидир.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, Бухоро мадрасалари қадимдан ўз нуфузига эга бўлиб, талабаларнинг

⁸² Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий. – Б. 78.; Жамолова Д.М. Освещение вопросов образования в Бухаре на примере произведения «Тарихи нофеий». // Ученый XXI века. Международный научный журнал. № 4-2 (17), апрель 2016 г.

⁸³ Халилова З. 1945-1990 йилларда Ўзбекистондаги маффуравий ҳолатининг мадрасалар дастурига таъсири. // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. №3. 2016.

маънавий қиёфасини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этди. Бу эса халқимизнинг минг йиллар давомида шаклланган анъаналари, урф-одат, ахлоқ-одоб меъёрлари, тарихий миллий кадриятларини саклаб қолишга, талабаларни камтар, хушмуомалали, ростгўй, олижаноб, сабр-токатли, ҳалол қилиб тарбиялашга ёрдам берди. Диний ва дунёвий фанлар уйғунликда ўқитилиб, маърифатпарвар олимлар, давлат арбоблари етишиб чиқди. Аммо, мадраса таълим тизимидаги ушбу ютуқлар, юртимиз тарихи, илмий мероси етмиш йилдан ортиқ давр мобайнида ноҳолис ёритилиб келинди. Бугунги кун тадқиқотчилари олдида турган масъулиятли вазифалардан бири – бу юртимиз тарихини асл ҳолича ўрганиб, ёш авлодга етказишдан иборат.

1.3. Мударрислар фаолияти

Мустабид совет тузуми давридаги дарсликлар ва тарихга оид асарларда Туркистон халқининг асосий қисми саводсиз бўлган, аҳолининг бор-йўғи икки фоизигина ўқиш-ёзишни билган, деган ноҳолис иддаоларга кўп дуч келинади. Масалан, Дмитрий Граменитский «Муслмонлар ҳаётида бошланғич мактаблар кўл бўлишига қарамай, саводли кишилар жуда кам⁸⁴», деб уқтиради. Яна бир рус олими В. Вяткиннинг сўзлари ҳам ҳамкасблариникидан фарқ қилмайди: «Ибтидоий мактаблар барча қишлоқларда бор, аммо халқ қанчалик ўқимасин, барибир саводсизлигича қолаверган⁸⁵», деса, К.Е.Бендриков «Мактабдаги ўқитувчиларнинг аксарияти табиат қонунилари, жамият ҳаёти ҳамда ақлий тафаккур илмидан хабарсиз мадрасада

⁸⁴ Д.М.Граменитский в 1875 г. о Ташкенте в «Туркестанские ведомости», № 30.

⁸⁵ В.Л.Вяткин в 1904 г. о долине Зеравшана в газ. «Самарканд», № 113.

таҳсил олган имомлар эди»⁸⁶, дея таърифлайди. Бу каби илм аҳли учун билдирилган салбий фикрларни Н.С.Кулчанов⁸⁷, В.П.Наливкин⁸⁸, М.Н.Вирский⁸⁹ларнинг тадқиқот ва мақолаларида ҳам учратиш мумкин.

Ислом оламнинг машҳур илм-фан ва маданият ўчоқларидан бири сифатида жаҳонга юзлаб даҳо олимларни етиштириб берган юрт халқи мустамлака бўлмасдан олдин ҳам ялпи саводсиз эмаслигини тарихий далиллардан яққол билса бўлади. «Қомус ул-аълум»да келтирилишича, ўн тўққизинчи милодий асрда биргина Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида 13 мингта хонадон, 18 та мадраса, 60 та бошланғич мактаб (куттоб) бўлган. К.Е.Бендриковнинг ёзишича, ота-оналар фарзандларини олти ёшга тўлмасданок мактабга таълим олгани беришган⁹⁰.

1878 йили Фарғона водийсига келган академик А. Миддендорф уч ой мобайнида аҳолининг саводхонлик даражасини ўргангач, бу ердаги мусулмон аҳолининг ёппасига саводхонлиги ҳақида хулосага келади ва бу ҳолат Россиянинг халқ маорифи арбобларига катта маломат эканини ёзади⁹¹. Гаспринский Тошкентга келган-

⁸⁶ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы).

⁸⁷ Н.С.Кулчанов в 1887 г. о верховьях Зеравшана – в «Сборнике материалов для статистики Самаркандской области за 1887-1888 гг.», вып. I, – Самарканд, 1890.

⁸⁸ В.П.Наливкин в 1891 г. о Сыр-Дарьинской области в «Сведениях о состоянии туземных мадраса о Сыр-Дарьинской области о 1890/91 учебном году», Ташкент, 1916. – С. 44.

⁸⁹ М.Н.Вирский в 1895 г. о Дюрткульской волости Самаркандского уезда – в «Справочной книжке Самаркандской области», вып. III, – Самарканд, 1895.

⁹⁰ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). – С. 37.

⁹¹ Очерки Ферганской долины. Спб., 1882. – С. 362, 472.

да, зиёлилар билан учрашади. Учрашув асносида унинг Туркистон ҳақидаги барча тасаввурлари тубдан ўзгаради. Исмоилбей матбуотда туркистонликларни «саводсиз ва жоҳил» сифатида айблаб, бонг ураётган хабар ва маълумотлари асоссиз эканлигига амин бўлади⁹².

Бундан кўриниб турибдики, мустамлакачилар халқнинг саводхонлик даражасини аниқлашда минг йиллар мобайнида шакланган ва исломий билимлар асосига қурилган таълим тизимини бутунлай инкор қилишган ҳамда ўзлари очган рус-тузем мактабларида таҳсил олганларнигина саводли деб ҳисоблашган. Қарийб бир аср ўтмиши бузиб талқин этилган юрт фарзандлари олдида ўз тарихини бевосита ўрганишдек масъулиятли ҳамда машаққатли вазифа турибди. Бу борада кўплаб тадқиқотлар ҳам амалга оширилиб келинмоқда.

Мустамлакачилар таъбири билан айтганда, «икки фоизгина ўқиш-ёзишни билган аҳоли» орасидан қанчадан-қанча шоир, олим, давлат арбоблари ва мударрислар етишиб чиқди. Аммо уларнинг аксариятини тақдир аянчли хотима топганини мустақилликка эришгандан сўнг англаб етдик. Қуйида ўрта ва олий таълим маскани ҳисобланган мадрасаларда илм зиёсини тарқатиб, кўплаб олимларни етиштирган мударрислар хусусида сўз боради. Яна мударрислар ким бўлган? Уларни ким бу лавозимга тайинлаган? Мударрисларнинг фаолияти қандай бўлган каби саволларга батафсил маълумот берилади.

Мударрис (арабча – «дарс берувчи») – мадраса ўқитувчиси ҳисобланиб, мадрасаларда ўқитиладиган муайян фандан дарс берган. Ўқитувчилик-мударрислик масъулиятли ва шарафли касб ҳисобланган. Истеъ-

⁹² Абдурашидов З. Устози муаззам.

долли, барча билимлардан хабардор ва ҳурмат-эътибор қўюлган алломалар махсус комиссия синовидан ўтиб, мударрислик вазифасига тавсия этилган. Айрим мударрислар синовдан ўтмаганлиги сабабли ўз лавозимидан маҳрум этилган⁹³.

Мадрасаларда дарс берадиган мударрисларнинг ўзи ҳам бирор мадрасани тугаллаган бўлиши шарт бўлган⁹⁴.

Мадрасада дарс бериши учун мударрисликка тайинланиш тартибига кўра, кичик мадрасаларнинг мударрисини қозикалон тайинласа, йирик мадрасаларнинг мударрисини эса, амир томонидан тайинланган ва тегишли хужжатлар билан расмийлаштирилган. Абдурауф Фитрат охунд, муфти, мударрислик мартабалари амир томонидан қози калон воситасида, яъни қози амирга арз қилгандан сўнг улар номига ёрлиқ келишини келтиради⁹⁵. ЎзР МДА да ушбу мавзудаги хужжатлар кўплаб сақланмоқда. Жумладан, Мир Бадриддин қозикалоннинг амирга ёзган аризасида «Жаъфархожа» мадрасасининг мударрисларидан бири Мулло Убайдуллохнинг вафоти сабабли «Жўйбори Калон» мадрасаси мударриси Мулло Маҳмудхўжани унинг ўрнига тайинлаб, 55 тилло маош белгилаш қайд этилган⁹⁶. Ушбу ҳол бошқа хонликларда ҳам шу тартибда амалга оширилган. Буни Қўқон хонлигининг мударрис тайинлаш ҳақидаги қуйидаги фармони мисолида ҳам кўриш мумкин:

⁹³ Масалан, «Эшонқули Дотлох» мадрасасидан Турахўжа Эшон синовдан ўтолмай, ўз вазифасидан озод этилган. Қаранг: ЎзР МДА. И-47-жамгарма, 1-руйхат, 333а-йиғмажид, 90-варақ.

⁹⁴ Сафаралев Б.С. Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества. – С. 98

⁹⁵ Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. – Б. 51.

⁹⁶ Қаранг: ЎзР МДА. И-126-жамгарма, 1-руйхат, 1967-йиғмажид, 1-варақ. Яна 3-варақда ҳам шу мавзудаги хужжат мавжуд.

«...Ҳаммага маълум бўлгайким, биз иқтидорли ва муносиб олим Мулла Муҳаммад Содиқни Муҳаммад Алихон қурдирган мадрасага мударрис этиб тайинлашга фармон бердик. Ушбу мадрасанинг барча илм толиблари фанлар бўйича билим олиш учун шул зотга мурожаат қилмоғи даркор. Муҳр ва сана – 1843 й.»

Мирзо Улуғбек давридан бошлаб мударрис лавозимига номзод махсус Уламолар ҳайъатига имтиҳон топшириши, яъни ўз билимларини исботламоғи лозим бўлган. Бироқ, кейинчалик бу анъанадан бир оз чекинилган ва XIX асрнинг бошларига келиб мударрис лавозимига кўпроқ хонга қарашли шахслар тайинлана бошлаган⁹⁷.

Ўқув жараёнини ташкил этиш одағда, мударрисларнинг зиммасида бўлиб, улар қуйидаги уч тоифага бўлинган:

Биринчи тоифа – аъло даражали мударрислар. Бунга қози ул-қуззот, ранси калон, шайх ул-ислом, охунд, аълам, муфти, аскар кирган.

Иккинчи тоифа – ўрта даражали мударрислар. Бу тоифадаги мударрисларни кийган кийимларига қараб «банораспўш» деб аташган. Айни шу тоифадан чиққан илмли мударрислар муфтилик лавозимига эришган. Мазкур тоифадаги мударрислар тахминан икки юз нафар бўлиб, уларни яна «ўрта мударрислар» деб ҳам аталган.

Учинчи тоифа – қуйи даражадаги мударрислар. Бу тоифадагиларни мударрислар, имом мударрислар, баъзан бекасабапўш деб аталган. Имом мударрислар сони уч юздан ортиқроқ бўлган⁹⁸.

Садриддин Айний эса Бухоро мударрисларини уч тоифага ажратган:

⁹⁷ Гафуров У. XIX аср Тошкент мадрасалари.

⁹⁸ Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий. – Б. 33-34.

1. Ўзи курсни тугатмаса ҳам аммо, таълим бериш қобилиятига эга шахслар. Улар бошланғич курсларга дарс берган.

2. Қуйи мударрислар. Уларнинг ойлиги харажатларни қопламаган.

3. Катта мударрислар. Кўп йиллар таълим бериб, мадраса вақфидан ойлик оладиган. Кўзга кўринган мударрислар⁹⁹.

Шуни таъкидлаш жоизки, мадрасаларда мударрислар сони таълим олувчилар сонига қараб белгиланган. Туркистон мадрасаларида таълим берувчи мударрисларнинг сони XX аср бошларида тахминан 800 нафар деб кўрсатилади.

Аҳмад Дониш мударрислик касбининг машаққатлари ҳақида: «Кундуз кунни муаллим ўз ўқувчилари билан машғулотда банд бўлади, кечқурун эса эртанги кунги машғулотларга тайёрланади, ҳуллас у умр бўйи ўқийди ва ўз касби билан муттасил, танаффуссиз шуғулланади», деган фикрларни баён этади.

Тарихда айрим ҳукмдорларнинг ўзи ҳам мадрасада мударрислик қилгани ҳақида маълумотлар учрайди. Масалан, Мирзо Улугбек Самарқандда, Амир Шохмурод ва Амир Ҳайдар Бухорода мударрислик қилган. Шохмурод «Ҳидоя», Байзовийни «Китоб усул ад-дин»идан ҳамда Шотибий(ваф. 1194 й)нинг асарлари ва унга ёзилган шарҳлардан дарс берган¹⁰⁰. Шохмуроднинг ўғли Мирийнинг ёзишича, Шохмурод «Шотибия» ҳамда унинг шарҳларини ёддан билган¹⁰¹. Яна отаси ҳақида ёзар экан, унинг кироъат, ҳа-

⁹⁹ Садриддин Айни. Воспоминания. – С. 206.

¹⁰⁰ Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков. – С. 332.

¹⁰¹ Мирий. Маҳозин ат-тақво. Қўлёзма. №51. 2036-205а.

дис, тасаввуф ва фикҳ илмлари билимдонни экани, умрини талабаларга дарс беришга сарфлаб, кўплаб шогирдлар етиштирганини таъкидлайди. Мирийнинг ўзи ҳам отасидан «Шарҳи Муялло» китобидан дарс олган¹⁰². Амир Шохмурод ханафий мазҳабига доир фатволарни жамлаб, асосан Бухоро уламоларининг фатволари асосида «Фатовойи аҳли Бухоро» номли асар ёзган. Афсуски, бу асар тугалланмай қолган¹⁰³. Унинг кўлёзма нусхалари ШКМ фондида №2864, 5804, 2837, 2589 рақамлари остида сақланмоқда.

Амир Ҳайдар эса Аркдаги масжид қошида мадраса қурдирган ва ўзи ҳам ўша мадрасада дарс берган. «Таҳқиқоти Арки Бухоро» асарининг муаллифи Саид Муҳаммад Носир ибн Музаффар Амир Ҳайдар ҳақида: «Одатда у тушдан кейин хонақоҳ олдиди йиғирма нафар талаба билан суҳбат ўтказар, қимматли умрини зое кетказмас эди», деса, Шарифжон Маҳдум (Садри Зиё) ҳам амирнинг Арк қасрида бир неча гуруҳдан иборат талабаларга дарс бергани ҳақида маълумот беради¹⁰⁴.

Амир Ҳайдар кўплаб шогирдларни тарбиялаган. У «Шарҳи Кофия», «Шарҳи Мишкот», «Шамони набавий» ва «Тафсири Қози Байзавий»дан дарс берган. Талабаларидан еттитаси амирдан ижозат олиб мударрислик билан шуғулланган¹⁰⁵. Садри Зиёнинг маълумотига кўра, Амир Ҳайдар кироат илми ва хаттотлик санъатини ҳам пухта эгаллаган.

¹⁰² Мирий. Маҳозин ат-тақво. Кўлёзма. №51. 2056-206а.

¹⁰³ Мирий. Маҳозин ат-тақво. Кўлёзма. №51.; ШКМ. Кўлёзма. №5804. Га.; Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков. – С. 333.

¹⁰⁴ Саид Муҳаммад Носир ибн Музаффар. Таҳқиқоти Арки Бухоро. – Т.: Тафаккур, 2009. – Б. 41.; Садри Зиё. Мажмуъа. ШКМ. Кўлёзма. №2193. 195а.

¹⁰⁵ Носируддин. Тухфат аз-зоирин. – Б. 94-95.

Манбаларда қайд этилишича, Амир Ҳайдарнинг мадрасада таълим олувчи 400-500 нафар талаба шогирдлари бўлган. Амир Ҳайдар талабалар учун Истанбул (Усмонли турк султонлиги)дан китоблар келтиришга шахсан ўзи бош-қош бўлган¹⁰⁶. Яъни, 1815 йилда девонбеги Эшмуҳаммад ва Мирзо Муҳаммад Юсуф кўрчибошини мактуб билан Истанбулга юбориб, султон Маҳмуд II дан шариятга доир китобларни сўратганда, Маҳмуд II ўз элчиси Ҳасан Чалабий орқали Бухорога 32 жилдли китоб юборган.

Амир Ҳайдар Бухоро мударрислари билан ҳам яхши алоқада бўлган. Масалан, унинг ҳукмронлиги даврида Домло Муҳаммад ибн Сафар Хўжандий мударрис бўлиб ишлаган ва уни Маъруф (Ҳожибой), дея аташган. Кейинчалик амир Ҳайдар унга «Муҳаммад», дея ном берган¹⁰⁷.

Тадқиқотчи Абдусаттор Жуманазар Бухоро мадрасалари, хусусан Кўкалтош мадрасаси ҳақида ёзар экан, мадрасанинг таълим тизимини бир неча қисмларга бўлиб ўрганган. Жумладан:

Охунд: Олий таълим соҳасида олий даража. Дастлабки «охунд» ўша даврнинг энг юксак мақомдаги илм даргоҳи бўлган «Абдуллахон мадрасаси»да дарс берган. Бу сўз шу вақтдан таълим соҳасидаги расмий атамага айланади. Қисқа вақтда охунд «Кўкалтош мадрасаси»га ўтади ва бу даргоҳ шўролар инқилобига қадар унинг доимий ўрни бўлиб қолади.

¹⁰⁶ Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков. – С. 107.

¹⁰⁷ Джурабаев Д.Х. Научные труды светских и религиозных деятелей Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XIX века. // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. №36 (327). История. Вып. 58. – С.101.

Аълам: Таълим тизимида атама сифатида «охунд» билан қарийб бир вақтда шаклланган. Мунтазам равишда «охунд»нинг ўринбосари бўлиб келган ва Гавкушон мадрасасида дарс берган.

Муфти: Жамиятдаги ҳар қандай мураккаб масала ечими юзасидан хулоса чиқаришга илми етадиган олим. Уларнинг сони Бухоро шаҳри олий таълими соҳасида *ўн, баъзан ўн бир* кишидан иборат бўлган. Аъламнинг ўрни бўш қолганда махсус танлов асосида улардан бири саралаб олинган.

Банорас тўнли: Таълим соҳасида ушбу қатлам ва атама қачон пайдо бўлганини ҳозирча аниқ айта олмаймиз. XIX асрда уларнинг сони *қирқ-қирқ бир нафар* атрофида эди. Улар зарурат бўлганда белгиланган синовлар натижасига кўра муфти даражасига кўтарилган. Муаррихларнинг таъкидлашича, банорас тўнни ушбу тоифага мансуб бўлмаган бошқа олим ё устозлар киши таъқиқланган. Бу шарафга эришиш учун хизмат қилиш лозим эди.

Ушбу тоифадаги олимлар охунд раҳбарлигида Кўкалтош мадрасасида йиғилиб, жамиятда юзага келаётган ижтимоий муаммолар билан боғлиқ илмий суҳбат ва мунозаралар ўтказиб турган. Бундай йиғинларда баъзан қўшни хонликлардан келган таниқли олимларни ҳам кўриш мумкин эди.

Мазкур тоифалардан кейин таълим тизимининг яна бир алоҳида занжирли ҳалқаси бошланади. Бу олий таълим соҳасининг қуйи қисмидир. Улар орасида фаннинг қайсидир турига ихтисослашган ўқув даргоҳлари ҳам учрайди. Масалан, баъзи мадрасаларда «Таҳзиб»чи, «Ҳидоя»чи, «Саловат»чи, «Мулла Жалол»чи, «Ҳикмат»чи каби мударрислар дарс ўтган. XX аср бошлари-

да ушбу икки тоифадаги ўқув масканлари Бухоро шаҳри ва унинг атрофида уч юзга яқин эди, деб келтиради¹⁰⁸.

Мадрасадаги биринчи даражали охунд 25 минг танга маош олган, агар у яхши олим бўлса, яна 10 минг танга маош қўшилган. Мударрисларга амир ёки кушбеги томонидан турли тadbирларда совға-саломлар бериб турилган.

Мударрислар ҳам бундай эътибордан масъулиятни хис қилган ҳолда ўз устиларида муттасил ишлаган. Яъни, дарслик ва ўқув қўлланмалари яратганлар. Мураккаб асарларни ўрганишнинг турли усулларини яратганлар. Улар томонидан яратилган ўқитиш усуллари қуйидагилардан иборатдир. Бу усуллар асрлар давомида шаклланган ва амалиётда кенг қўлланилган:

1. Усули хижоия (савтия) – бўғинга бўлиб ўқиш.
2. Илми шарҳ – тафсир.
3. Илми таҳлил – мунозара, баҳс, муносабат ифодаси.
4. Илми мунозара – мунозара, баҳс, муносабат ифодаси.
5. Илми кироат – (оҳанг ва сўз талаффузи орқали кироат).
6. Илми фасоҳат (илми балоғат) – чиройли, ўринли сўзларни қўллаш.
7. Илми баён – нозик маъноларни баён қилиш (риторика).
8. Илми ғариба¹⁰⁹ (ғариб) – кам сўз кенг маънони ифодалаш, акс эттириш.
9. Илми маоний – баён этиш бўлиб, бирор нарса ёки ҳодисанинг моҳиятини, мазмунини ечиб берувчи илм.

¹⁰⁸ Абдусаттор Жуманазар. Бир жангчи ва Туркистон академияси. <http://mv-vatanparvar.uz/uz/>

¹⁰⁹ «Ал-ибора», «шорех», «зурафо», «урафо», «дабир» каби атамалар ҳам «илми ғариба» билан боғлиқ.

10. Илми наср ва иншо – ёзма иш тури, услуби, мактуб, ёзув саводхонлиги.

11. Илми муҳозирот – латифағўйлик, ҳозиржавоблик, зукколик.

12. Илми муаммо – бадний санъат тури бўлиб, шеърятдаги масала ва рамзларни ечиш усули.

13. Илми мантиқ – сўз маъносидаги мазмун.

14. Илми калом – нақлий масалани ақлий далиллаш, исбот қилиш¹¹⁰.

Мадраса мударрислари аксарияти ўша мадрасада ишлайдиган мударрислар ҳамда талабаларнинг тавсияси билан тайинланган. Яъни, улар давлат мутасаддилари (ҳоким, қозикалон) номига ариза ёзиб, номзод мударрисни тавсия қилганлар. Масалан, кўқонлик Мулло Абдуваҳҳоб Охунд Мулло Абдулғафур ўғлини «Жомеъ» мадрасасининг мударриси Маъсумхон Тўранинг вафоти сабабли унинг ўрнига мударрислик лавозимига тайинлаш тавсия қилинган¹¹¹. Яна Самарқанднинг «Тиллақори» мадрасасининг иккинчи мударриси вафоти муносабати билан барча талабалар ва мударрисларнинг розилиги ила Мулло Ҳожи Имомназар Муллобой Муҳаммад ўғлини унинг ўрнига мударрис этиб тайинлашни Самарқанд шаҳри уламолари (қози, мударрис ва муфтилар) аризаси¹¹² ёки Бухоро қозиси Мулло Мир Сирожиддин номига ёзилган аризада ҳам «Мулло Қурбон» мадрасасида мударрис ва муфти лавозимида ишлаган Мулло Жабборбердининг вафоти

¹¹⁰ Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи. – Б.19-20.

¹¹¹ Қаранг: ЎзР МДА. И-47-жамгарма, 1-рўйхат, 904-йигмажилд, 33-варақ.

¹¹² Қаранг: ЎзР МДА. И-47-жамгарма, 1-рўйхат, 904-йигмажилд, 69-варақ.

сабабли ўрнига Мулло Раҳимқулини тайинлаш тавсия қилинган¹¹³.

Садриддин Айнийнинг ёзишicha, амирнинг «зиёратчилари» бўлган. Яъни, улар ҳар тонгда амир саройига бориб «Меҳмонхона Раҳимхоний»га ўтириб Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳақларига салавот ва дуолар ўкиб қайтганлар. Улар давлатдан ҳар ой 30 танга маош олишган. Бундан ташқари, ҳар кун битта нон ва майиз олишган. Бухорода бунақа гуруҳлар кўп бўлган. Ҳар бир гуруҳга 30 нафар одам бўлган. Айрим гуруҳлар саройга ҳар кун, бошқалари ҳафтанинг пайшанба кунини, бошқалари эса ҳафтанинг душанба кунлари борган. Мири Араб мадрасасидаги зиёратчилар эса мадрасада яшаб, ҳар куни боришган¹¹⁴.

«Кушбеги» фонди ҳужжатлари билан танишганда фондда амир «зиёратчилари»нинг рўйхатлари сақланиши аниқланди¹¹⁵. Ҳужжатлар «Салавотхон», «Дуохон», «хатиблар», «Хатми Хожахон» каби бўлимларга бўлиниб, уларнинг рўйхати келтирилган. Рўйхатда номлари келтирилган салавотхону дуохонларнинг аксарияти мадрасаларда таълим берадиган мударрислардан иборат¹¹⁶. Бундан ташқари «Максурахон», «Қори» ва «Саҳиҳхон»лар ҳам амирнинг Аркига бориб турган. Мазкур фондда уларнинг ишга тайинланиши, сони ҳамда оладиган маоши ҳақида ҳужжатлар мавжуд¹¹⁷. Шу ўринда нега мударрислар амир саройига тез-тез чақирилиб турган, деган савол туғилиши табиий. Бизнингча, мударрис-

¹¹³ Қаранг: ЎзР МДА. И-126-жамгарма, 1-рўйхат, 1962-йигмажилд, 6-варақ.

¹¹⁴ Садриддин Айни. Воспоминания. – С. 216.

¹¹⁵ Қаранг: ЎзР МДА. И-126-жамгарма, 1-рўйхат, 1995-йигмажилд, 1-7-варақлар.

¹¹⁶ 1.4. иловага қаранг.

¹¹⁷ 1.5. ва 4.5. иловаларга қаранг.

ларнинг ҳар кунни ёки ҳафтада бир ё икки кун саройга қатнаши, авваламбор сарой ҳаёти билан боғланиш, иқтисодий манфаат бўлса, иккинчи томондан ҳукумат эгаларини мадраса ҳаётидан воқиф этиб турилган. Яъни, ҳукумат аъзолари ҳар бир мадрасадаги тартиб-интизом, камчиликлардан хабардор бўлиб туришган.

Россия империяси истилосининг дастлабки йилларида мадрасаларда таълим ва ўқитиш ишлари анъанавий қоидалар асосида олиб борилган бўлса, кейинчалик уларнинг фаолиятини назорат қилиш ва ўқув ишларини тартибга солишни ўлка маориф бошқармаси ўз қўлига олган¹¹⁸. Бунга уларнинг ҳар бир мадрасада ўз вакилларини қўйиши, мударрислар устидан турли вазифаларни баҳона қилиб Туркистон генерал-губернаторлиги Маориф бошқармасига шикоятномаларнинг ёзишлари мисол бўлади. Жумладан, 1914 йилда инспектор М.Андреев ёзган баённомасига кўра, айрим мударрисларнинг икки ва ундан ортиқ мадрасада дарс бераётгани, бир вақтнинг ўзида шунча мадрасадан иш ҳақи олишидан шикоят этган. Яна мазкур ҳолатга Бухоро хонлиги даврида йўл қўйилмагани, айтилган¹¹⁹ эса умуман рухсат берилмаслигини айтган¹²⁰. Аммо бизнингча ушбу ахборот ноҳолис бўлиб, бундай ҳолат амирлик мадрасаларида кўп кузатишган. Масалан, Домло Икромча номи билан танилган Домло Муҳаммад Икром (1847-1925 йй.) Бухородаги Бадалбек мадрасасини яқунлаб, Жаъфархожа, Турсунжон, Мири Араб, Кўкалтош ва Абдуллахон мадрасаларида узоқ йиллар мобайнида мударрислик

¹¹⁸ Ҳ. Ҳ. Иловага ҳаранг.

¹¹⁹ Яъни «амирлик» даврида (Л.А.).

¹²⁰ Қаранг: ЎзР МДА. И-47-жамғарма, 1-руйҳат, 1391-йиғмажидд, 21-варак.

қилган¹²¹. Бундан ташқари, хонлик ва амирлик даврида бир мударриснинг икки лавозимда ишлаши ҳам кўп кузатилади. Масалан, Мир Қосим табиб Субхонкулихон даврида (1681-1702) «Доруш-шифо» мадрасасида мудир ва мударрис лавозимида ишлаган. Амир Ҳайдар даврида эса Атоуллохожа Шайхул ислом қози ал-қуззот лавозими ҳамда «Кўкалтош» мадрасаси мударриси бўлиб фаолият юритган¹²². Шунингдек, Муҳаммад Али Ҳожи мадрасасида Мулло Набира Ҳожа, Болойи Ҳавз мадрасасида Мулло Мир Аҳмад, Мулло Курбон мадрасасида Мулло Жабборберди каби олимлар мударрис ва муфти лавозимида ишлаган¹²³. Яна айрим мударрисларни саводсизга чиқариб, уларга қарши иш очилган. Хужжатлар орасида мадраса талабалари номидан устозларининг билимли экани ва унга қарши ёлғон кўрсатма берилгани ҳақида баёнот берилган¹²⁴.

Бундан ташқари айрим назирларнинг мадрасаларда фақат диний билимлар ўқитилиши, уларнинг назорат остига олинмаслиги сабабли мадраса фаолиятини тўхтатиш кераклиги хусусида баёнотлари мавжуд¹²⁵.

Хуллас, шунга ўхшаш турли тазйиқлар ҳамда мадрасаларнинг кескин қискартириб ёки ёпилиши оқибатида кўплаб мударрислар ишсиз қолишга мажбур бўлади. Уларнинг аксари саводсизга чиқарилиб, таълим соҳасидан четлаштирилади.

¹²¹ Воҳидов Ш.Х. Домулло Икромча Муфти Бухори (1847-1925): жизнь и деятельность. // Иран-наме. №3-4. 2014. – С. 284-285.

¹²² Қаранг: Садрӣ Зиё. Мажмуъа. ШКМ. Қўлёзма. №2193. 186а., 197а.

¹²³ Қаранг: ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 1-рўйхат, 1962-йиғмажилд, 4, 6-варақлар.

¹²⁴ Қаранг: ЎзР МДА. И-47-жамғарма, 1-рўйхат, 1391-йиғмажилд, 40, 41, 48-варақлар.

¹²⁵ Қаранг: ЎзР МДА. И-1-жамғарма, 18-рўйхат, 29-йиғмажилд, 11-варақ.

II БОБ. МИРИ АРАБ МАДРАСАСИ МУДАРРИСИ АҲМАДХОН ИБН ИСМОИЛХОННИНГ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

2.1. Мударрис ҳаёти ва илмий мероси

Аҳмадхон ибн Исмоилхон ҳаёти ҳақида уни кўрган, суҳбатлашган яқинлари (масалан: невараси Исломов Нуриддинхон) ҳамда шогирдлари авлодларининг хотиралари ўрганилди. Қўлга киритилган маълумотлар архив ҳужжатлари билан қиёсланиб, таҳлил этилди.

Аҳмадхон ибн Исмоилхон 1873 йилда Самарқанд вилоятининг Даҳбед¹²⁶ қишлоғида таваллуд топган. 1885 йилда 12 ёшга тўлгач, Бухорога таҳсил олгани боради. Аҳмадхон насаб жиҳатидан шажараси Маҳдуми Аъзамнинг 18-19-авлодларидан¹²⁷ саналади. Илмга бўлган ҳарислик аجدодлар қон-қонига сиinganлиги боис, Самарқанднинг Найман қишлоғи аҳолиси Аҳмадхонни Маҳдуми Аъзам авлодидан эканлигини билгач, уни ўн икки йил мобайнида маблағ билан таъминлаб туради. Чунки у даврда мадрасада ўқиш учун талабалардан маълум миқдорда маблағга эга бўлиш тақозо этилган. Сабаби, талабалар яшаши учун бирор-бир ҳужрани ижарага олиши, дарсликлар ҳамда кундалик харажатлар учун анчагина маблағ керак бўлган. Ёш Аҳмадхон ҳам бошқа талабалар сингари Бухорода ижарага туришга мажбур бўлади.

Аҳмадхон Мири Араб мадрасасида ўн икки йил таҳсил олиб, ўн олти йил мударрислик қилган. Аҳмад-

¹²⁶ Самарқанд шаҳрининг шимолий-ғарбий тарафида, Оқдарё ва Қордарё оралигидаги Миёнколда жойлашган қадимий ва тарихий мавзёлардан биридир.

¹²⁷ Маҳдуми Аъзамнинг Саид Кутбиддинхўжа ва Убайдуллахўжа исмли ўғиллари бўлиб, Аҳмадхоннинг насаби Убайдуллахўжага бориб етади.

хон ибн Исмоилхон Мири Араб мадрасасида бош мударрис¹²⁸ лавозимида ишлаб, тафсир, ҳадис, талхис ва тиббиёт каби фанлардан дарс берган¹²⁹. Олимнинг невараси Нуриддинхон Исломов бобосининг кундалигида ёзилган хотираларни ёдга олиб, маълум муддат амирининг фармониغا биноан мадраса дарслигидаги ҳадис ва тафсир фанлари эҳтиёткорлик билан чегараланган ҳолда ўтилгани, шу соҳага қизиққан илм аҳллариغا Аҳмадхон дарс бергани ҳақида ёзилганини айтади. Бу фикрни Мири Араб мадрасасида таҳсил олиб, ҳозирги кунда мазкур мадрасада таълим бераётган Абдулғафур Раззоқ Бухорий ҳам тасдиқлади. Олимнинг таъкидлашича, ўша кезларда мадрасада ушбу фанлар расмий дарс сифатида ўқитилмасе-да, шу соҳа мутахассисидан таълим олиш урф бўлган. Масалан, Мири Араб мадрасасининг мударрисларидан Домла Холмурод ҳадисдан, Домла Қутбиддин фикҳдан, қори Абдулҳолик қурро Қуръон ўқишни етти хил қироъатидан дарс берган. Абдулғафур Раззоқ Бухорийнинг таъкидлашича, амирининг мадраса дарслигидан ҳадис ва тафсир фанларини чегараланишининг асосий сабаби, «Жомеъ ас-Саҳиҳ»да тўрттала мазҳаб имомлари истифода этган ҳадислар мавжудлиги, Имом Бухорийнинг тўрттала мазҳабга ҳам истисно қилган ҳолатларининг борлиги, ҳали илмни пухта эгалламаган талабалар орасида ҳанафий мазҳабига қарши фикрлар кучаймаслиги ҳамда ҳанафийлик мазҳабининг нуфузини сақлаб қолиш бўлган¹³⁰.

¹²⁸ Мадрасаларда «бош мударрис» яна «1-мударрис», «катта мударрис» каби номлар билан ҳам юртинган. Қаранг: ЎзРМДА. И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 3725-йигмажид.; И-47-жамғарма, 1-рўйхат, 394-йигмажид, 10-11-ва рақлар.; И-47-жамғарма, 1-рўйхат, 1391-йигмажид, 4, 24, 138-ва рақлар.

¹²⁹ У юқори куреларга дарс берган.

¹³⁰ Тафсир илминини ўрганган учун ҳадис илмидан яхши хабардор бўлиш тақозо этади. Шу сабабли, маълум муддат бу фан ҳам чегараланган.

Мири Араб мадрасасида тиб бўлими ҳам фаолият юритган. Аҳмадхон шу бўлимда тиб илмига тааллуқли ояғ ва ҳадислардан таълим берган. Мадрасада иккита хужра айнан бемор даволашга ажратилгани, мударриснинг фақат тиб илмидан таҳсил бериш билан чегараланиб қолмасдан беморларни ҳам даволаганидан далолат беради. Аҳмадхон беморларни даволагани унинг «Қарабодин Тайлоқий» номли рисоласида ҳам зикр этилган¹³¹. Аҳмадхон унвони ошгач, Бухоро амирлигидан маош ҳам олган.

Олим қирқ ёшга тулгач, 1913 йилда Самарқандга кўчиб келади. У Бухородан китобларини бешта туяга юклаб келган. Шўролар тазйиқи сабабли китобларини уйи шифтидаги яна бир яширин хонасида сақлаган. Бундан ҳеч кимнинг хабари бўлмаган. Кейинчалик фарзандлар уйни таъмирлашаётганда ушбу махфий хонадан хабар топишган.

Қирқ ёшгача оила қурмаган Аҳмадхон унга ўн икки йил таҳсил олишига кўмаклашган Найман қишлоғи аҳолисига миннатдорчилик тарикасида ўша ерга кўчиб бориб, оила куради. Найманга қайтган олимга Тоғай исмли мансабдор шахс етти гектар (учтаси Найман қишлоғидан, тўрттаси эса Эшон қишлоқдан) ер ажратиб берган. Ушбу экин экилмайдиган ерларни қишлоқ аҳли билан ўзлаштириб, маълум муддат деҳқончилик билан ҳам шуғулланган. Унинг уч ўғил, икки қиз фарзандлари бўлиб, улар: Саидмуродхон Хожа, Ҳасанхон Хожа, Исломхон Хожа, Санобархон ва Робияхон.

Давр нотинчлиги ва маърифатпарвар олимлар тазйиқ остига олинган вақтлар Аҳмадхон ҳам яшаш жойини беш марта ўзгартиришга мажбур бўлади. Инқи-

¹³¹ Қаранг: Қўлёзма ҳақида 6-бўлимда батафсил маълумот берилган. Аҳмадхон ибн Исмиилхон. Қарабодин Тайлоқий. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №339.

лобдан сўнг Мирн Араб мадрасаси ёпилгач, 70 та талаба ўқишни тугатолмай қолади. Жиззах, Қашқадарё, Самарқанд ҳамда Навоийдан бўлган 70 нафарга яқин талаба йиғилиб, 1913 йилдаёқ Самарқандга қайтган мударрис Аҳмадхондан таҳсилни давом эттиришини илтимос қиладилар. Навоийда¹³² унинг машаққатли хизматлари туфайли шунча талаба ўқишни яқунлаган. Ҳатто 1927-1928 йилларда ҳам Қўшработнинг «Узумсой» деган мавзесида талабаларга таҳсил бериб, хатмона килдирган¹³³. У кўплаб шогирдларга таълим берган бўлиб, қуйида баъзиларини келтириб ўтамиз:

Мулло Абдурахим Бухорий, Мулло Абдурахмон (Нурота), Домло Олим Самарқандий, Домло Саидкул ва Домло Камол (Қўшработ), Домло Элмурод, Домло Хонимқул ҳамда Домло Абдузоҳид (Жиззах), Домло Эшонқул, Домло Ибодулло (Бахмал), Мулло Тамойха Махзум, Мулло Абдуссалом (Челак).

Шунингдек, Самарқанднинг «Андижоний» номи қишлоғида истиқомат қилувчи Абул Бақо исми шогирди ҳам бўлган. У 99 ёшда вафот этган. Унинг тиббиёт фанига доир (унда тиб илми билан шуғулланиш жонзлиги оят, ҳадис ва фатволар билан ёритиб берилган) «Хужжатул-лабиб» номи рисоласи ТИУ «Манбалар хазинаси» фондида №339/1 рақами остида сақланмоқда¹³⁴.

Аҳмадхон ибн Исмоилхон умрининг охирида тиб илми билан шуғуллангани, шу илм орқасидан тирикчилик қилганини неварасига айтган. Олимнинг невараси Нурид-

¹³² Юқорида айтилганидек, олим беш марта яшаш жойини ўзгартирган.

¹³³ Олим ҳақидаги мазкур маълумотлар Аҳмадхон ибн Исмоилхонни бевосита кўрган, унинг шогирди билан ҳамсухбат бўлган невараси Нуридхон Исломов билан сухбат чоғида ёзиб олинди.

¹³⁴ Кўлёмза ҳақида:

2.2. бандда батфсил маълумот берилди.

динхон Эшон ёшлик даврини эслар экан, шундай ҳикоя қилади: *«Бобомнинг шогирдлари собиқ шўро даврида ўзини телбага солиб юрар, гоҳ оёқ яланг, гоҳида эса жулдуз кийимларда уйимизга келишар эди. Туни билан тонггача китобхонлик қилиб, бомдодда тарқалар эдилар»*. Бундан уларнинг қандай нотинч замонда минг машаққатлар билан илм олиб, таҳсил беришганини кўриш мумкин.

Бизга маълум бўлишича, Аҳмадхон Мири Араб мадрасасида ўқиб, ишлаб юрган кезларида кундалик ҳам тутган. Унда ҳар кунги воқеалар, яъни амирликда юз бераётган сиёсий-ижтимоий вазият, Мири Араб мадрасасидаги мударрислар, талабалар ҳаёти, бемор бўлган талабалар аҳволи, кундалик харажатлар, дарс жараёнлари каби ҳар бир воқеани қайд этиб борган¹³⁵. Афсуски, бу кундалик бизгача етиб келмаган. Аҳмадхоннинг невараси Нуриддинхон бобосидан эшитган ва мазкур кундаликка қайд этилган бир воқеани ҳикоя қилиб беради:

«... Мадрасада бир талаба бўлади. У Арк яқинида яшовчи бир бойнинг қизига кўнгли қўяди. Аммо бой талабага қизини бермайди. Бир 67 ёшга кирган бева аёлнинг неча гектар ерлари, мол-дунёси бўлади. Шу талабани ҳеч бўлмаганда ош-нон еб турамиз деб кампирга уйлантириб қўйишади. Уйлангандан сўнг-ра уч ой яшаб талаба кетмоқчи бўлади. Шунда аёл унга кетмаслигини, бор мол-мулкни унга васият қилиб қолдиришини айтади. Орадан олти ой ўтгач, аёл вафот этади ва барча мулки талабага мерос бўлиб қолади. Йигит қизини бермаган бойга совчи юбориб, унинг қизига уйланади. Уйланган йигит Аҳмадхоннинг шогирди Абул Бақо эди...».

¹³⁵ Бу кундаликни олимнинг шогирди Абдурахим Хожа, невараси Нуриддинхон кўрган.

Шогирди Мулла Абдурахим (1887-1972 йй.)нинг хабар беришича, Аҳмадхон еттига асар ёзган. Улардан бештаси мустақил асар бўлса, қолган иккитаси таржима ҳисобланади¹³⁶. Афсуски, бу китоблар нашр қилинмай қолиб кетган. Бухорода ишлаб юрган кезлари унинг шахсий котиби ҳам бўлган. Котибнинг фожеали вафотидан сўнг, китобларни ўзи кўчира бошлаган¹³⁷. Унинг доришуносликка доир «Қарабодий Тайлоқий» ҳамда тарихга оид «Тазкиратул инқилоб» номли асарлари бизгача етиб келган.

Аҳмадхон ибн Исмоилхон тариқатда Ғузордаги Халфа Тўрага байъат қилган. Кейинчалик ундан иршод хати олиб, («Иршод» – тўғри йўл кўрсатувчи, хидоят этувчи, «иршод хати» – шайх муридига тариқат силсиласини давомчиси сифатида ижозат хати бериши. Л.А.) силсилани давом эттирган. Олим валийсифат инсон бўлиб, куйидаги воқеадан бунинг исботини кўриш мумкин:

У шўро тузуми даврида турли айбловлар билан ҳибсга олинади. Қамокдалигида намоз вақти кирганда қўлидаги кишанлар ва панжара қулфлари очилар, у таҳорат олиб намозини адо этгач, яна жойига келиб ўтирар эди. Бу ҳолни кўрган кўриқчилар ундан нега қулфлар очилганда қочиб ҳаракат қилмаслигини сўрашади. Шунда у: «Мени шу ерда ўтир деб қамаб қўйишди, ўтирибман», дея жавоб қайтарган. Уч ойдан сўнг у оқланиб озод этилади¹³⁸.

Аҳмадхон 1952 йил 79 ёшида вафот этиб, Найман қишлоғининг «Қайрағоч мазор» қабристонига дафн этилган.

¹³⁶ Биттаси тафсирга оид, иккинчиси эса Имом Бухорийнинг «Жомеъ ас-саҳиҳ» асари таржимаси.

¹³⁷ Арава устидаги юк хотиб устига тушиб, арава остига қолиб кетади.

¹³⁸ Нуриддинхон Хожа мазкур ҳодисага бевосита гувоҳ бўлган отаси ҳамда бир неча инсонлардан айнан эшитганидек ҳикоя қилиб берди.

Олим вафотидан сўнг ҳам унинг шогирдлари устози оиласидан хабар олиб турган. Аҳмадхоннинг невараси Нуриддинхоннинг таъкидлашича, отаси Ислохон Хожа шўролар тузуми сабабли Аҳмадхоннинг илмидан баҳраманд бўла олмаган. Кейинчалик Абдурахим Хожа Бухорий устозининг ўглига илм ўргатган. Яна Мири Араб мадрасасида таълим олаётган Нуриддинхон билан учрашиб, устози ҳақида кимматли маълумотларни хотирлаб ҳикоя қилиб берган. Тадқиқот жараёнида олимнинг мазкур шогирди хусусида маълумот топишга муяссар бўлдик¹³⁹. Қори Абдурахим Хожа Турсунов (Эшон Баҳоуддинхон) Баҳоуддин Нақшбанд авлодига мансуб бўлиб, 1887 йилда Когон туманидаги Қасри Орифон қишлоғида туғилган. Отаси – Турсунхон беш ўғил кўрган: Ғозихон, Хўжахон, Акрамхон, Арслонхон, Абдурахим Хожа. Ўн икки ёшида мураттаб қорилик даражасига етган Абдурахим Бухоро амири Саййид Амир Олимхонга куёв бўлган. Амир Бухорони тарк этганда, укалари «Қолинг» дейишларига қарамасдан, «*Мен Амирнинг куёвиман, шўро ҳукумати мени барибир ўлдиради*», деб у ҳам Бухородан чиқиб кетади.

Қори Абдурахим Хожа мустабид тузум даврида қулоқ бўлмаслик учун Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида кўчиб яшаган. 1927 йилларда Самарқанд вилояти Оқдарё туманига қарашли собиқ Калинин номи колхоздаги Эшон қишлоққа бориб, Парда шоирнинг уйида қўним топади.

¹³⁹ Бунда асосан, Нуриддинхон Исломов, Абдурахим Хожанинг невараси Озод Турсунов хотиралари, Азизхўжа Иноятов ва Музалям Солиевлар томонидан тайёрланган «Зулматдаги зиёкорлар» номи рисоласидан фойдаланилди. Қаранг: Иноятов А., Солиева М. Зулматдаги зиёкорлар. Ўзбекистоннинг истибод бука олмаган бухорий зиёлилар ҳаётидан ҳикоялар. Ж.1. – Т.: Ҳиллол-нашр, 2016. – Б. 178-180.

Бир куни пешин намозига таҳорат олаётганда ҳукумат одамларининг келганини билиб қолиб, югуриб уйга киради. Аскарлар келиб Парда шоирга: «Биз эшоннинг чопиб уйингга кирганини кўрдик, ҳозир тутиб оламизу сени ҳам эшонга қўшиб йўқотамиз», деб дўк урадилар. Уйга киришса, ҳеч ким йўқ. Эшонни ахтариб, топишолмай шоирни ҳақорат қилиб, чиқиб кетишади. Улар кетгандан сўнг қори Абдурахим Хожа уйдан чиқади. Буни кўрган Парда шоирнинг тили калимага келмай қолади. У: «Ҳа, эшон бобо, садағангиз кетай, мени тамом қилдингиз», дейди. Абдурахим: «Кўркма, Аллоҳ суйган бандасини ҳеч қачон хор қилиб қўймайди», деб шоирни тинчлантиради.

Қори Абдурахим 1934-1935 йилларда Бухорога қайтиб келиб оила куради ва 16 нафар фарзанд кўради. 1945 йилда ислом динига бироз эркинлик берилганда, ҳукумат томонидан айрим масжидлар ишлашига руҳсат этилади. Ўша даврда Ҳазрат Баҳоуддин масжиди ҳам очилиб, шу масжидда имом-хатиб бўлиб иш фаолиятини бошлайди. Олим сахий инсон бўлиб, икки нафар етим қизни ҳам ўз тарбиясига олган. Абдурахим Хожа 1972 йил 29 августда Бухорода вафот этади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, тарихни англаш орқали кишида ҳаётни ва ўзлигини англаш қобилияти шаклланади. Айниқса, буюк аждодларнинг ворислари бўлган, башарият тараққиётига катта ҳисса қўшган миллатга дахлдор инсон қалбида ўтмишини ўрганишга эҳтиёж кучаяди. Унинг миллий ғурури мустақил тараққиёт йўлини танлаган юрт фаровонлиги учун камарбаста бўлишга чорлайди. Аҳмадхон ибн Исмоилхоннинг машаққатли умр йўли унинг асарларида ўз аксини топган. Собиқ Иттифоқ даврида ўтмиши қора қилиб кўрсатилган, маънавияти поймол этилган, маърифатпарвар-

лари тазйиқ остига олиниб, қатағонга учраган миллат фарзандларининг илмий меросини ўрганиш, уларнинг номини тиклаш биз авлодлар зиммасидаги вазифалардан бири саналади.

2.1.1. Аждодига мос авлодлар

Ахмадхон ибн Исмоилхон юқорида таъкидланганидек, насаб жиҳатидан Махдуми Аъзамнинг 18-19-авлодларидан саналади. Олимнинг фарзандлари ҳақида маълумот келтиришдан аввал бобокалони Махдуми Аъзам хусусида зикр этиш жоиз топилди. Унинг тўлиқ исми – Саййид Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Хожаги Косоний Даҳбедий бўлиб, 1461 йили Фарғона водийсининг Косон шаҳрида Жалолиддин Косоний оиласида таваллуд топган. Онаси Саййид Абдулло Аржанд наслидан бўлган Мир Саъд Юсуфнинг кизи эди. Махдуми Аъзамнинг ота-онаси пайғамбар (с.а.в.) авлодига мансуб бўлиб, аждодларидан Марказий Осиеда туғилган биринчи бобокалони Султон Саййид Бурҳониддин Қилич (XIII аср) саналади.

Аллома нақшбандия тариқатининг давомчиси бўлиб, фикҳ илмида ҳам шуҳрат қозонган. У зироатчилик билан ҳам машғул бўлиб, янги мева ва полиз навларининг яратилишида ҳисса қўшган. Махдуми Аъзам мадрасани тамомлагач, устозлари Мир Саййид Алининг маслаҳати билан Самарқандга Хожа Аҳрор Валийнинг шоғирди Мавлоно Муҳаммад Қози хузурига боради. Узоқ йиллар Мавлоно Муҳаммад Қозидан таълим олиб, илмини оширади. Махдуми Аъзам 1514-1516 йиллари шайбонийлар давлати бошқарув ишларида фаол қатнашиб, тинчлик ва осойишталикнинг сақланишига хизмат қилади. Ҳукмдорларни доимо инсоф, халқларварлик ва адолатга даъват қилади. Жонибек Султон 1510 йили Са-

марқандга ҳоким этиб тайинлангач, Маҳдуми Аъзамни пойтахтга таклиф қилади. У 1528 йили Самарқанд хулудидаги сўлим маскан Даҳбед мавзссида қўним топиб, деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланади.

Хожагон тариқатининг давомчиси Маҳдуми Аъзам 1542 йил 8 май душанба куни ўзи яшаб турган Даҳбед қишлоғида вафот этади.

Маҳдуми Аъзам ўзининг ҳаёти мобайнида қатор илмий асарлар ёзиб қолдирган. Бир неча шогирдларни тарбиялаб, вояга-камолотга етказган. Асарларидаги мавзулар одоб-ахлоқ, илоҳиёт, фалсафа ва адабиётга бағишланган. Олим маърифатпарварлик руҳидаги гоёлари, тариқат илмидаги қобилияти туфайли забардаст уламолар томонидон тан олинб, Шайбоний ҳукмдорларидан Убайдуллохон, Жонибек Султон, Абдулазизхон ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурлар уни ўз устозлари деб билганлар. Унинг «Баёни чаҳор калима», «Одоб ас-солиқин», «Ганжнома», «Одоб ас-сидиқин», «Силсила ас-сиддиқин», «Рисолаи бақоия», «Танбеҳ ал-уламо», «Рисолаи Гул ва Наврўз» каби 30 дан ортиқ асарлари юртимиз фондларида сақланиб келинмоқда.

Маҳдуми Аъзамнинг ҳаёт йўли ва бой илмий мероси ёш авлодни ватанпарвар, иймонли, ўз халқига садоқатли қилиб тарбиялашда муҳим ўрин эгаллайди. Маҳдуми Аъзам Косоний-Даҳбедийнинг авлодлари бутунги кунда Косонсой туманида, Андижон вилоятининг Шаҳрихон туманида, Самарқанд вилоятида, Ҳиндистон, Покистон ва Арабистонда истикомат қилиб келмоқдалар. 1618 йилда Маҳдуми Аъзамнинг набираси Хожа Ҳошим даврида Самарқанд ҳокими Ялангтўш Баҳодир алломанинг мақбарасини ободонлаштириб, унинг яқинида катта хонақоҳ барпо эттиради. Ялангтўш Баҳодир-

нинг ўзи ҳам мазкур мақбарада дафн қилинган. Мустақиллик йилларида тарихий ёдгорлик «Махдуми Аъзам» жоме масжиди ва мақбараси ободонлаштирилди.

Аждодлари изидан борган олим Аҳмадхон беш фарзанднинг отаси бўлиб, афсуски шўро тузуми даврида фарзандларига таълим бера олмади. Аммо ўзининг аждодлари тарихини билган, теран англаган авлодлар бобоси изидан бориб, илм зиёсидан бахраманд бўлдилар ва ҳозирга қадар юртимиз равнақиға ўз хиссаларини қўшиб келмоқдалар. Улар ҳақида мухтасар гапирадиган бўлсак:

Сандмурод Хожа (ваф. 1992 й.) бўлиб, ундан беш фарзанд қолган. У деҳқончилик билан шуғулланган. Аҳмадхоннинг иккинчи ўғли **Ҳасанхон** (ваф. 1962 й.) ҳам деҳқончилик билан шуғулланган. Унинг икки ўғли бор. Учинчи ўғли **Ислохон Хожа** (ваф. 1995 й.) уч ўғил, бир қиз отаси бўлиб, у ҳам деҳқончилик билан шуғулланган. Кейинчалик отасининг шогирди Раҳим Хожа Бухорийдан таҳсил олади.

Ислохонтўранинг тўнғич фарзанди Раҳимахон 1943 йилда таваллуд топган. Ҳозирги кунда нафақада. Ўғилларидан бири – Нарзиллохон 1950 йилда таваллуд топган бўлиб, 11 фарзанднинг отасидир. Тошкентдаги Миллий университетни тамомлаган, ҳозирда нафақада.

Яна бир ўғли Нўъмонхон эса 1955 йилда таваллуд топган бўлиб, деҳқончилик билан шуғулланади.

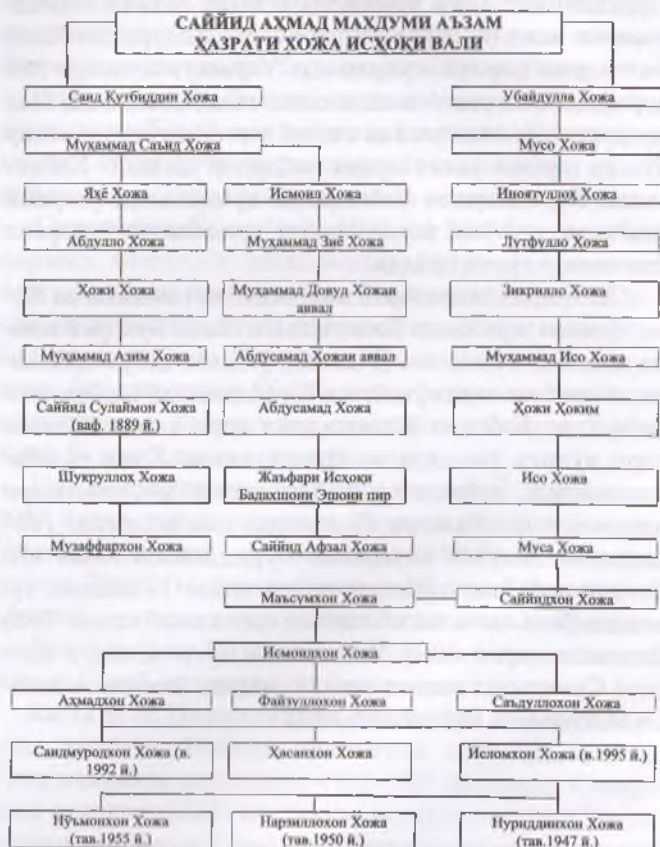
Катта ўғли **Нуриддинхон Хожа** 1947 йилда Самарқанд вилояти, Найман кишлоғида таваллуд топган. Ўрта мактабни яқунлагач, 1965-1968 йилларда Самарқанд вилоят тиббиёт институтида таҳсил олган. Сўнгра Бухоро вилоятига бориб 1972 йилга қадар масжидда оддий ходим бўлиб ишлаган.

1972 йилдан 1974 йилга қадар Самарқанд вилояти-

нинг Хожа Аҳрор масжидида имом ноиб бўлиб хизмат қилади. 1975 йилда яна Бухорога қайтган Нуриддинхон Хожа Мири Араб мадрасасига ўқишга қабул қилинади. Нуриддинхон Хожа талабалик кезлари бобоси Аҳмадхоннинг яқин шогирдларидан бўлган Абдурахим Хожа билан икки мартаба учрашади. Учрашув асносида Абдурахим Хожа уни Аҳмадхоннинг талабалик ҳамда бош мударрислик лавозимида ишлаб юрган кезларда содир бўлган муҳим воқеалардан хабардор қилади. Кейинчалик Нуриддинхон бобосининг кундалик дафтарини ўқиганда ҳам ўша воқеаларнинг кундаликка батафсил ёзилганига гувоҳ бўлади.

1980 йилда Мири Араб мадрасасини тамомлаган Нуриддинхон шу санада Тошкентдаги Имом Бухорий номли ислом институтига (Маъҳад) ўқишга қабул қилинади. Аъло баҳоларда ўқиётган Нуриддинхон тарбиясини Зиёвуддин Бобохон Жамолиддин қори ҳамда Нўъмон қори кўлига топширади. Нуриддинхон Хожа талабалик вақтида Ўзбекистон ва Қозоғистон мусулмонлари идорасининг «Халқаро бўлим»ида ҳам ишлаган. 1984 йилда институтни яқунлаган Нуриддинхон Хожа кўп йиллар мобайнида Жиззах вилоятининг Галлаорол туманида бош имом хатиб лавозимида ишлаб келди. 2008 йилдан ҳозирга қадар Ўзбекистон мусулмонлари идораси Самарқанд вилоят вакили, вилоят бош имом хатиби лавозимида ишлаб келмоқда.

ҲАЗРАТИ ИСҲОҚ ВАЛИНИНГ АВЛОДЛАРИ ШАЖАРАСИ¹⁴⁰

¹⁴⁰ Мазкур шажара К.Каттаевнинг «Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед» номли рисоласидан олинди.

2.2. Тошкент ислом университетида сақланаётган Аҳмадхон ибн Исмоилхон фонди

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тошкент ислом университетини ташкил этиш тўғрисида»-ги 1999 йил 7 апрель Фармонида биноан «Манбалар хазинаси» бўлими Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Тошкент ислом университети қошида фаолият кўрсатади¹⁴¹. Бўлим ходимларининг вазифаси минг йиллар давомида яшаб ўтган аждодларимиз томонидан яратилиб, мамлакатимизда сақланиб келинаётган ҳамда чет эллардан олиб келинган илмий-маънавий, диний меросимиз дурдоналарини жамлаш, сақлаш, уларни келгуси авлодларга етказиш ҳамда илмий тадқиқот ишларини олиб боришдан иборат.

1999 йилдан ҳозирги кунга қадар фонд доимий равишда китоблар билан бойитиб борилмоқда. Бўлимда қўлёзма, тошбосма ва янги нашр китоблари фондлари мавжуд бўлиб, жами 12 000 га яқин китоб сақланади. Қўлёзма ва тошбосма китоблар бўлимида бир неча шахсий фондлар мавжуд. Шундай фондлардан бири «Аҳмадхон ибн Исмоилхон фонди» бўлиб, у 2013 йилда Самарқанд вилояти Тайлоқ туманида истиқомат қилувчи фуқаро Исломов Муҳиддин томонидан «Манбалар хазинаси»га ҳадя этилди. Китобларни совет иттифоқи давридаги турли тазйиқлардан бизнинг кунимизгача асраб-авайлаб келган Муҳиддиннинг бобокалони Аҳмадхоннинг фонди «Аҳмадхон ибн Исмоилхон» номи билан аталди. Фонд таркибида 420 дона тошбосма ҳамда қўлёзма китоб, юздан ортиқ турли мавзудаги тарихий ҳужжатлар мавжуд. Мазкур китоблар Куръони карим,

¹⁴¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотнома, 1999 й., 4-сон, 91-модда. Тошкент ш., 1999 йил 7 апрель. ПФ-2282-сон.

тафсир, ҳадис ва ҳадисшунослик илмига онд манбалар, фикҳ, ақоид, ислом тарихи ва фалсафаси, мантиқ, араб тили грамматикаси, математика, геометрия, астрономия, космография, ветеринария, доришунослик, тарих, назмий асарлар, қиссалар, ҳикматлар, балоғат илми, снэсат илми, турли касбларга доир ва психология каби ўндан ортиқ мавзудаги асарларни ўз ичига олган. Қуйида ушбу фонд китоблари ва ҳужжатларидан айримлари хусусида маълумот беришни жонз топдик.

2.2.1. Қўлёзма китоблардан намуналар:

Мазкур фондда XV-XX асрлар ораллиғида кўчирилган 90 та (уч юздан ортиқ асар) қўлёзма китоб сақланади. Ушбу китоблар орасида юртимиздан етишиб чиққан олимларнинг ҳали ҳануз илм аҳлига номаълумлигича қолаётган асарлари ҳам талайгина.

Фондда сақланаётган китоблар мазмунига қараб фан ёки соҳаларга бўлинади. Масалан: Қуръон илмлари, ҳадис, тафсир, тарих, табиий фанлар каби. Турли фанларга доир айрим асарлар илмий тавсифидан намуналар келтирилади:

Нуриддин Абдураҳмон Жомий (ваф.898/1492 й.) нинг «Ад-дуррат ул-фоҳира» (№285/1 рақам остида сақланади) номли асари.

Мазкур асар Мавлонбек ибн Мулло Нормуҳаммад аълам Тошкандий томонидан 1315/1897 йилда кўчирилган. Мазкур асар фалсафий-ирфоний меросида муҳим ўрин тутган асарлардан саналади. Турли манбалар ва нусхаларда «Ад-дуррат ул-фоҳира» турлича номланган. У қўлингча икки ном, яъни – «Ад-дуррат ул-фоҳира» ва «Рисола фи таҳқиқи мазҳаб ас-сўфия ва-л-мутақаллимийн ва-л ҳуқамо» билан аталиб келган. Жомийнинг

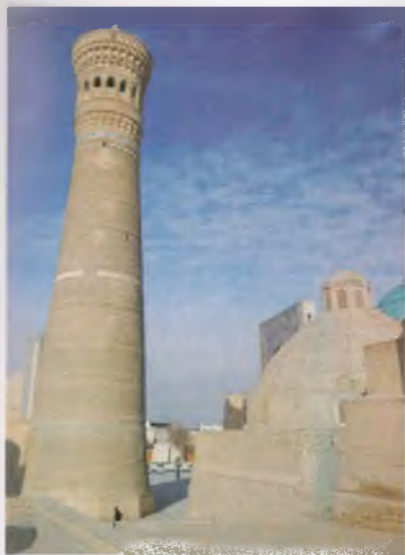
*Мирӣ Араб мадрасаси. ХХ аср боши.
Кинофотофонохужжатлар МДА. № 2-11807*

Мирӣ Араб мадрасаси. Ҳозирги ҳолати.

*Мири Араб ва Минораси Калон. XX аср боши.
Кинофотофоноҳужжатлар МДА. № 2-7644*

Мирн Араб ва Минораи Калон. Ҳозирги ҳолати.

*Мири Араб, Масжиди Калон ва Минораи Калон.
Ҳозирги ҳолати.*

Мири Араб мадрасаси

Жўйбори Калон мадрасаси

Кўкалтон мадрасаси

Модарихон мадрасаси

Абдуллахон мадрасаси

Дарсда. ХХ аср боши.
Кинофотофонохужжатлар МДА. № 0-6058

ХV аср бошидаги мактаб.
Кинофотофонохужжатлар МДА. № 2-7695

*Устоз ва шогирдлар. XX аср боши.
Кинофотофонохужжатлар МДА. № 0-94417*

*Хаттотлик дарси. XX аср боши.
Кинофотофонохужжатлар МДА. № 0-94420*

*«Саҳиҳдон». ХХ аср боши.
Кинофотофонохужжатлар МДА. № 0-94450*

Махдӯми Аъзам мақбараси

«Қайрағоч» мазор қабрестони

Аҳмадхон ибн Исмоилхон қабри

*Исломхон ибн
Аҳмадхон.
(ваф. 1995 йил)*

*Аҳмадхоннинг шогирди
Абдурахим
Хожа Бухорий
(ваф. 1972 йил)*

Аҳмадхон ибн Исмоилхон авлодлари

шогирди ва муриди Абдулғафур Лорий, Жомий асарлари фихристида асарни «Рисолаи таҳқиқи мазҳаби суфиш мутакаллим ва ҳаким» шаклида таништиради¹⁴². 1328/1910 йили Қоҳирада чоп этилган нусхада бу икки ном бир-бири билан аралашиб кетганлигини кузатиш мумкин. «Куллиёти Жомий»да эса у «Таҳқиқ ул-мазоҳиб» шаклида келтирилган.

«Ад-дуррат ул-фоҳира»нинг араб тилидаги асл матнини тайёрлаб, унга инглиз тилида муқаддима ёзган илмомшунос олим Николас Ҳирнинг маълумотига қараганда, бу асар баъзи бир нусхаларда «Хутта раҳлак», яъни «Ўз хуржунингни тушир» деб номланган. Яҳудо №3872 ва Ақойиди Темур №393 нусхаларида бу сохта ном «Ад-дуррат ул-фоҳира» ўрнида келтирилган¹⁴³. Иброҳим Куроний ўзининг «Ал-умам ла яқоз ал-ҳимам» номли асарида бу уччала номни аралаштириб, «Ад-дуррат ул-фоҳират ал-мулаққабат би хутта раҳлак фи таҳқиқи мазҳаб ас-суфият ва-л-мутакаллимин ва-л-хукамоил-мутақаддимийн», деб ном беради.

Абулхайр Аҳмад ибн Муслиҳиддин Мустафо Ташқубризода Саййид Муҳйиддин Фанорийдан нақл қилишича, Жомий бу китобни усмоний султон Муҳаммадхон иккинчининг илтимосига биноан ёзган. Жомий бу асарда юқоридаги уч гуруҳнинг олти та масала бўйича, жумладан, вужуд масаласига, Аллоҳнинг сифатлари ва бошқа ақидавий масалаларни ҳаким (файласуф), суфий ва мутакаллимлар фикрлари билан

¹⁴² IX-X асрларда ёзилган манбаларда (масалан, Мустамлий Бухорийнинг «Шарҳ ат-таъарруф ли мазҳаб ат-тасаввуф» асари) тасаввуф ва калом таълимотлари «мазҳаб» номи билан ҳам гилга олинади.

¹⁴³ Nur al-din Abd al-Rahman-i Jami. Al-Durrat Al-Fakhirah. Introduction by N. Nevai, 9.

қиёслаб, шу мавзуда уларнинг қарашларини муҳокама этади. Сўнг уни султонга юбориб, агар маъқул бўлса, охирига етказишини, агар маъқул келмаса, бунинг учун беҳуда вақт сарф қилмаслигини маълум қилади. Лекин бу рисола Истанбулга етганида Султон Муҳаммадхон дунёдан ўтган бўлади. Тошкўбризоданинг маълумотидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, «Таҳқиқ ул-мазоҳиб» 886/1481 йили, яъни Султон Муҳаммад вафот қилган йили ёзиб тугатилган. Демак, Жомий бу китобни 69 ёшида ёзган.

2. *Эшон Махдумнинг «Одоби мунозара»* (№273/II рақам остида сақланади) номли асари. 1278/1861 йилда котиб Муҳаммад Ориф ибн Муҳаммад Зариф томонидан кўчирилган мазкур кўлёзма асар ҳам фалсафа илмига бағишланган бўлиб, унда дедукция – умумий ҳолатдан хусусий хулосалар чиқариш, қарама-қаршиликлар каби мавзулар ёритилган.

3. *Саййид Али ибн Шихобиддин ибн Муҳаммад Ҳамадоний* (ваф. 786/1384)нинг «Захийрату-л-мулук» (№271 рақам остида сақланади) номли асари. Кўлёзма 1247/1831 йилда кўчирилган.

Асар сиёсат илмига бағишланган бўлиб, ўн бобдан иборат. Асарнинг биринчи бобида – иймоннинг шартлари, ҳукмлари каби масалалар, сиёсий маданият, мамлакатни яхши бошқариш қоидалари, иккинчи боб – фуқароларнинг ҳуқуқлари, учинчи боб – гўзал хулқлилик, ҳоким ва подшоҳларнинг мажбуриятлари, хулафойи рошидинларнинг сийратлари, тўртинчи боб – дин, эр-хотин, фарзанд, қариндош-уруғларнинг ҳақ-ҳуқуқларини адо этиш, бешинчи боб – давлатнинг сиёсий-маънавий, бошқарув, ҳуқуқий тизими, олтинчи боб – давлатни бошқариш сирлари, еттинчи боб – амри маъруф ва наҳи

мушкарнинг ҳақиқати, фазилати, шартлари ҳамда одоблари ва бошқа кўпгина масалалар ўрин олган. Асарда кўпиб Қуръон оятлари ва ҳадислардан иқтибослар келтирилган.

4. *Аҳмад ибн Жалолиддин Хожагийн Косоний Даҳбедий, Махдуми Аъзам* (1461-1542 йй.)нинг «*Рисолаи бақоийя*» (№304/IX рақам остида сақланади) исари. Асар тасаввуф илмига бағишланган бўлиб, унда шақшбандия тариқатига онд қарашлар тарихий воқеалар билан қиёслаб изоҳланган. Яна муаллиф тавба ҳақида сўз юритар экан, Одам алайҳиссаломни тавба қилишларини мисол тариқасида келтиради. Сўнгра, агар инсон ҳам тавба қилганда чин қалбдан йиғлаб тавба қилса, гуноҳи кечирилишлигини хулоса қилиб айтади. Яна муаллиф инсоннинг қалби исён ва қатта гуноҳлар эъазига тошдан ҳам қаттиқроқ бўлиши, тавбанинг қабул бўлиши саодат уруғини қалб ерига экишни Ҳақ субҳонаҳу ва таоло истабини, аммо тошли жойда ҳеч қандай уруғ унмаслиги таъкидланган. Инсоннинг ўзи бу тошни юмшата олмаслиги, бунинг учун Аллоҳнинг суюкли бандаларидан бирининг дуоси шарофати билан юмшати ва у ерга саодат уруғини экиб суғориш кераклиги таъкидланган. Суғоришда кўз ёшидан фойдаланиш мажозий мисоллар орқали ёритиб берилган. Рисолада кўпиб оят, ҳадис ва ривоятлардан истифода этилган. Муаллиф мавзуларни ёритар экан, ҳар бир мавзуга доир шеърний мисралардан ҳам фойдаланган.

Мазкур кўлёмзада Аҳмад ибн Жалолиддин Хожагийн Косонийнинг 15 га яқин тасаввуфий ирфоний рисолалари ўрин олган. Мазкур рисолалар келажакда тадқиқотчилар томонидан ўрганилса, юртимиз алломалари ҳисобасидан яна бир асар ўрин эгаллайди.

5. *Хусайн ибн Олим ибн Абул Ҳасан ал-Хусайний* (ваф. 718/1329 й.)нинг «Нузҳату-л-арвоҳ» (№273/1 рақам остида сақланади) номли асари. Қўлёзма Муҳаммад Ориф ибн Муҳаммад Зариф исмли котиб томонидан 1278/1861 йилда кўчирилган. Олим «Фахр ас-Содат» ҳамда «Амир Хусайний ал-Фурий» номлари билан машҳур. Асар тасаввуф илмига бағишланган бўлиб, 711/1311 йилда ёзиб тугатилган. Марказий Осиёда машҳур асарлардан саналган ушбу китоб 28 фаслдан иборат. У наср ва назмда ёзилган. Асар Аллоҳга ҳамд, пайғамбар (с.а.в.)га наът¹⁴⁴ билан бошланган. Сўнгра, Абу Бакр, Умар, Усмон, Али р.а.ларнинг манокиблари¹⁴⁵ баён қилинган. Шунингдек, ундан тариқат тушунчаси, тариқатни англаш, солиқнинг мақомлари, солиқка насихат, тариқат қондалари, фитрат ҳақида, тариқатдаги ҳоллар, маърифат тушунчаси, қалб латифлиги, ишқ ҳақида, ишқнинг ҳақиқатлари, ошиқ ҳақида, нафс ҳақида, Росулудлоҳ (с.а.в.) манокиблари сингари кўплаб мавзулар ўрин олган.

6. *Низомиддин ибн Муҳаммад Азиз Шоший*(600/1203 йилдан кейин вафот этган)нинг «Усул аш-Шоший» (№315/1 рақам остида сақланади) асари. Мирзо Муҳаммад Камном Бадахший томонидан 1220/1805 йилда Оксувда кўчирилган.

Ҳанафий усул ал-фикҳ фанига оид «Усул аш-Шоший» асари ислом оламида кенг шухрат ёйишига қарамасдан унинг муаллифи хусусида тадқиқотчилар ораси-

¹⁴⁴ Наът – таъриф-тавсиф, васф, мақтов, мадх. Мумтоз адабиётда: катта ҳажмли шеърий асарлар бош қисмида келадиган, асосан пайғамбарлар шаънига ёзилган мақтов, васф. (Л.А.)

¹⁴⁵ Манокиб – фазилатлар, ёднома. Манокиб юксак фазилатли, валий ва ўзига хос хислат эгаларининг таърифу тавсифи берилган китоб. (Л.А.)

да ҳамон турли ноаниқликлар мавжуд. Бунга асосий сабаб, биринчидан «аш-Шоший»куняси остида фаолият олиб борган олимлар саксондан ортиқ эканлиги ва улар орасида «усул ал-фикҳ» фанига доир асар ёзилганлари бир нечта бўлганлиги, шунингдек, тадқиқ этилаётган «Усул аш-Шоший» асарининг қўлёзма ва аксарият босма нусхаларида муаллиф номи аниқ кўрсатилмаганлигидир. Бу масалага тадқиқотчи Аҳмадалиев Абдувоҳид ойдинлик киритган. У асарни XI асрдан кейин ёзилганлиги боис, турли олимлар муаллиф қилиб келтирган 1) Исҳоқ ибн Иброҳим Шоший (ваф.325/937й.), 2) Абу Али Шоший (ваф. 344/955 й.), 3) Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол ал-Кабир Шоший (904-976), 4) Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий Қаффол ас-Сағир Шоший (ваф.417/1026й.) лар томонидан ёзилмаганлигини далил қилиб келтиради. Шунингдек, Абу Бакр Қаффол ал-Кабир (904-976) ҳамда Абу Бакр Қаффол ас-Сағир (ваф.417/1026й.)ларнинг ҳар иккиси ҳам Шофейий мазҳабига мансуб бўлганлар. «Усул аш-Шоший» асари эса, ҳанафий мазҳабига асосланган ҳолда ёзилган бўлиб, шофейий мазҳаби қарашларини танқид остига олган.

Тадқиқотчи хулоса қилар экан, шундай дейди: «... Асл номи «Китоб ал-хамсин» бўлган «Усул аш-Шоший» асари мазкур асарнинг асл муаллифи Ҳожи Ханифа, Абдулҳай Лакнавий, Муҳаммад ал-Жайлабий, Муҳаммад Акрам ан-Надвий, Валий ад-дин ал-Фарфур, Фуаг Сазгин ва Муртеза Бедир каби тадқиқотчилар таъкидлаб ўтганларидек, Низомиддин аш-Шоший бўлиб, унинг тўлиқ исми Низомиддин ибн Муҳаммад Азиз аш-Шоший бўлган. У XII-XIII асрларда яшаган ва 600/1203 йилдан кейин вафот этган. У ўзи туғилиб ўсган Шош-

даги буюк аллома ҳозирда маҳаллий халқ тилида «Ҳас-ти Имом» номи билан аталувчи ҳазрати имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қафғол ал-Ҷабир Шоший (904-976) мақбараси ичига дафн этилган».

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу чалкашликлар айрим каталогларда ҳам учрайди. Жумладан, «Мақтабатул вақфийя», «Мақтабатул Мустафо» каби электрон кутубхоналари каталоглари ҳамда ШҚМ фондида сақланаётган №3287/1 асарни Исҳоқ ибн Иброҳим Шошийга нисбат берилса, №6638, 4944/II, 8866, 6899 рақамлар остида сақланаётган нусхаларни Низомиддин Шошийга нисбат берилган. У яшаган даврини эса XIV аср дея хато кўрсатилган. №3287/1 рақамли асар нусхалари билан қолган нусхалар солиштирилганда матн бир хил эканлиги аниқланди (Л.А).

Хуллас, мазкур асар бобларга, боблар эса фаслларга бўлинган. Асар беш бобдан иборат бўлиб, унда Куръони карим, суннат, ижмоъ, қиёс, шаръий ҳукмлар сабаблари каби мавзулар ёритилган. Яна ҳақиқат ва мажоз, самимий ва киноя, ҳукм, қайтариклар, фикҳий ва фикҳий бўлмаган ровийлар, ижмоъ қисмлари, қиёснинг ҳужжатлари каби фаслларда шу мавзуларда батафсил тўхталган. Айрим саҳифаларда асосий матн остида, ҳошия қисмларида шарҳлар, изоҳ ва тўлдиришлар киритилган.

7. Аҳмад ибн Али ибн Саълаб ибн Саъатий Баъалбеки *Бағдодий* (ваф. 696/1296 й.)нинг «**Китаб Мажмаъ ал-баҳрайн ва мулғақа ан-наййрайн**» (№298 рақам остида сақланмоқда) асари.

Асар фикҳ илмига бағишланган бўлиб, 690/1291 йилда ёзилган. Муаллиф мукаддима қисмида ўз асарини Шайх Абул Ҳусайн Қудурий (ваф. 428/1037)нинг «Мухтасари Қудурий» ҳамда Абу Ҳафс Насафийнинг

(537/1142) «Манзума»си асосида ёзганлигини келтириб ўтган. Кўлёзма қадимий бўлиб, 1-2-варақлари таъмирланган. Асар «Китоб» ва «фасл»ларга ажратилган. Унда фуруъ ал-фикҳга оид мавзулар ёритилган.

8. *Жаъфар ибн Ҳасан ибн Яҳё ибн Ҳасан ибн Саъидал-Ҳиллий* (602/1206-676/1277 йй.)нинг «Шаронъ ал-ислом» (№320 рақам остида сақланмоқда) асари. (Кўлёзма тахминан XV-XVI асрларга мансуб).

Ушбу асар фикҳ илмига бағишланиб, шиаларнинг муътабар манбаларидан бири саналади. Муаллиф «Муҳаққак ал-Ҳиллий» номи билан шуҳрат қозонган. Асарда фикҳ илмининг кўплаб мавзулари ёритилган. Унинг бир неча шарҳлари мавжуд. Асар шиалар эътиқоди бўйича ёзилган. Мазкур асар фикҳ илми билан шуғулланаётган тадқиқотчиларга муҳим қўлланма бўлиши мумкин.

9. *Ёрмуҳаммад ибн Худойдод Самарқандий* (XVII аср)нинг «Рисолаи тажвид» (№311/VIII рақам остида сақланади) номли асари.

Тажвид илмига бағишланган мазкур асарнинг муқаддима қисмида асарнинг ёзилиш тарихини келтириб, муаллиф шундай дейди: «Қуръон илми талабалар учун зарур илмлардан бўлиб, намоз усиз дуруст бўлмайди. Ва бу фақир, ҳақир Ёрмуҳаммад ибн Худойдод Самарқандий бир муддат қироъат, тажвид ва тафсир илминини олиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида фаолият юритадиган устозлар хизматида бўлдим. Улардан ижозати олий олгандан сўнг, тажвид илмига доир бирор асар ёзишни ният қилдим. Осим қироъати ҳақида унинг ровийлари ҳақида, айниқса Абу Бакр ва Ҳафс қироъати, тажвид, унинг қоидалари, ровийларнинг ихтилофларини барчасини ушбу рисолага киритдим...». Муаллиф яна ушбу рисоласини машҳур адиб,

тарихчи олим ва давлат арбоби, туркий халқлар шажарасини тузган Абулғози Баҳодирхон (1603-1664 йй.) га бағишлаб ёзгани ва унга тухфа этганини айтади. Асар 12 бобдан ташкил топган. Муаллиф ўзи таъкидлаганидек, унда тажвид қондалари, ровийлар ихтилофи, улар орасидаги фарқлар кенг қамровда очиб берилган.

Мазкур асар ҳали ўрганилмаган бўлиб, ўз тадқиқини кутмоқда.

10. *Ҳожи Абдурраҳмон Самарқандий*нинг [Дар баёни масофати роҳи ҳаж] (№310/II рақам остида сақланмоқда) асари.

Мазкур асар тарихий географик асарлардан бўлиб, муаллиф уни баъзи ёру дўстларини (масалан: Валишоҳ Маҳдум) илтимосига биноан ёзганини баён қилади. Муаллиф асарда Ҳиротдан бошлаб то Макка ва Мадинагача бўлган масофа, ушбу йўналиш бўйича йўлда жойлашган шаҳарларнинг тузилиши ҳамда мазкур шаҳарлардаги пайғамбарлар, авлиёлар, тарихий шахсларнинг қабрлари хусусида батафсил маълумотлар берган. Шунингдек, Макка, Мадина, Каъбатуллоҳ, Замзам кудуғи, у ерда ўсадиган ўсимликлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтган. Ҳаж амаллари, тўрт мазҳаб вакилларининг ибодатдаги фарқларини ҳам изоҳлаган.

Бу манба ҳам тадқиқ этилмаган асарлар сирасига киради.

«Аҳмадхон ибн Исмоилхон фонди»да мазкур китобларнинг эгаси Аҳмадхоннинг қаламига мансуб иккита (тарих ва тиббиёт, доришуносликка оид) ҳамда шогирди Абул Бақонинг битта (тиббиётга доир) асарлари сақланмоқда:

11. *Аҳмадхон ибн Исмоилхон*(1873-1952 йй.)нинг «Қарабодин Тайлоқий» (№339/II рақам остида сақланмоқда). Китоб муаллифнинг ўзи томонидан кўчирилган.

Рисола тиббиёт илмига бағишланган бўлиб, муаллиф муқаддима қисмида асарини халққа тушунарли тилда бўлсин учун форс тилида ёзганлиги, инсоннинг бошдан то оёғига қадар бўлган касалликларга қарши мураккаб бўлган даво турларини ёзганини баён этади. Сўнгра, китобда биринчи бўлиб бош оғриғи ҳақида маълумотлар берилган. Шунингдек, асарда яна кўз, бурун, кулок, тиш, ошқозон, ичак касалликлари, шишлар, кўкрак қафаси, умуртқа, ўпка, ич кетиш, юрак, хуллас, инсоннинг ички ва ташқи аъзолари касалликлари ҳамда уларни даволаш учун дори воситаларини тайёрлаш усуллари берилган. Шунингдек, жароҳатлар ва уларга суриладиган малҳамлар борасида ҳам атрофлича фикр юритилган. Рисолада Ибн Сино, «Қарабодини Кабир»¹⁴⁶, «Махзанул-адвия», «Қарабодини Қодирий», «Тухфатул-мўминин», «Комил ас-синоъа», «Тазкирани Сувайдий» каби ўнлаб манбалардан иқтибослар келтирилган. Муаллиф дори тайёрлаш ҳақида ёзар экан, ўша дорини қанча беморда синаб кўргани ҳамда унинг фойдалари хусусида ҳам эслатиб ўтади.

Кўлёманинг муқова қисмида олим томонидан турли қайдлар битилган. Жумладан, кимларга қарз бергани, тўй қилганда бир неча гузарда яшовчи ҳамкасб ва танишларини таклиф этиш хусусидаги эслатмалар мавжуд. Бундан ташқари тўйга кимларнинг тўёна олиб келганлиги рўйхати ҳам аниқ ёзилган¹⁴⁷.

Мазкур рисола ҳам ҳали тадқиқ этилмаган.

¹⁴⁶ Муаллифи – Саййид Муҳаммад Хусайн Ақилӣ Хуросонӣ Шероӣ. Унинг доришуносликка доир яна «Махзанул-адвия» номли асари ҳам бор. Муаллиф «Қарабодин Кабир» номли асарини теурий шахзода Удугбекка бағишлаб ёзади. Унинг 228 саҳифалик ягона нусхаси Туркияда соғланмоқда.

¹⁴⁷ 3.1, ш 3.2. шловаларга қаранг.

12. Абул Бақо Махзум ибн домло Эрназар мударриснинг «Хужжату-л-лабиб» (№339/1 рақами остида сақланмоқда) номли асари.

Рисола тиббиёт илмига бағишланган бўлиб, муаллиф муқаддима қисмида асарнинг ёзилиш сабабларини айтиб ўтган. Унда айтилишича, муаллиф диний илмларни ўрганиш асносида, мадрасада таътил берилгач, тиббиёт илмини ҳам ўрганишга киришади. У турли касалликларга қарши дорилар тайёрлаш, муолажа қилишни ҳам аста-секинлик билан ўрганади. Кўпгина олимлар суҳбатида бўлади. Айрим фозиллардан тиб илми яхши амаллардан эмас, деган фикрни эшитса ҳам, бу илмга бўлган меҳри камаймайди. Чунки у ёшлигида бир касалликка йўлиққан бўлиб, қанча табибларга қатнагани, агар шифо топса, албатта шу илми ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб олган бўлади. Шифо топгач, тиб илмини ўрганишга отасининг рухсати билан киришади.

Рисолада тиббиёт илмига доир ҳадис, оят ва фақиҳларнинг берган фатволари жамланган. Бу рисола (кўпроқ ўқув қўлланмага ўхшаш) ҳам ҳали тадқиқ этилмаган асарлар сирасига киради.

2.2.2. Тошбосма китоблар. Мазкур фондда 330 та тошбосма китоблар (мингга яқин асарни ўз ичига олган) сақланмоқда. Қуйида улардан айримларини келтириб ўтамиз:

1. Муъиниддин ибн Муҳаммад Мискин Фароҳий Ҳиравий (909/1503 й.)нинг «Мадориж ан-нубувва фи мадориж ал-футувва» асари.

Асар муаллифи «Мулло Мискин» номи билан шуҳрат қозонган. Тарих илмига оид ушбу асар муқаддима, тўрт рукн ҳамда хотима қисмлардан иборат. Биринчи рукн(қисм)да Одам, Шис, Идрис, Нух, Худ, Иброҳим

алайҳиссаломлар тарихи, сўнгра Муҳаммад (с.а.в.)нинг боболари, оталари тарихи берилган. Иккинчи рукн(қисм)да Муҳаммад (с.а.в.)нинг туғилишларидан 25 ёшларигача бўлган воқеалар, учинчи рукн(қисм)да Муҳаммад (с.а.в.)га ваҳдий нозил бўлишидан Мадинага ҳижрат қилишларигача бўлган воқеалар ёритилган. Тўртинчи рукн(қисм)да Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳижратларидан то ҳижратнинг ўн биринчи йилигача содир бўлган воқеалар баёни берилган. Хотима қисми икки бобдан иборат бўлиб, биринчи бобда – Муҳаммад (с.а.в.)нинг ақлий мўъжизалари баёнида, иккинчи бобда – ҳиссий мўъжизалари ҳақида сўз юритилади.

2. *Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Абдулқодир Розий* (666/1268 йилда ҳаёт бўлган. Китобда вафоти 760/1359 йил деб келтирилган)нинг «**Мухтор ас-сихоҳ**» асари.

Зайниддин лақаби билан танилган олим тилшунослик, фикҳ, ҳадис, одоб ва тасаввуф каби соҳаларда фаолият юритган. Унинг тилшуносликка бағишланган мазкур асари олимга шухрат олиб келган. Ушбу китобнинг афзаллик томони шундаки, унда тилшунослик услублари тартибга солиб чиқилган, нозик иборалардан, осон жумлаларнинг ишлатилиши билан ажралиб туради. Хуллас, асарда фақиҳ, ҳофиз, муҳаддис, адиблар нутқда кўп ишлатадиган иборалар ва истилоҳлар изоҳи берилган. Бу эса, талабалар учун муҳим қўлланма вазифасини ўтайди. Сўзлар алифбо тарзида келтирилган.

3. *Раҳимхўжа ибн Алихўжа Эшон Шоший* (тав.1251/1835 й.)нинг «**Назми Мухтасарул Виқоя**» асари.

Ушбу китоб XIX аср ўзбек адабиёти ва тарихининг нодир намуналаридан бири сифатида сакланиб қолган «**Назми Мухтасарул Виқоя**» асари бўлиб, асосан

шариат арконлари ва ҳукмий масалаларини шеърӣй услубда ифодалаб беришга бағишланган. Мазкур назмий асар ҳанафӣй мазҳабига оид муътабар манбаларга суяянган ҳолда омма тушунадиган содда тилда баён этилгани халқ орасида машҳур бўлишини таъминлаган. Муаллиф шеърӣй услубда битилган бу асарида диний аҳком ва масалалар ҳақида маълумот бериш баробарида бу борадаги ўз қарашлари, муносабати, билим ва тажрибаларини ҳам маҳорат билан баён қилиб берган.

Муаллиф бевосита ҳанафӣй мазҳаби ва унинг асосчилари Имоми Аъзам, у зотнинг Абу Юсуф ва имом Муҳаммад шогирдлари, шунингдек, Молик ўғли Анас, Идрис ўғли Муҳаммад, Аҳмад Ҳанбалӣ ўғли қабил сунний мазҳаб соҳиблари ҳам тилга олиниб, туғилган йиллари, вафотлари, ўзига хос сифатлари, илму такволари ҳамда барчалари Имоми Аъзам шогирдлари экани шеърӣй матн асосида фасоҳат билан ёритиб берилган.

«Назми Мухтасарул Виқоя» асарининг яна бир хусусияти шундан иборатки, Туркистон диёри илм-фан ривожини суестлиги, хусусан, фикр илми борасида манбалар камлиги туфайли аҳоли етарли даражада баҳраманд бўлолмаётгани учун бу асарни туркий тилда битишга қарор қилганини айтади. Мазкур асар тадқиқотчи олим Н.Насруллаев томонидан тадқиқ этилиб, кирилл алифбосида қайта нашр этилди.

4. *Нуриддин Абдурраҳмон Жомӣй* (ваф.898/1492) нинг «*Лавоҳ*» асари.

Мазкур асар тасаввуф илмига бағишланган бўлиб, 870/1465 йилда Нуриддин Абдурраҳмон Жомӣй томонидан ёзилган. Асар наср ва назмда битилган. 36 лойиҳа¹⁴⁸дан иборат бўлиб, асосий мазмун илмий-фалсафӣй

¹⁴⁸ Ҳар бир мавзу «лойиҳа» деб аталади. (Л.А.)

насрода ифода этилган ва ҳар бир лойиҳанинг охирида фалсафий-ирфоний мазмундаги бир-икки рубоий келтирилган. Рубоийлар насрий парчалардаги мазмунларни қувватлайди. Китобдаги рубоийлар шарҳ учун эмас, балки асардаги илмий-фалсафий матнларни қувватлаш ва тасдиқлаш учун мўлжалланган. Бошқача қилиб айтганда, бу асардаги рубоийлар аксинча, насрий парчалардаги фикрларни шарҳлайди. «Лавоех»даги насрий парчаларнинг ҳажми ҳам нисбатан кичик. Жомий «Лавоех»да асосан тавҳид, фано ва бақо хусусида фикр юритади ва мавзулар атрофидаги ўз қарашларини Ибн Арабийнинг фалсафий-ирфоний мактаби билан боғлайди. У қарийб ҳар бир лойиҳада Ибн Арабий қарашларини асос қилиб олади ва кўп жойларда бевосита уни тилга олади. Шунингдек, Жомий тажаллий хусусида ҳам баҳс юритади. Жомийнинг бу асари анча содда услубда ёзилган. Жомий бир ўринда фикрларини тасдиқлаш мақсадида Румийнинг «Маснавий»сидан ва Маҳмуд Шабистарийнинг «Гулшани роз»идан ҳам байтлар келтиради. Жомийнинг бу асари анча содда ва раво тилда ёзилган бўлса-да, унга мутафаккирлар томонидан бир қанча шарҳлар битилган. Жумладан, Абдумалик ибн Абдулғафур Ансорийнинг «Ашиъот ал-Лавоех» номли асари, Мулю Имодининг «Шарҳи Лавоехи Жомий» номли асари «Лавоех»га битилган энг муҳим шарҳлардан саналади.

2.2.3. Ҳужжатлар. Юқорида айтиб ўтилганидек, фондда юздан ортиқ турли мавзудаги ҳужжатлар мавжуд. Олим кутубхонасидаги ҳужжатларни бир неча турга бўлиб ўрганиш мумкин. Жумладан, «Жўнг» жанрида ёзилган фикҳий асарларда қайд варақлар сифатида кiritилган қозилик ҳужжатлари, «маҳзарлар» ва шахсий ҳужжатлар (турли мавзудаги хатлар, мударрислик фао-

лияти даврида талабалар томонидан ёзилган ариза ва тушунтириш хати) каби ҳужжатлардан иборат.

«Махзар»лар фондда №261/І рақам остида сақланади. Унда турли мавзудаги қозилик ҳужжатлари (масалан: даъволар ва турли васиқалар) ўрин олган.

№309/ІІ рақам остида сақланаётган қўлёзма ҳужжат юритиш қондаларидан ташкил топган. Яъни, унда ариза, мирзога, қозига хат ёзиш, турли шартнома, даълолатнома каби ҳужжатлардан намуналар келтирилган. Уларни ёзиш услублари хусусида сўз юритилган.

№261/ІІ ва 255/Х рақам остида сақланаётган китоблар Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тоҳ аш-Шарийъа(ваф.747/1346 й.)нинг «Мухтасарул виқоя» асарига ёзилган жўнгдир. Қўлёзма варақлари орасида жуда кўплаб қозилик ҳужжатлари мавжуд. Булар Ўрта Осиё тарихи, айниқса ижтимоий-сиёсий ҳолатларни ўрганишда муҳим ҳужжатлар саналади. Ушбу ҳужжатлар келажакда тадқиқотчилар илмий тадқиқотларида қўшимча манба вазифасини ўтаса ажабмас. «Мерос», «вақф ерлари», «никоҳ» ва «талоқ» каби мавзулардаги ҳужжатлар кўплаб учрайди. Аҳмадхон фондида бу каби ҳужжатларнинг кўплиги, яъни турли қозиларнинг ҳужжатларини жамлаганининг ўзи ҳам унинг маълум муддат фатво берганлигидан дарак беради. Бинобарин, олимнинг невараси Исломов Нуриддинхон билан бўлган суҳбатда бобосининг Бухорода бир муддат фатво бергани, Самарқандга келгач, «Қози Калон» мансабинини тақлиф қилишганда воз кечганлигини эслаб ўтди. Фонддаги китобларнинг аксарияти фикҳ илмига оидлиги ҳам бу фикрни исботлайди.

Фондда Бухоро ва Самарқанд қозилари томонидан муҳрланган турли йилларда ёзилган ҳужжатлар мав-

жуд. Тахминимизча, олим Бухорода яшаган кезларидан ҳужжат тўплаган. Буни Самарқандга келиб ҳам давом эттирган.

Шахсий ҳужжатлар ҳақида гапирадиган бўлсак, бу борада бир оз чалкашликка дуч келиш мумкин. Шахсий ҳужжатлар асосан фонд таркибига кирган китоблар орасидан топилган ҳужжатлардан иборат. Улар Аҳмадхон ибн Исмоилхоннинг шахсан ўзига ва яна шу китобни қайси шахсдан сотиб олган бўлса, ўша инсонга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Чунки тадқиқот жараёнида айрим ҳужжатлар олим Бухорода таҳсил олиб, мударрислик қилган кезлари Самарқандда ёзилганлиги аниқланди.

Аҳмадхон ибн Исмоилхоннинг шахсий ҳужжатлари орасида шогирдлари, дўстларининг унга ёзган хатлари, унинг отасига, бобосига ёзган хати, мударрисларга берган китоблари рўйхати, таклифномалар, никоҳ шартномалари, илтимосномалар, талабаларнинг аризалари, тушунтириш хатлари каби ўнлаб ҳужжатлар мавжуд. Ҳужжатларнинг бирида олимнинг куйидаги аризаси бор:

«Андижоний даҳа советига Аҳмадхон Исмоилхон ўғли томонидан Ариза.

Бераман ушбу аризани шул хусусдаким, ҳақиқатдан мани 1935-йилда ҳуқуқдан маҳрум қилиб ва қулоқ қилиб, менинг сизга ва бошқа ўз молларимни арис (арест – Л.А.) қилиб Кунна даҳа совети олган эди. Шунинг учун сизлардан илтимос қилиб сўрайманким, шу молларимни текишириб берсангизлар, деб ариза бергувчи Исмоилов. 6.VII.1936 й»¹⁴⁹.

Ҳужжатлар орасида Раҳимхўжа исмли ўртоғининг дўстига ёзган хатида Самарқанддан Душанбега сафари,

¹⁴⁹ Қўрини: ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йигмажилд, 10-парақ.

йўл таассуротлари, Душанбе шаҳри таърифи, ундаги нарх-наволар каби маълумотлар бор¹⁵⁰.

Ғулом Муҳаммад Афандининг ҳамкасбига ёзган илтимосномасига кўра, Собиржон ва Муҳаммад Туроб номли талабаларнинг ҳолидан хабардор бўлиб туришини сўраган¹⁵¹.

Яна кулоҳ олганлик ҳақида ташаккурнома, 1925 йилда ёзилган Мулло Муҳаммад Сафар мударрисни Мулло Латиф мударриснинг ўрнига Бадалбек мадрасасида ишга тайинланганлиги, 1930 йилда Ҳожн Обиднинг устозига йўллаган мактуби, Саййид Аъзамхўжа исмли талабанинг ва Шайбонийхон мадрасаси талабаларининг тушунтириш хати, имтиҳон харажатлари рўйхати, Мулло Холмуҳаммад мударрисга Шердор ёки Тиллакорни мадрасаларидан ҳужра беришни сўраб ёзилган ариза каби кўплаб ҳужжатлар мавжуд.

Хулоса қилиб айтидиган бўлсак, Аҳмадхон ибн Исмоилхон фондида хали тадқиқ этилмаган кўплаб асарлар ва ҳужжатлар мавжуд. Мазкур китоблар ўн бешдан ортиқ фанларга доир мавзуларни ўз ичига олган. Улар келажакда тарихчи, исломшунос, диншунос, астроном, математик ва кўплаб соҳа мутахассисларига муҳим қўлланма вазифасини ўташи мумкин. Мазкур фонддаги ҳужжатлар эса юртимиз ва кўшни республикалар тарихи, ижтимоий-сиёсий ҳаёти тўғрисида бирламчи маълумот берувчи вазифасини ўтайдн.

¹⁵⁰ ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йиғмажилд, 15-варак.

¹⁵¹ ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йиғмажилд, 17-варак.

III БОБ. «ТАЗКИРАТУЛ ИНҚИЛОБ» РИСОЛАСИ ҲАҚИДА

3.1. «Тазкиратул инқилоб» асари таҳлили

Ахмадхон ибн Исмоилхон ушбу тазкирасини ўзи бевосита гувоҳ бўлган тарихий жараёнларни, ижтимоий-сиёсий ҳолатни ёзиб қолдиришга ҳаракат қилган. Муаллиф мамлакатда рўй бераётган воқеаларга ҳолис баҳо берган. Яъни чоризм даврини ҳам, совет тузумини ҳам оқлаб чиқмаган. Бинобарин, мазкур рисоласи айнан шўролар даврида ёзилган бўлса-да, иккала тузумни ҳам ёқламаган. «Тазкиратул инқилоб» (Инқилоб тарихи) асари 1914-1918 йилларда Ўзбекистон, хусусан, Самарқанд тарихи, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий ҳаётда юз берган воқеа-ҳодисалар, биринчи Жаҳон уруши оқибатлари каби мавзуларни ўз ичига олган. Шунингдек, муаллиф асарда инсонларни илм-маърифатни эгаллашга, жаҳолатга маърифат билан курашга чақиради. Жумладан, рисоланинг муқаддима қисмида: *«Аллоҳ таоло Ўз тасарруфидаги мулкларни бир муддат мусулмонларга, яна бир муддат эса гайри динларга беради. Агар хоҳласа, банда таомини оғзига солишга улгурмасдан мағлубни ғолиб устидан ҳукмдор этиб қўлади. Содиқ бўлаётган воқеа-ҳодисалардан ўзига, динига ва ватанига зарар етмаслиги учун бандага жузъий ихтиёр берилган. Улар динини душманлардан асраш мақсадида илм-маърифатни эгаллашга ҳаракат қилсин. Агар таълим олиш ва илм тарқатиш фойда бермаса, саодатли келажакни ибодатларида Аллоҳдан сўраб, тақдирга ҳавола қилсин. Аҳли ҳақни тутадиган йўли шудир»*. Бу эса

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислон Каримов томонидан бот-бот тилга олинган ҳамда давлатимиз сиёсати даражасига кўтарилган мавзулардан бири хи-собланади.

«Тазкиратул инқилоб» асари тўрт қисмдан иборат бўлиб, *биринчи қисмда* ўша даврда уруш сабабли юзага келган очарчилик, касалмандлик, ўғрилиқ, қарокчилик, ижтимоий ҳаёт, кенгашлар, адоват, баҳс-мунозара, бўлинишлар, фирибгарлик ҳамда турли сайловлар ва ташкилотлар хусусида фикр юритилган. Чоризм даврида олиб борилган мардикорлик сиёсати ҳақида ҳам атрофлича тўхтаб ўтилган.

Иккинчи қисмида эса Туркистонда мухториятнинг эълон қилиниши, Туркистон шаҳарларида мухторият эълон қилингандан сўнг содир бўлган айрим ихтилоф, қарама-қаршилиқлар, большевиклар ҳокимият тепасига келгандан сўнг вужудга келган тартибсизликлар, ўғрилиқ ва истилолар баён этилган.

Учинчи китобда меньшевиклар даврида содир этилган бузғунчилик, қотиллик ва қарокчиликлар ҳақида ёзилган. Яна биринчи жаҳон уруши вақтида Туркистонда содир бўлган ёнғинлар ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

Тўртинчи қисмда муаллиф бевосита гувоҳи бўлган воқеалар баён этилган. Унда Европада бошланган биринчи жаҳон уруши оқибатида юзага келган воқеалар: 1917 йилнинг охириларида хуррият эълон қилинган вақтда Туркистон вилоятларида очарчилик, қимматчилик, курғоқчилик, ўғрилиқларнинг ортиши, очлик ва касалликлар туфайли вилоятларда одамларнинг вафот этиши, буғдойнинг камайиб кетиши каби масалалар ёритилган. Муаллиф ушбу қисмда бозорлардаги

озик-овқат, кийим-кечаклар нарх-навосидан тортиб, кўмир, керосин нархигача аниқ келтирган. Яна шуни таъкидлаш жоизки, Аҳмадхон нафақат воқеликни кузатган, балки жараёнга оид газета-журналлар, турли манбаларни таҳлил этган ҳолда воқеаларни баён этган. Қўлёзмада рисоланинг ёзилган санаси қайд этилмаган. Муаллиф асарини XX асрнинг бошида ёки иккинчи чорагида ёзган бўлиши мумкин. Хуллас, рисола ни ўқиш давомида ундаги воқеа-ҳодисаларнинг аниқ далиллар орқали ёритилиши, муаллифнинг баён услуби китобхон кизиқишини орттиради. Ундаги воқеалар содда услубда баён этилган.

Асарнинг таржимаси амалга оширилгач (таржима жараёнида айрим гаплар, ҳикоялар таҳрир этилди), унда берилган воқеа ва маълумотларни тадқиқ этиш мақсадида турли тарихий манбалар ва тадқиқотлар, Самарқанд вилоят архиви, Бухоро вилоят архиви ҳамда ЎзР МДА ҳужжатлари билан танишиб, таҳлил этилди. Айрим маълумотларга архив ҳужжатларидан далиллар мавжудлиги аниқланди. Қуйида мазкур далиллардан ҳам намуналар келтирилади:

1331 йилнинг бошида бошланган биринчи жаҳон уруши 1335/1917-18 йилга қадар давом этди¹⁵².

Маълумки, Биринчи жаҳон уруши (1914-1918 йиллар) – давлатларнинг икки коалицияси: Марказий давлатлар (Германия, Австрия-Венгрия, Туркия, Болгария) ва Антанта (Россия, Франция, Буюк Британия, Сербия, кейинчалик Япония, Италия, Руминия ва бошқа; жами 34 давлат) ўртасидаги уруш.

1914 йилнинг 15 (28) июлида Австрия-Венгрия Сариеводаги қотилликдан баҳона сифатида фойдаланиб,

¹⁵² Таъдид этилаётган матн қора сўзда ажратиб берилди.

Германиянинг тўғридан-тўғри тазйиқи остида Сербияга уруш эълон қилди. 19 июл (1 август)да Германия Россияга, 21 июл (3 август)да Францияга; 22 июл (4 август)да Буюк Британия Германияга қарши уруш бошлади. 1914 йил 10 (23) августда Япония Антанта томонида урушга жалб этилди. Муаллиф булар ҳақда жуда қисқа тарзда маълумот бериб ўтади. Уруш бошланиш сабабларига батафсил тўхталган.

Балиқ йилининг охирида (1334/1916 йил) Николай II ўз фуқаролари ҳамда мусулмон аҳолисига зулм байрогини кўтарган эди. Хусусан, 1916 йилда ҳар бир гузардан 60-70 нафар мусулмонни поездга солиб ўз мамлакатига олиб кетди.

1916 йилнинг 25 июнида Россия императори Николай II «Империядаги бошқа миллатдан бўлган эркакларни ҳаракатдаги кўшин ҳудудидаги мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш ишларига, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган ҳар қандай юмушларига жалб қилиш ҳақидаги» фармонини чиқарди. Унга кўра Туркистон генерал-губернаторлигидаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркаклар Россияга жўнатилиши керак эди. Бу фармон туб аҳоли орасида «мардикорликка олиш» ибораси билан кенг тарқалди. Аслида у «ишчи батальони» маъносини билдирарди. Сафарбар этилган одамлар сони эса қуйидагича белгиланди¹⁵³: Фарғона вилоятидан – 51.233 киши; Сирдарё вилоятидан – 60.000 киши; Самарқанд вилоятидан – 32.407 киши; Етти-сув вилоятидан – 43.000 киши; Каспий вилоятидан –

¹⁵³ ЎзР МДАда сақланаётган фармонда сафарбар этиладиган мардикорларнинг сони 220 000 дсб кўрсатилган. Аммо рўйхатда бу адад чикмайди. Рўйхат тўлиқ сақланмаган бўлиши мумкин.

13.830 киши. Ҳаммаси – 200.470 киши¹⁵⁴. ЎзР МДА ҳужжатлари орасида 30 та поездда биринчи юборилган мардикорларнинг қачон ва қайси шаҳардан жўнатилгани ҳақида рўйхат мавжуд¹⁵⁵. Бу фармон халқ ғазабини кўзғаб, Туркистон кўзғолони (1916 й.) га сабаб бўлди.

Золим подшоҳни мудофаа қилинадиган бир истеҳкомга қамаб, ҳукмронликни ўз қўлларига олдилар. Тахтга ўз тарафдорларидан бўлган давлат арбобини вақтинчалик шоҳ тахтига ўтқаздилар. Бу янги ҳукуматнинг номи «муваққат ҳукумат» (мухторият) дея атала бошланди.

1917 йилнинг 28 ноябрида эълон қилинган Туркистон мухторияти жадидлар кўзда тутган миллий давлатчилик ғоясининг илк куртаклари бўлди. Шўро ҳукумати томонидан эълон қилинган «ҳар миллатнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланиши» тамойилига асосланиб, туркистонликлар катта ишонч билан ўз мухториятига асос солидилар. Мухторият Фарғона ва Самарқанд вилоятларини ўз ичига олган бўлиб, Мухториятни эълон қилган қурултой қарорларида Туркистонда яшаётган оз сонли миллатларнинг ҳуқуқлари ҳар томонлама ҳимоя қилиниши баён этиб қўйилган. Ўз Мухториятининг илк тамад тошини қўйган туркистонликлар 1917 йилги воқеалардан кўп умидвор бўлган ва ўз мустақиллигини тиклашга ишонган эдилар.

Муваффиқ ўлкадаги сиёсий ҳаётнинг баён этар экан, Уш бевосита тавоҳи бўлган воқеаларни ҳам тасвирлаб берди:

¹⁵⁴ Қорин: ЎзР МДА. И-426-жамоатрма, 1-рўйх, 1485-йилгажид. 1-3-сарҳадлар.

¹⁵⁵ 3.1. 1-вақитга қорин.

Самарқанд шўро кенгаши тугатилгандан бир неча кун ўтгач, икки тоифа вакилларининг аксарияти иттифоқ тузиб, янги кенгаш ташкил этдилар. Янги тузилган кенгаш «Самарқанд хайрия кенгаши», дея номланди. Кенгаш раиси қилиб Қози Бақоҳон, Мулло Ақобир котиб, Мулло Абдусалом газначи этиб тайинланди ҳамда Домложон мударрис, Бехбудий афанди ва бошқа бир қанча муллалар ушбу кенгашнинг тузилишида иштирок этдилар.

Маҳмудхўжа Бехбудий ижтимоий-сиёсий ишларга қизғин қўшилди. Аслида бу фаолият 1906 йилдан бошланган. Шу йили у «Русия мусулмонлари иттифоқи»нинг Нижний Новгородда ўтказилган қурултойида қатнашган эди. Бехбудий Тошкентда бўлиб ўтган (1917 й.) Туркистон мусулмонларининг қурултойида иштирок этиб, нутқ сўзлади. У мусулмонлар орасидаги ҳар қандай ихтилофга қарши чиқди. Бехбудий шу қурултойда ўлка мусулмонлар шўросининг раиси этиб сайланди. 1917 йил 26 ноябрда Қўқонда ўлка мусулмонларининг 4-фавқулудда қурултойи иш бошлади. 27 ноябрга ўтар кечаси «Туркистон мухторияти» эълон қилинди. Унинг гоаявий асосчиларидан бири Бехбудий эди. Мухторият шўролар томонидан ваҳшиёна бостирилди. Бехбудий май ойининг бошларида Самарқандга қайтиб, у ерда кўп тура олмай Тошкентга келди. Туркистон шўролар ҳукумати раҳбарлари билан музокара олиб боришга уринди, ammo натижа чиқмади. 1919 йилнинг эрта баҳорида мамлакатдан чиқиб кетаётганида Шаҳрисабзда Инқилобий фавқулудда комиссия айғоқчилари кўмагида Бухоро амирлиги одамлари томонидан қўлга олинди, ҳамроҳлари Муҳаммадқул ва Мардонқул билан биргаликда Қарғида зиндонга ташланди ва қатл қилинди.

«Хайрия кенгаши» тузилишидан олдин жорий йилда кўплаб воқеалар содир бўлди. Кўқондаги қурултойга мухторият эълон қилингандан сўнг элликка яқин зиёли шахслар Туркистон шаҳарларига бошлиқ этиб тайинланди. Ҳар бир шаҳардан бир ёки икки нафардан мансабдор шахс Кўқонга жўнатилди. Элликдан ортиқ бошлиқлар Кўқон шаҳрида эдилар.

1917 йилда рўй берган Февраль инқилобидан кейин, тошкентлик ва водийлик эркесвар кучлар Кўқон шаҳрида Ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойига тўпланиб, Туркистон Мухторият ҳукуматининг тузилганини эълон қилдилар. Бу ўзбек жаҳид маърифатпарварлари орзу ва армонларининг тантанаси эди. Шу қувончли воқеа муносабати билан Мунаввар қори Абдурашидхонов, Саъдулла Турсунхўжаев, Афандизода, Салимхон Тиллахонов, Норбўтабеков ва бошқа «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзолари «Турон» театри биносида махсус йиғилиш ўтказиб, Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаш, аҳоли ўртасида Мухторият фойдасига тушунтириш ишларини олиб боришга қарор қилдилар. Йиғилиш ташкилотчилари орасида Гулом Зафарий ҳам бўлиб, у М.Уйғур, Б.Қориев, Е.Бобожонов ва А.Ҳидоятлов билан бирга «Миллий иттиҳод» ташкилоти раҳбариятининг қарорларини амалга оширишда, хусусан, большевиклар томонидан қамоққа олинган кишиларни озод қилишда фаол иштирок этди.

Яна шу санада мухторият ҳукумати даврида турли ташкилот кенгашлари тузилган эди. Ташкилот кенгашларига ҳар вилоятдан бир неча шахслар бошлиқ этиб тайинланди. Петроград (Петербургда) ташкил этилган ушбу ташкилотлар сиёсатчилар орасида турли низоларни келтириб чиқарди. Мухбир-

ларнинг фикрича, Петербургдаги ушбу ташкилотлар Самарқанддаги шўро кенгашининг яқун топганига ўхшаб тезда тугатилди. Аммо, шўро бир боланинг онадан тугилиб, тилга киргунча бўлган муддатда тугатилган бўлса, Петербургдаги ташкилотлар она қорнидаёқ тугилмасдан гойиб бўлган мавҳум ҳомила сингари тезда йўқолиб кетди. Ушбу ўтказилган қурултойларнинг барча харажатлари Россия ҳукумати таркибидаги мамлакатлар зиммасига юклатилди.

1917 йилнинг бошларида Петроградда бўлиб ўтган воқеалар таъсири остида Туркистонда янги жамият куртакларини шакллантириш учун ҳаракат бошланиб кетди. Шу йилнинг март-апрел ойлари ўлканинг сиёсий уйғонишида бурилиш даври бўлди. Туркистон жадидлари, миллий зиёлилар ва июль уламоларининг етакчилари бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар Қори, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний, Усмон Хўжа, Мустафо Чўқай, Муҳаммаджон Танишбоев, Шерали Лапин, Аҳмад Закий Валидий, Обиджон Маҳмудов, Полвонниёз Ҳожи Юсупов ўлкада янги ташкил қилинган «Ёш бухороликлар» (1910), «Ёш хиваликлар» (1917), «Шўрон Ислому» (1917 йил март), «Шўрои Уламо» (1917 йил июн), «Турон» жамиятлари «Турк Адами Марказият (Федералитар) фирқаси» (1917 йил июл) «Иттифоқи муслимин» (1917 йил сентябрь) сиёсий партияларининг тузилишида муҳим роль ўйнайдилар.

Аҳмадхон ибн Исмоилхон сиёсий вазиятни таҳлил этар экан, кўпроқ аниқ далилларга таянишга ҳаракат қилади. Ушбу тазкира ўз номи сингари бевосита гувоҳ бўлинган воқеалардан ташкил топган. Сиёсий беқарорлик сабабли қийналган халқнинг аянчли аҳволи алам

билан тилга олинган. Буни қуйидаги маълумотдан ҳам англаш мумкин:

Маълумки, мухторият эълон қилингандан сўнг, меньшевиклар даврида Самарқанддаги «Олоча» бозорига тунда ўғрилар тушиб бир нечта дўкондан қиймати тахминан 20 000 тангага етадиган молларни олиб кетдилар. Шу санада чопон (тўн) бозори дўконларидан ҳам қимматбаҳо тўнларни ўғирлашди. Бу иккала ўғрилик 1335/1917 йилнинг ёзида Самарқанд шаҳрида содир этилди.

1917 йилдан ҳатто 1921-1922 йилларда ҳам аҳоли бундай ўтриликлардан азият чекиб, оч қолишига сабаб бўлган. Масалан, биргина Жиззахнинг ўзида 1400 та хўжалик (хонадон) босмачилар азиятидан зарар кўрган¹⁵⁶. Бу ҳолат Бухорода ҳам кўп кузатилган. Масалан, Ўзбекон кишлоғидан бўлган Шукур Ражаб ўғли, Муродбек Абдулкарим ўғли, Мир Мухтор Мир Ҳидоятуллоҳ ўғли, Аҳмадхожа Саййид Қосимхожа ўғилларининг аризалари орқали ўлкадаги вазиятни англаш мумкин¹⁵⁷. Шунингдек, Хоразм ҳам бу каби ҳолатлардан четда қолгани йўқ. ЎзР МДА фондида сақланаётган №587 ҳужжатда Хива хонлиги шаҳар ва туманларида содир этилган ўғриликлар хусусида батафсил маълумотлар мавжуд¹⁵⁸.

Бу каби тунаб кетишлар ҳуррият эълон қилингандан сўнг, Туркистоннинг ҳар бир шаҳрида содир этилди. Ушбу ҳодисалар мазкур «Тазкиратул инқилоб»

¹⁵⁶ Қаранг: Самарқанд вилоят Давлат архиви. 22-жамгарма, 1-рўйхат, 19-йигмажилд, 20-варақ.

¹⁵⁷ Бухоро вилояти Давлат архиви. 227-жамгарма, 1-рўйхат, 12-йигмажилд.; 227-жамгарма, 1-рўйхат, 20-йигмажилд, 4, 5-варақлар.; 227-жамгарма, 1-рўйхат, 59-йигмажилд, 4-варақ. 5.2. иловага қаранг.

¹⁵⁸ Қаранг: ЎзР МДА. И-125-жамгарма, 1-рўйхат, 587-йигмажилд, 1-370-варақлар.

асарида (тааллуқли бўлмаса-да,) имкон қадар батафсил ёритишга ҳаракат қилинади. Қўқонда ўғрилар шундай кучайиб кетдики, Қўқон бошқаруви уларнинг ихтиёрига ўтгандек эди зўё. Ўғри ва қароқчиларнинг ишлари ҳақидаги кўплаб ҳикоялар ҳуррият замонида нашр этилган газеталарда чоп этилди. Одам яралгандан то Қиёматга қадар дунё бу каби фисқу фасодлардан холи эмас. Лекин кейинги йилларда содир бўлган айрим воқеаларни келгуси авлодларга ибрат бўлиши учун ушбу тарихга мухтасар этиб киритдик.

«Тазкиратул инқилоб» асарида «босмачилик ҳаракати» хусусида сўз юритилмаган бўлса-да, ушбу ўринда бу ҳаракат ҳақида қисқача гапириш лозим топилди.

Ўрта Осиёда 1917-1935 йилларда олиб борилган «босмачилик ҳаракати» ҳақида бир қанча илмий мақола ва тадқиқотлар ёзилди. Тадқиқотчилардан бири Н.Каримов мазкур мавзуда ёзилган ишлар ҳақида фикр билдирар экан, шундай дейди: «Бу тарих фақат Ғарб эмас, балки Шарқ муаллифларининг тадқиқотлари ёки шу ҳаракат қатнашчиларининг хотиралари асосида ҳам ёзилиши керак. Айниқса, замона зайли билан ватанни тарк этиб, ўзга юртларга кетиб қолган ватандошларимизнинг эсдаликлари чуқур ўрганилмоғи лозим»¹⁵⁹.

Хусусан, 1920-йиллар охири 1930-йиллар бошларида Ўзбекистонда зулм, ҳақсизлик, адолатсизликка қарши «босмачилик ҳаракати»нинг янги тўлқини бошланади. «Босмачилик»ка қарши кураш баҳонасида кўплаб бегуноҳ кишилар жисмонан йўқ қилинади. Бунга архивларда сақланаётган ҳужжатлар ҳам гувоҳлик бе-

¹⁵⁹ Каримов Н. «Босмачилик ҳаракати» қандай бўлган? <http://e-tarix.uz/vatan-tarixi/483-bosmachilik-harakati.html> (Бундан кейин: Каримов Н. «Босмачилик ҳаракати» қандай бўлган?).

ради. Масалан, Бухоро вилояти Давлат архивида сақланётган ушбу ҳужжатдан билса бўлади:

«Барноҳожа Маҳмудхожа ўғлини оиласи ва Исохожа сағир тарафиндан ариза.

Ушбу ариза воситаси илан илтимос қилиб маълум қилурмизким, мазкур Барноҳожа Маҳмудхожа ўғлини Бухородан бошқа одам гуноҳкорлар хусусинда келиб мазкур Барноҳожа Маҳмудхожа отамизни қўйлар бошидан ушлаб Бухоро олиб кетубтулар. Бизлар бечорани бошимизни устига қарашадиган кишимиз йўқ ва ҳамда мазкур отамизни гуноҳсиз кетгани учун сиз муҳтарамлардан ўтунамизким, озодлиги учун чора кўрсангизлар. Мазкурни бечора меҳнаткаш бўлганлигига Ромитан кентини амин оқсоқолларини шаҳодат учун имзолари ...», дея 16 та гувоҳнинг исмлари ва муҳри босилган¹⁶⁰.

Дастлаб босмачилар бойларга қарши кураш олиб борган¹⁶¹, шўроларнинг уларга қарши кураши натижасида оддий аҳоли ҳам кўп ситам кўради. Шунда жабр кўрган аҳоли ҳам босмачилик ҳаракатига қўшилиб, шўролар ҳукуматига қарши миллий озодлик ҳаракатлари авж олади. Масалан, Н.Каримов ««Босмачилик ҳаракати» қандай бўлган?» номли мақоласида Турор Рискуловнинг хотираларидан қуйидаги воқеани келтиради: *«Босмачилар Андижон шаҳрида бирмунча муваффақиятга эришдилар, натижада 70 та милтиқ, бир неча минг ўққа эга бўлишди. Дашноқлардан иборат ҳарбий қалъа бу воқеада бутун айбни эски шахарликлар бўйнига юклади. Шу*

¹⁶⁰ Бухоро вилояти Давлат архиви. 227-жамгарма, 1-руйхат, 16-йингмажидд, 6-варақ.

¹⁶¹ Архив ҳужжатларида жабр кўрган аҳоли томонидан шикоят хатлари мавжуд. Қаранг: Бухоро вилояти Давлат архиви. 227-жамгарма, 1-руйхат, 16-йингмажидд.; 227-жамгарма, 1-руйхат, 48-йингмажидд.

муносабат билан бўлилма митинги чақирилиб, Эски шаҳарни тинтиб чиқиш учун қарор қабул қилинди. Тинтув бир ҳафта давом этди. Уғрилиқ, қотиллик, зўрлаш ҳодисалари содир бўлди. Тинтувдан сўнг эски шаҳарликларнинг кўпчилиги босмачиларга қўшилиб кетди.

Оқибат шу бўлдики, бир неча кундан кейин 170 кишидан иборат дашноқлар отряди босмачилар томонидан қуршаб олинди ва битта қолдирмай чоғиб ташланди. Шундан сўнг аҳолини босмачиларга ён босишда айблаш бошланди. 170 кишининг ўрнига шаҳар кўмитаси раиси Салаев бошчилигида 250 кишидан иборат отряд тuzилди ва Кўқон қишлоққа ҳужум қилиниб, биронта уй қолдирмай ёқиб юборилди».

Босмачилар ўз сафларини мустаҳкамлаш, қурол-ярoғ сотиб олиш ва озиқ-овқат билан таъминланиш учун кишлоқ аҳолисига солиқ солганлар, буйруғига бўйсунмаган кишиларни жазолаганлар. Масалан, Қозoқ қўрбоши Андижон шаҳридаги «Уйлик» даҳасининг элик-бошиси Тўхтасинга куйидаги талаб билан мурожаат этган: «Жаноби Исронлбек Ғозий амрига мувофиқ бой сийфига мансуб аҳолидан тезлик билан 300 минг сўм тўплаб, уни мусулмон аскарлари фойдасига келтиришингизни талаб этаман. Пулни келтириш пайсалга солинадиган бўлса, катъий жазоланасиз».

Қ.С.Отабоев кимга қарши кураш олиб бoришган бўлса, халқ оммаси шу «жабрдийдалар»га хайрихоҳ бўлганлиги ҳақида сўзлаб, шундай деди: «Ҳожимат эшон (собик авлиё) аҳоли ҳурматини қозониб, узoқ вақт давомда босмачиликни бошқаради. Бу ерда иктисодий сабаблар бор эди: майда кустар корхоналарнинг миллийлаштирилиши, пахта заводларининг ёлиб қўйилиши натижасида бир гуруҳ ишчилар бос-

маччилик кучоғига ташландилар. Биз ўртоқ Ленинга сунқасд қилиниши муносабати билан бойларни сунқасд қилганликда айблаб, камокхоналарга ташладик. Биз аҳолининг барча нуфузли қатламларини қувиб юбордик ва босмачилик советларга қарши ҳаракат тусини олди, бутун аҳоли томонидан қўллаб-қувватланди, диний урф-одатларни ва миллатни большевиклардан химоя қилишга отланди. Босмачилик билан кураш бошланган эди, аммо бу кураш уни тугата олмади. Бу ҳам босмачиликнинг ривожига янги сабаб бўлиб хизмат қилди». Кўрамизки, шўро вакиллари «босмачилар»га қарши курашиш жараёнида тинч аҳолига ҳам беҳиёс даражада катта жабр-зулмлар келтирди ва шунинг натижасида улар қуролли ҳаракатга кўпроқ ёрдам бердилар.

Қуролли ҳаракатда минтақалар, миллий районларнинг ўзига хослиги билан боғлиқ фарқлар, хусусиятлар ҳам бўлган. Масалан, Туркменистондаги Жунаидхон бошчилигидаги ҳаракат билан Тожикистондаги Иброҳимбек раҳбарлигидаги ҳаракатда, Фарғона водийсидаги Мадаминбек бошлиқ ҳаракат билан водийнинг қирғиз аҳолиси яшаган Муҳиддин, Жонибек қози каби кўрбошлар бошлиқ ҳаракатда талайгина миллий ва маҳаллий хусусиятлар мавжуд бўлганки, буларни эътибордан четга қолдирмаслик керак. Шу билан бир қаторда шўроларга қарши қуролли ҳаракатда қайси минтақада бўлишидан қатъи назар кўпдан-кўп умумийликлар бўлган ҳамда курашувчи гуруҳлар бир-бирлари билан ўзаро қўшилиб кетганки, шунинг учун ҳам мазкур ҳаракатни атрофлича ўрганмай туриб унга тўғри баҳо бериб бўлмайди¹⁶².

¹⁶² Каримов Н. «Босмачилик ҳаракати» қандай бўлган?

Бу очарчилик балоси туфайли Туркистон шаҳарлари, сахро ва биёбонларида яшайдиган аҳолининг аксарияти қашшоқлашиб кетди. Сахролик аҳоли нон топиш мақсадида хонадон аҳлини олиб яёв ёки уювда шаҳарларга кўчиб кела бошладилар. Очликдан турли касалликларга чалиниб, кўплари Жиззах атрофида ё Тошкент томонларга йўл олдилар. Айримлари очликдан ранглари саргайиб, қоринлари шишиб хору зорликда оламдан ўтдилар. Тошкентда босиладиган нуфузли газеталардан бирида ёзилишича, фақирлик ва очлик туфайли Тошкент, Чинозга келган фуқаролар учун Тошкент аҳолиси ва мансабдор шахслар йиғилиб тиланчи-мискинларга ёрдам бериш мақсадида ошхоналар очишни маслаҳат қилишди. Тошкентлик большевик ва бойлар маблағ тўплаб хайрия тadbирларини бошлаб юборди. Бундан хабар топган сахро аҳолиси Тошкент, Кенос, Чиноз ва бошқа шаҳарларга иккита-иккита, учта-учта бўлиб кела бошлади.

1918 йилнинг баҳорида янада кучайган очарчилик натижасида бу каби хайрия ишлари бутун ўлкада амалга оширилган. Архив ҳужжатларида бунинг исботини кўриш мумкин. Масалан, Самарқанд вилоятининг Давлат архивида сақланаётган ҳужжатларда маҳаллий аҳолига кўмак бериш мақсадида турли миқдордаги пул маблағлари ажратилгани хусусида сўз боради. Масалан, ўлкадаги оғир вазият сабабли 800 000 рублдан кам бўлмаган миқдорда пул ажратилиши, ундан 300 000 рублини ҳудудларга тарқатилиши (Самарқанд вилоятига 75 000 рубль, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида 100 000 рублдан, Тошкентга 25 000 рубль), қолган суммани очарчиликдан қийналган аҳолини текин ошхоналар билан таъминлаш учун ишлатилиши тўғрисида, яна Самар-

қанд вилояти комиссари ўринбосарининг текин ошхоналарни таъминлаш мақсадида 1918 йилнинг 3 июнида 15 000 рубль ажратиши, 1918 йилнинг 23 октябрида эса комиссар Мухович томонидан 15 000 рубль, 19 октябрида Панжикент аҳолисига 15 000 рублдан маблағ ажратилган¹⁶³. Бундан ташқари, 1918 йилда Туркистонга 115 та вагон дон жўнатилди¹⁶⁴.

Самарқандда ҳам шаҳар атрофи, Жиззах ва Ургут чўлларидан очарчилик сабабли эркак-аёл ҳамда болалардан ташкил топган мискинлар чопонсиз, оёқ яланг қалбни ларзага келтиргудек кўз ёши тўкиб Самарқанднинг кўчалари ва бозорларига келар эдилар.

1917 йилда Туркистонга нон олиб келиш тўхтатилди. Қишлоқ хўжалиги инқирозга юз тутди. 1918 йилнинг июлидан 1920 йилнинг майига қадар кучли очарчилик давом этди. Маҳсулот ишлаб чиқариш 80 фоизга камайиб кетди. Шу йили шаҳарларда киши бошига кунлик нон 200 гр ва ундан ҳам кам миқдорни ташкил этди. Қишлоқларда эса умуман нон етмади¹⁶⁵.

Очарчилик оқибатида озука излаб турли ҳудудларга кўчиб кетишлар авж олди. Текин ошхоналар ташкил этилди ва унинг дастури ишлаб чиқилди. Дастурда айтилишича, ошхоналарнинг очилиши учун икки мингта яқин очарчиликдан кийналган одамлар бўлиши, очарчиликка учраганларга шамол ва ёгингарчиликдан тў-

¹⁶³ Қаранг: Самарқанд вилоят Давлат архиви. 830-жамгарма, 1-рўйхат, 7-йигмажилд, 1-7-варақлар.

¹⁶⁴ Зиядуллаев Н., Мапохин И. Социалистическая промышленность Советского Узбекистана. — Т.: 1949. — С. 21.

¹⁶⁵ Абрамов М.М. Исторический очерк Союза «Копчи» в Самаркандской области. (1920-1927 гг.). Дисс. канд. исторических наук. — Самарқанд: 1955. — С. 46, 116-117.; Самарқанд вилоят Давлат архиви. 1843-жамгарма, 3-йигмажилд.

силган курук ерда жой қилиниши лозим. Қийналганлар уч гуруҳга бўлинган: 1. Ишлашга лаёқатли. 2. Кучсиз (мадорсиз), 3. Беморлар. Ошхоналарда доим табиблар жалб қилинган. Яъни, уларнинг ҳолидан хабар олинган.

Бунақа ошхоналар ўлка бўйлаб кўплаб ташкил этилган. Шулардан бири Жиззахдаги 48 та хужрадан иборат фаолияти тугатилган «Акрамхона» мадрасаси эди. «Самарқанд овози» газетасида ёзилишича, «...тушилик вақтида йўлда кўплаб аёл ва болаларни турли идишларда умумий ошхонадан тарқатилган иссиқ овқат кўтариб олганини кўриш мумкин»¹⁶⁶.

Хўжанднинг Наус округида 1919 йил февраль ойининг иккинчи ярмида очларга 20 000 рубль ажратилган. 1919 йилнинг 7 мартида Хўжанднинг 1-ошхонасида 1199 та, 2-ошхонасида эса кунига 1670 нафар одам овқатланган¹⁶⁷.

Хужжатларда кўрсатилишича, очарчилик тугагач, ватанига қайтишни хоҳловчилар Самарқанд округидан 1500, Жиззахдан 225, Каттақўрғондан 810, Хўжанддан 370 жами 2905 нафар одам рўйхатга олинган. Самарқанддан арзон нархларда ўз юртига 37 та оила (катталар 69 та, болалар 22 та, жами 91 та одам) жўнатилган¹⁶⁸.

*Китоб аввалида айтиб ўтилганидек, 1331 йилнинг баҳорларида Европада бошланган биринчи жаҳон уруши Туркистон, Россия, Туркия, айрим Араб давлатлари вилоятларида ўз таъсирини кўрсатди. ... Бир пуд*¹⁶⁹

¹⁶⁶ Газета. Голос Самарканда. 29.11.1918. №245.

¹⁶⁷ Абрамов М.М. Исторический очерк Союза «Копичи» в Самаркандской области. (1920-1027 гг.). Дисс. канд. исторических наук. – Самарканд: 1955. – С. 46, 119-120.

¹⁶⁸ Самарқанд вилоят Давлат архиви. 22-жамғарма, 1-рўйхат, 19-йигмажид, 20, 31-варақлар.

¹⁶⁹ 1 пуд – 16,3804964 кг.

думба ёғи 70-80 сўмга кўтарилди. 1335/1917 йилнинг қишига келиб бир пуд думба ёғи 200 сўм бўлди. Ярим кг тоза зигир ёғи 5 сўмдан кўпроқ бўлди. Бир қадоқ¹⁷⁰ қанд 4-5 сўм, бир қадоқ тоза асал 40 танга, бир қадоқ чойнинг нархи 25-30 сўмгача чиқиб, яна 15 сўмга тушди. Чорак кило кўй гўшти (250 гр) 16 сўм, чорак кило мол гўшти 6-7 сўм, баққолдан олинадиган ярим кило мош 20 танга, ярим кило тарик 20 танга, бир дона сугурт 20 тийин, бир дона уй товуги 10 сўмга етди.

Ушбу нарх-наволар Бухоро амирлигидаги бозорлар билан таққосланганда бир оз фарқ қилади. Амирлик шаҳарларидаги бозор нархлари ҳам бир-биридан кескин фарқ қилади¹⁷¹. Масалан, 1917 йилнинг апрель ойида Чорсу бозоридаги 1 қадоқ думба ёғи 1 сўм 13 тийин, Кўрғонтепа вилоятида чорак¹⁷² кг 60 танга¹⁷³, Дажли кўл бозорида чорак кг думба ёғи 10 сўм 65 тийин, бошқа бозорда 1 пуд думба ёғи 28 сўм, Шахрисабздаги бозорда 1 қадоқ думба ёғи 1 сўм 50 тийин, Шеробод вилоятида 1 қадоқ 1 сўмни ташкил этган. 1916 йил бундан ҳам қимматроқ бўлган.

Шеробод вилоятида 1 қадоқ зигир ёғи 70 тийин, Шахрисабздаги бозорда 60 тийин, Кўрғонтепа вилоятида 1 пуди 18 тангадан 3 сўм 35 тийингача кўтарилган. 1916 йил Янги шаҳарда 1 пуд қанд 13 сўм, Келифда 120 танга, Қашқадарёда 14 сўмдан 18 сўмгача, Шеробод вилоятида 1 қадоғи 25 тийиндан 40 тийингача бўлган.

¹⁷⁰ 1 Қадоқ – 409,5 грамм.

¹⁷¹ 2-иловага қаранг.

¹⁷² 1 Чорак – 250 грамм.

¹⁷³ 1 Танга – Бухоро амирлигида 15 тийинга, Кўкөн хонлигида 20 тийинга тенг бўлган кумуш пул.

1917 йилда Чорсу ва Регистон бозорларида 1 қадоқ мол гўшти 60, 1 қадоқ қўй гўшти 75 тийин, Қўрғонтепа вилоятида чорак кг мол гўшти 4 сўм, қўй гўшти эса 40 танга, Дажли қўл бозори мол гўшти 4 сўм, қўй гўшти 6 сўм, Шахрисабздаги бозорда мол гўшти 46 тийин, қўй гўшти 76 тийин, Шеробод вилоятида 1 қадоқ мол гўшти 38 тийин, 1 қадоқ қўй гўшти 306 тийинни ташкил қилган. Хуллас, буларни ўртача килога ҳисобласа, амирликда ҳам Самарқанддаги сингари қимматчилик ҳукм сурганини қўриш мумкин. Тошкентда эса уруш йиллари 1 пуд мол гўшти 3 рубль 60 тийиндан 4 рублга-ча кўтарилган¹⁷⁴.

Бир бог беда 4 сўм, агар тогдан терилган бўлса, бир эшак арава ўтин 100 танга, бир саржин тараша 100 сўмдан 120 сўмгача етди. Майда шохли ўтин, бир эшак арава гўзапоя ва янтоқ 10 сўм, бир от арава мевасиз дарахт тарашаси 10 сўм, мевали дарахтники эса 100 танга, бир пуд қўмирни 8 сўмдан то 10-12 сўмгача сотилди. Бир пуд тошқўмир 40 танга ва ундан ҳам ошиб кетди.

Ушбу нархларни Тошкентдаги нархлар билан солиштирадиган бўлсак, уруш йилларида мойли шамнинг нархи 13 рублдан 15 рублгача кўтарилган¹⁷⁵. Бир саржин мевали дарахт тарашаси 11 рубль, мевасиз дарахтники эса 9 рубль 50 тийин, 1 пуд саксовулни уйга элтиб бериш хизмати билан 32 тийин, 1 пуд тозаланмаган пахта 5 рубль 75 тийиндан 5 рубль 85 тийин бўлса, 100 боғлам хашак (похол) 20 рублдан 22 рублгача кўтарил-

¹⁷⁴ ЎзР МДА. И-37-жамгарма, 1-руйҳат, 599-йигмажилд, 71-варақ; И-37-жамгарма, 1-руйҳат, 456-йигмажилд, 60-варақ.

¹⁷⁵ ЎзР МДА. И-37-жамгарма, 1-руйҳат, 599-йигмажилд, 1-2-варақлар.

гил¹⁷⁶. Кўкон ва Наманган бозорларида ҳам 1 пуд пахта 1 рубль 80 тийинга кўтарилган¹⁷⁷.

Муаллиф юқоридаги кўрсатилган нарх-наволар ҳақида маълумот берар экан, янада аниқроқ бўлиши мақсадида ўзи бозорга чиқиб бир маҳал овқатга кетадиган масалликларни неча пулга тушишини аниқ-равшан кўрсатиб беради. Бинобарин:

Мазкур калималарнинг муҳаррири бу фақир шу санада яъни, 1336/1918 йил савр ойининг бошида бир пуд оқ жўхорини 160 сўмга сотиб олиб нон пишириб еган эдик. Бир яримтача кўй гўштини 4,5 сўм, чорак (кило) яъни 5 қадоқ гуручни иккита кам 3 сўмга, икки қадоқ сабзини 2 сўмга, бир қадоқ зигир ёгини 4 сўмга, пиёзни ярим сўмга, ўтинни 1,5 сўмга сотиб олиб, бир товоқ палов пишириб еган эдик. Бир қадоқ керосинни умумий дўкондан ярим сўм, русларнинг қишлоғидан 2 сўмга, Самарқанд шаҳрининг айрим баққолларидан эса 3 сўмга олиб, чироққа солиб уйни ёритган эдик.

Мазкур асардаги воқеалар, аниқ маълумотлар орқали яқин ўтмишимизни яъни, халқнинг ижтимоий аҳволи ва қора кунларини аниқ тасаввур этиш мумкин. Яна муаллиф қурғоқчиликни қуйидагича тасвирлайди:

1336/1918 йилнинг баҳорига келиб қаҳатчилик янада авжсига чиқди. От йилининг ҳамал ойида қурғоқчилик бўлди. Гарчанд осмонда қора булутлар кўринса-да, бир томчи ҳам ёмғир ёғмас эди.

¹⁷⁶ ЎЗР МДА. И-37-жамгарма, 1-рўйхат, 599-йигмажилд, 4, 7, 13, 19-варақлар.; И-37-жамгарма, 1-рўйхат, 456-йигмажилд, 13-варақ.; И-17-жамгарма, 1-рўйхат, 35157-йигмажилдда ҳам Тошкент бозорларидаги нарх-наволар қайд этилган.

¹⁷⁷ ЎЗР МДА. И-47-жамгарма, 1-рўйхат, 328-йигмажилд, 9-варақ.

Қурғокчилик натижасида қишлоқ-хўжалик ҳам сезиларли даражада зарар кўрди. Турли йиллардаги йиғиб олинган ҳосилни ҳисоблайдиган бўлсак, 1907 йилда кузги бугдой 130606 бўлса, 1917 йилга келиб 115278 га, 1925 йилгача 40 000 га тушди. 1907 йилда баҳорги бугдой 112009, арпа 45582 бўлса, 1917 йилда 27140, 1925 йилгача 28500 га тушди¹⁷⁸.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, «Тазкиратул инкилоб» асари юртимизнинг яқин тарихи, халқимизнинг қора кунларидан хабар бергувчи муҳим асар ҳисобланади. Собиқ Иттифок даврида ўтмиши қора қилиб кўрсатилган, маънавияти поймол этилган, маърифатпарварлари тазйиқ остига олиниб, қатағонга учраган миллат фарзандининг бу каби асар ёзиши катта жасоратдан дарак беради. Мазкур асарнинг ҳозирги кундаги аҳамияти шундан иборатки, ундаги воқеалар ёш авлодни оғир замонда яшаб ҳам қадди букилмаган аجدодлари тарихидан хабардор қилса, яна уларни истиқлол шарофати билан тўқин-сочин ҳаёт, билим ва касб-ҳунар эгаллаш учун яратиб берилган шароитларни кадрига етишга чорлайди.

¹⁷⁸ Қаранг: Справочникъ Самаркандской области на 1909 годъ. IX. — Самарканд: Типо-Литография Г.И.Демурова. 1908. — С. 17.; Самарканд вилоят Давлат архиви. 48-жамғарма, 42-йиғмажилд, 8,11-варақлар.

3.2. «Тазкиратул инқилоб»¹⁷⁹ асари таржимаси

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Ёруғ оламини яратган Аллоҳ таоло истаса, бир муддат маълум тоифадаги инсонларни бошқа бир гуруҳ инсонларга тобе қилиб қўяди. Ғолиб гуруҳ мағлубларни ўз тасарруфига олади. Илоҳий тақдир сабаб, улар босиб олган ерларига келиб ерлик (туб) аҳолига ҳукмронлик қилишади. Фуқаролар ҳам ғолибларнинг амр-фармонига итоат этишга мажбур бўладилар. Тақдир этилган муддат тугагач, ғолиблар бошқа бир тоифа одамлардан енгилиб, улар тасарруфидаги мулклар янги гуруҳ ихтиёрига ўтади. Аллоҳ таоло дейди:

«...Ер Аллоҳники, уни бандаларидан кимни хоҳласа, ўшанга мерос қилиб беради»¹⁸⁰. (Аъроф сураси, 128-оят).

Ушбу сўздаги «кимни» калимаси умумий бўлиб, хоҳ мусулмон, хоҳ ғайридин бўлсин, барчага қарата айтилган. Шундай экан, Аллоҳ таоло Ўз тасарруфидаги мулкларни бир муддат мусулмонларга, яна бир муддат эса ғайри динларга беради. Агар У Зот хоҳласа, банда таомини оғзига солишга улгурмасдан мағлубни ғолиб устидан ҳукмдор этиб қўяди. Тағин шуни айтиш лозимки, содир бўлаётган воқеа-ҳодисалардан ўзига, динига ва ватанига зарар етмаслиги учун ҳар бир бандага

¹⁷⁹ «Тазкира» сўзи – эслаш, хотирлаш, зикр этиш маъноларини билдиради.

¹⁸⁰ Мансуров А. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Т.: Тошкент ислом университети, 2012. – Б. 165.

жузъий ихтиёр берилган. Улар динини душманлардан асраш мақсадида илм-маърифатни эгаллашга ҳаракат қилсин. Агар таълим олиш ва илм тарқатиш фойда бер-маса, саодатли келажакни ибодатларида Аллоҳдан сўраб, тақдирга ҳавола қилсин. Аҳли ҳақнинг тутадиган йўли шудир.

Энди биродарларга туҳфа тариқасида 1332/1914 йилнинг биринчи чорагида бошланган биринчи жаҳон уруши ҳақида ушбу саҳифаларда бир неча сатр маълумотлар келтиришга қарор қилдим. Уша вақтларда уруш сабабли юзага келган очарчилик, касалмандлик, ўғрилиқ, қароқчилик, ижтимоий ҳаёт, кенгашлар, адоват, баҳс-мунозара, бўлинишлар ва фирибгарлик ҳамда турли хил сайловлар ҳақида бир неча ҳодисалардан ҳикоя қиламиз.

1331 йилнинг бошида бошланган биринчи жаҳон уруши 1335/1917-18 йилга қадар давом этди. Матбуот ходимларининг фикрича, мазкур урушнинг келиб чиқишига австриялик бир насроний тоифанинг ўғли сабаб бўлди. Австриялик шахзода саёҳат қилиш мақсадида насронийларнинг давлати бўлган Сербияга боради. У сербияликларнинг айрими билан азалдан душманчилик муносабатида бўлган. Душманлар унинг жонига қасд қилишади. Шунда Австрия шоҳи Сербия подшоҳига ўғлининг қотилини тошширишни, акс ҳолда унга қарши уруш очишини маълум қилади. Сербия ҳукмдори унга жавобан шахзоданинг қотилини ҳеч ким билмаслиги, уни топишнинг эса сира иложи йўклигини маълум қилади.

Шу тариқа Австрия ва Сербия ўртасида уруш бошланади. Николай II Сербияга мадад кучларини жўнатганда уруш янада авжига чиқади. Русларнинг Сербияга берган кўмаги Германияга маълум бўлгач, Германия шоҳи: «Эй русларнинг султони, сен Сербия ва Австрия орасига ту-

ниб аралашма, Сербияга яқинлигинг учун унга кўмак берма. Иккала давлатни ўз ҳолига қўй, бир-бирови билан тима қилса ҳам, ихтиёр ўзларида. Агар яна Сербияга ёрдам берсанг, мен ҳам Австрияга ёрдам қўлини чўзиб сенга қарши уруш эълон қиламан», деди. Руслар мағрурлик қилиб, Германияга қарши чиқиб уруш эълон қилди. Шундай қилиб, Австрия томонда Германия, Болгария ва Туркия жанг майдонига тушди. Сербия томонида эса Россия, Англия, Франция уруш бошлади.

Бу воқеалардан саросима ва изтиробга тушмаган ҳеч бир шаҳар ёхуд қишлоқ аҳолиси қолмади. Ер юзидаги бетараф бўлган бошқа давлатларнинг шоҳлари ҳам оромларини йўқотдилар. Жанг майдонига кирмаган давлатлар – Хитой, Америка, Япония, Афғонистон, Бухоро, араб давлатларининг айримлари, кичик давлатларнинг конликлари бетараф қолдилар. Биринчи жаҳон уруши асносида рус давлати аҳолиси орасида ихтилоф ва норозиликлар юзага келди. Халқ подшоҳини тахтдан ағдарди.

Балиқ йилининг охирида (1334/1916 йил) рус шоҳи ўз фуқаролари ҳамда мусулмон аҳолисига зулм байроғини кўтарган эди. Хусусан, 1916 йилда ҳар бир гузардан 60-70 нафар мусулмонни поездга солиб ўз мамлакатига олиб кетди. Мусулмонларни у вилоятдан бу вилоятга кўчириб, сарсону саргардон қилди. Мардикорликка кетган мусулмонларни овора қилиб ҳар шаҳарга 100-100, 200-200 нафардан тақсимлаб, баъзиларини поезд йўлларини қордан тозалатиш мақсадида олиб қолди. Айримларини эса тоғ конларига, тўғон қурилиши, дарахт кесиш, кесилган ёғочларни поездга юклаш каби ишларга жалб этилди. Мусулмонларнинг аксарияти қаҳратон қишнинг совуғига дош беролмай қўл-оёқлари музлаб, айримлари ўша юртларда жон таслим қилди. Аксарияти уларга бе-

риладиган озик-овқат маҳсулоти ёмонлигидан оғир хас-
таликка чалиниб, ўз давлатларига бу фалоқат хабарини
етказдилар. Кўплари ўша ерда нобуд бўлди. Бу воқеа-
ларни тартиб билан ушбу асарда баён этаман.

Биринчи китоб

Рус подшоҳи Александрнинг тахтдан ағдарилиши

Рус шоҳи мусулмон аҳолининг бошига қанчадан-
қанча жабр-ситамлар ёғдирмади. Унинг зулми кун са-
йин ортиб, мамлакат зулм сабабли таназзулга юз тута
бошлади. Оқибатда халқ шоҳнинг жабр-ситамларидан
қийин аҳволга тушиб қолди. Давлат арбоблари ҳам халқ
томонида бўлиб, мамлакат тинчлиги ва фуқароларнинг
осойишталигини истар эди. Улар кўплаб ҳарбий арбоб-
ларни ўз томонига оғдириб, махфий иттифоқ туздилар
ҳамда золим шоҳ Николайни тахтдан ағдариш учун унга
қарши фитна уюштирдилар. Золим подшоҳни мудофаа
қилинадиган бир истеҳкомга қамаб, ҳукмронликни ўз
қўлларига олдилар ва тарафдорларидан бўлган давлат
арбобини вақтинчалик шоҳ тахтига ўтказдилар. Бу янги
ҳукуматнинг номи «муваққат ҳукумат» (Мухторият) дея
атала бошланди. Ушбу ҳодиса балик йилининг охирла-
рида содир бўлди (1334/1916 йилда тахминан хут бур-
жигга тўғри келади. Валлоху аълам.).

Ҳукумат бошлиғи ва таянчи, давлат арбобларидан
бири Керенский¹⁸¹ муваққат ҳукуматнинг бош вазири
этиб тайинланди. Муваққат ҳукумат қўл остидаги барча
худудларга ўз мустақиллигини эълон қилди.

Золим подшоҳ тахтдан ағдарилгандан сўнг, шу йили
Николайнинг зулмига учраган турли мамлакатлардан

¹⁸¹ Александр Фёдорович Керенский (1881-1970 йй.).

исир қилиб келтирилган фуқаролар озод этилиб, ўз юртларига қайтишга рухсат берилди. Туркистон аҳолиси ҳам озод этилди. Ҳамма мусулмонлар бу хабардан бениҳоя хурсанд бўлдилар. Ҳатто Туркистоннинг барча шаҳарларида аҳоли янги ҳукумат хабарлари чоп этилган турли газета ва журналларни кўтариб олишган эди. Ҳар бир давлатда ижтимоий-сиёсий табақа вакиллари ўзларининг эски ҳукумат вақтида йўқ қилинган урф-одатларини тиклаш мақсадида ҳаракат қилар эдилар. Уламолар тўпланиб, ўзлари учун садр, садр ёрдамчиси, котиб, ғазначи ва аъзолар сайлай бошладилар. Уламолар кенгашида бойларни аъзо қилишарди. Тараққийпарвар ва уларнинг тарафдорлари эса хуррият эълон қилиниши муносабати билан турли кўринишдаги байроқларни кўтариб олган ҳолда майдон, маҳалла, бозор ҳамда шоҳ кўчаларда кулоқларни коматга келтиргудек қилиб такбир айтар, намоёнлар уюштирар эдилар. Дастлаб Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Каттакўрғон шаҳарларида мажлис (уюшма, йиғин) ташкил этилди. Сўнгра ушбу тонфа вакиллари (партия) ўз мажлис (уюшма) сига ном қўйди. Тошкент уламолари ўз уюшмаларини «Уламо» ва «Аимма жамияти», дея номладилар. Ушбу ташкилотнинг махсус муҳрини ишлаб чиқдилар. Муҳрда ташкилот номи зарб этилди. Тошкентда «Шўройи ислом» номли тараққийпарварларнинг ташкилоти бўлиб, уламолар билан ўрталарида озроқ ихтилоф кўзга ташланар эди. Тараққийпарварлар билан бошқа гуруҳ кишилари орасида ихтилоф юзага келмаган бирор шаҳар ёки қишлоқ қолмади. Ҳатто айрим вақт бу икки тонфа вакиллари бир-бировини лаънатлаб куфрда айблар, гоҳида эса иттифоқ қилишга чақирар эди.

Самарқандда ҳам бой, уламо ҳамда тараққийпарварлардан ташкил топган турли тоифа вакиллари ўз уюшмаларини тузган эди. Чунончи, мустақиллик эълон қилинганининг илк кунларида Самарқанд тараққийпарварлари «Қўшҳовуз» гузаридида ўз ташкилотларини тузиб, номини «Кулубул ислом ва анжумани маъориф», дея номладилар. Бир оз муддатдан сўнг Самарқанд уламолари ҳам «Мирзо Улуғбек» мадрасасида тўпланиб, ўзларига садр, садр ёрдамчиси, котиб, ғазначи ва ташкилот аъзоларини туздилар. Мазкур воқеалардан бир неча кун ўтиб, аҳолидан бошқа бир гуруҳ чиқиб бошқа ташкилот тузди. Улар мардикор, косиб ҳамда ишчилардан иборат бўлиб, ташкилотларининг номини «Ишчилар жамияти», дея номладилар. Туркистон шаҳарларида турли уюшмалар ташкил этилгандан сўнг муваққат ҳукумат томонидан мамлакат ҳимояси ва қонунлар ижроси учун ҳар бир шаҳар ва гузарда аҳоли орасидан бошлиқ сайлаш вазифаси юклатилди. (Ташкилот эса) «комитет» дея номланди. Буни барча давлатларда жорий этилди. Муваққат ҳукумат подшоҳ Николай даврида давлатда ишлаган мансаб эгаларини (масалан, губернатор, ҳоким, пристав, ўнбоши ва бошқалар) барчасини ишдан бўшатиб ҳибсга олиб, ўрнига эркпарварлардан бўлган кишиларни тайинлади. Ҳарбийларни ҳам ўз тарафдоридан бўлган одамлар билан аямаштирди. 1335/1917 йилнинг ёз фасли ўрталарида ушбу янги ҳукумат ўз ватанини ҳимоя қилиш мақсадида ҳар бир шаҳардан бир нечта бошлиқ сайлаш тўғрисида кўрсатма берди. Ва бу бир неча одамни халқ «дума», деб атарди. Сўнг ҳар бир шаҳарда сайлов ишлари олиб борилди. Дума сайлови тантанавор тарзда ўтди. Ушбу сайловда халқ икки синфга – уламо-бойлар ҳамда тараққийпарварларга бў-

инди. Уларнинг аксарияти уламолар, қолган қисми эса тараққийпарварлар билан ишчилар томонида эди. Дума сайлови қоғоз билан амалга оширилди. Яъни, ҳар бир сайловчига бир дона махсус белги ёзилган қоғоз бериш низомини ишлаб чиқилди. Унга кўра, ўша белги орқали мазкур шахс қайси ташкилотдан эканлиги маълум бўлади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, дума сайловида Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги мусулмонлар икки тоифага ажралган эди. Уламо-бойлар ҳамда халқнинг аксарияти битта тоифа эдилар. Мазкур тоифа сайлов хатининг белгиси қўйилган қоғоз ҳар бир аъзога тарқатилган. Сайлов қоғозига «1-хат», «1-рақам» ёки битта «алиф» ёзилган, бошқа синф (тараққийпарвар ва ишчилар. Улар озчиликни ташкил этар эди) сайлов қоғозига эса «2-хат», «2-шакл» ёки «2-рақам», дея ёзилган.

Сайлов куни икки гуруҳ ўртасида низо келиб чиқди. Ҳар бир тоифа ўз тарафдорлари сонини кўнайтириш мақсадида рақиб тоифани қораловчи шиорларини ўқий бошладилар. Шундай қилиб, иккала тоифа вакиллари ҳам ошқора, ҳам яширинча одамларни ўз томонига оғдиришга ҳаракат қилди. Ҳатто сайлов куни тараққийпарварлардан айримларини бирлашган тоифа вакиллари бир неча сайлов участкаларида ҳақоратлаб, уриб ҳатто қамаб қўйишди. Сайлов ўтгандан сўнг тараққийпарварлар йиғилиб ҳокимларга сайловдан олдин уламо ва бойлар тараққийпарварлардан айримларини бир кеча-кундуз қамаб қўйгани хусусида шикоят аризасини ёздилар.

Алқисса, мустақиллик замони ҳеч бир шаҳар адоват ва баҳс-мунозарадан холи бўлмаган ажойиб давр бўлди. Афсуски, мустақиллик эълон қилинган даврдан турли ихтилоф ва келишмовчиликларнинг юзага келиши оқи-

ди. Ушбу сайлов ҳам аввалги умумий эди. Аммо мазкур сайловнинг барчаси бир хил сайлов ғолиб қўғозиди фуқароларнинг раъйи. Бу сайловда Самарқанд аҳолисининг думи сайловидан фарқлиқ ҳисобланади, барча бир томонда бўлди. Сайловчиларнинг айтишича, ҳукуматнинг қаршиликчи большевиклар қўлига ўтгач, қандайдиги мансабдор шахсларнинг қаршиликчи еренскийга ўхшаган айримларнинг қаршиликчи бирининг ҳикоя қилиб бериши-билан биятга учрагандан сўнг қайси-қайси қаршиликчиларга бўйсунмасалар, уларнинг қаршиликчи рин, Оренбургдаги қозоқларнинг қаршиликчиларидилар. Қозоқлар большевикларнинг қаршиликчили. Турли шаҳарлардан қаршиликчи-ликчи қозоқларга қўшилди. Уларнинг қаршиликчи тузиб, большевикларга қаршиликчи большевиклар қозоқ ва меньшевикларнинг қаршиликчилидида икки марта ҳужум уюштирилди. Иккинчи марта олмади. Учинчи марта ҳам қаршиликчи якунланди. Давом этаётган қаршиликчи билан якун топганини (иншааллоҳ) қаршиликчида зикр қилиб ўтамиз.

Учинчи китоб

Қозоқлар тасарруфида бўлган қаршиликчи воқеалар баён. Туркистоннинг қаршиликчили қилиниши. Туркистон шаҳарларнинг қаршиликчилидан сўнг соф ва қарама-қаршиликлар

баёни. Большевиклар ҳокимият тепасига келгандан сўнг вужудга келган тартибсизликлар, ўғрилиқ ва истилолар баёни.

Маълумки, ҳокимият насронийлар тоифасидан бўлган большевиклар тасарруфига ўтгандан сўнг, гўё қўйларни (эгасиз) ўрмонга қўйиб юборганда бўридан кўркиб қочгани сингари янги ҳукумат қўл остидаги турли ҳудудларда ҳам халқ ташвиш ва изтиробга тушиб исён кўтара бошлади. Дастлабки содир бўлган воқеа Петроград (Петербург) томонидан мухториятнинг эълон қилинганлик хабари Туркистонга етиб келиши билан боғлиқ. Аввалига Тошкент шаҳрида фуқаролар бу хабарни ижобий қабул қилди. Барча олим, фозил, бой ҳамда тараққийпарварлар бу хабарни байрамона руҳда қаршилаш мақсадида йиғилиб иттифоқ туздилар. Улар намоёнларни кўтаринки кайфиятда ўтказиш учун турли рангдаги байроқларни тайёрладилар. Байроқларда «Калимаи тоййиба» ҳамда «Фатҳ» сурасидан оятлар ёзиб қўйилган эди. Большевиклар Тошкентнинг сиёсий бошқарувини ўз қўлларига олганлари сабабли тошкентликлар улардан мухторият тузилгани муносабати билан намоёнга тайёргарлик кўрганлари, Тошкентнинг мусулмонлар ва руслар яшайдиган кўчаларидан ўзлари тайёрлаган байроқларини кўтариб ўтишга рухсат сўрадилар. Большевиклар бу ишлари яхши эканлиги, уларнинг фикрига қўшилишларини изҳор этишди. Аммо намоённинг ўзларининг кўчаларида ўтказишларини руслар яшайдиган маҳалла ва кишлоқларга бормасликни шарт қилиб қўйишди. Тошкентликлар руслар яшайдиган жойларни «ярманка» деб аташар эди. Мусулмонлар илтифот юзасидан намоённинг большевиклар яшайдиган жойдан бошлашни айтишганда улар

зоҳиран бу фикрга қўшилдилар. Тошкентлик намоишчилар мусулмонларнинг кўчаларидан ўтиб, ярманка кўчаларига – Тошкентнинг Тупроқ кўрғонига келдилар. Большевиклардан тортишувлар вақтида хибсга олинган бир канча меньшевикларни Тупроқ кўрғон қамоқхонасидан озод этиб, уларга топширишни илтимос қилдилар. Большевиклар намоишчиларнинг бу илтимосларини инобатга олиб қамоқдаги меньшевикларни озод қилишга ваъда берди. Бир неча мусулмонлар қамоқхона бошлиғи олдига бориб маҳбусларни уларга топширишни илтимос қилди. Қамоқхона раҳбари эса уларнинг гапини эшитмай, нолойиқ сўзлар билан ҳақоратлади. Мусулмонлар ҳам унга жавобан бошлиқни калтаклаб, қамоқхона эшикларини синдириб маҳбусларни озод қилдилар. Намоишчилар ярманка кўчаларидан ўтиб, намоишни тугатиш мақсадида Тошкент шаҳри томон юрдилар. Мухториятга зимдан қарши бўлган бир гуруҳ большевиклар тўп ва замбаракларни отиб, намоишчилар бўйнига қўйдилар. Бундан ҳайратга тушган (бошқа) большевиклар хавфга тушиб, тўс-тўполон бўлиб кетди. Юзга яқин намоишчилар тартибсизлик ва ҳужум оқибатида Тупроқкўрғон остидан оқиб ўтаётган катта анҳорга йиқилиб ҳалокатга учради. Валлоҳу аълам.

Самарқандликлар ҳам тошкентликлар сингари намоиш қилиб, мухториятни эълон қилишни исташар, аммо буни (содир бўлган воқеалар туфайли) большевикларга айтишдан кўрқидилар. Самарқандликлар тошкентликлардек йўл тутишмади. Мухториятни эълон қилиш учун мусулмонлар, яҳудийлар, большевикларнинг бошлиқлари, Самарқандда истиқомат қилаётган русларнинг улутларини уламолар кенгашига чақирдилар. Мухторият аъзоларидан кўқонлик Қози Камол исмли шахс Кўқон

вакили сифатида иштирок этди. У Самарқанд уламолар кенгашида (шўройи уламои Самарқанд) оташин нутқ сўзлади. Нутқи Қўқон аҳли ҳам (муслмон, яҳудий ва руслар) мухториятни эълон қилгани, бу янгиликни Қўқон аҳли катта тантана билан кутиб олгани, Самарқанд аҳолиси ҳам шу тарика байрам қилиши кераклигидан иборат эди. Кенгашда мухториятнинг Тошкентдан ҳам бир вакили иштирок этди. Тошкент уламолар жамиятининг вакили тошкентликлар мухториятни эълон қилгани тўғрисидаги нутқи билан чиқиш қилди.

Хуллас, Самарқанд аҳолиси 1335/1917 йили уламолар кенгаши (курултой) да тахминан 304 нафар самарқандлик, Қўқон ҳамда Тошкент вакиллари иштирокида мухториятни намойишсиз эълон қилдилар. Сўнгра баланд овозда такбир айтиб, Куръон тиловатидан кейин мажлисни якунладилар. Мухторият эълон қилинган кун пайшанба кунига тўғри келди. Эртасига жума намози ўқилгандан сўнг мажлис аҳли Регистон майдонига тўпланди. Самарқанд аҳолисини ҳам уч мадраса саҳнига тўплادилар. Самарқанд шўролар кенгаши садри Қози Исохожа, Қози Камол Хўкандий, садр ноиби Эшонтўра Хожа, Ҳайдарбек, Самарқанд думаси садри, Кавказ тараккийпарварларидан бири Пири Мурсалзода ва Самарқанд русларидан бир нафар одам иштирок этди. Фуқароларни доира шаклида тизиб, мажлисда иштирок этаётган юқоридаги шахслар доира ичида ўрнатилган минбарга чиқиб, ҳар бирлари мухториятнинг ташкил этилгани тўғрисидаги ўз нутқларини сўзладилар. Жаноб Васлий Афанди, жаноб Иброҳим афанди, жаноб қози Камоллар мухториятни эълон қилдилар. Самарқанд аҳлини бу қувончли хабар билан табриклаб такбир айтдилар. Лекин самарқандликлар большевиклар-

*Тошкент ислом университети
«Манбалар хазинаси» фонди.*

*Тошкент ислом университети «Манбалар хазинаси».
Аҳмадхон ибн Исмоилхон фонди. Қўлёзма китоблар.*

*Тошкент ислом университети «Манбалар хазинаси».
Аҳмадхон ибн Исмоилхон фонди. Тошбоёма китоблар.*

در زمان حکومت با شد و تنها به وقوع نهد بود

و ملک و وسع بویغده بود از سبب مجاری استغسان از لقاقت این تکرار الاغلاب بر آن
در هر ده که درین زمان حریب انشر شده بود درین و جرات را مفسد نداشت اجمالش را درین مجاری
فایر یک با دهارة تا برسد در ملکت روس سخته تا بود شده بود و مسیح اجل اتفاق گردید بود خدا
بگذرد و همان گفتا کردیم و در جماد و در دهان بود و چون بولشتر با کج خلعت به وقوع آمد بود
یک لکه از قطع المرقان و استغیان و در انصافان و در زدن خون طور در پنج نیم سوج
جوت و در سبت سوم تا سیم ۱۱۳۳۳ و لکه در قاضی علیه السلام شد سر خند از توابع
سوزن کوان در جو یک بای که بیه یک می شود که امر حال است جوت خوش میگذشت
آن در جماد و در وقت نماز طاعت در جو یک بای که در در آمد و بای بجه در آن
خود بود و در نظر با سکه فقر همان کوان در زدن در همان خوانده و در آن بای بجه را
در آن دو با سنفهمان راسته بدن با بجه چند تیغ غیر ملک ده نقد یک کده هر سلف
دینا که در کسند او بود و نظیر نظر بقول و او یان سکه سزا و صوم یا ز باوه یا کمتر چند مبلغ
را گفته و در کسبه میانی با نیز چند مبلغ دینا که موجود بود کفته بای بجه را مع سها میاید
چهار بر او کلم بای سها خان و در انجام روزگار و متاع و بلاس او را به فارت بر دهنده بیج کس
انقره از فرا و له با برین در زدن دست یاب شدن نتوانسته و در زدن فقر است
درین مدت ختن مبلغ و امتور و البس آن با بجه را کفته از شد و در رفتند درین خبر بیهوش
معلوم گردید میر شرب بلای و صفا همان سکه از عقب در زدن چند فقر از کسبه و در
اسلحه دار را به اسب یا سوار کرده برای یافتن و دست گرفتن در زدن فرساده درین کسبه
با از موضع باغیات سمرقند از یک باغ کرد و توابع این است خشنوق و کو تیغ بیای الغب
داشت و در زدن مذکور با کج و در همان خوانده و با شش خانه خود را انواع مسکن
و انچه الهو و طرب را شنبلیله کده از طعام بای رنگارنگ و با کسبه کرده به سر خوشی مشغول بودند
ان کسبه که در بای این سخته شده رفته و آن نامقیدان نامزد و یان ظالمان از زمان
این فرادلان خبر یافتند در حال آن در زدن میبلیق و طیار کج بار کفته از خمار خوانده
و عشاء خوانده خود بیرون برآمد به جانب این فرادلان به شیر شیره را مدافع کرده راه کسبه را
پیش گرفته چند فقر از این بواسطه تیر اندازی جان خود را از فرادلان خلاص کرد
به دور رفتند و چند فقر از در زدن که بدست ایشان مسلح نبود با فرادلان مقابله
و چهار به و مدافع کردن نتوانسته لاجار فرادلان چند نفر مذکوران پس

дан хавфсираб намоиш уюштирмади. Самарқандлик тараққийпарварлар намоиш қилишни исташса-да, Самарқанд шўро кенгаши аъзолари большевикларнинг фитнасидан қўрқиб бунга рухсат бермади. Шунинг учун Самарқандда мухториятнинг эълон қилиниши намоишларсиз ўтди. Тараққийпарварлар Тошкент, Қўқон, Фарғона ва Туркистоннинг бошқа шаҳарлари сингари мухториятни эълон қилишни намоиш қилиш тарафдори эдилар. Юқорида айтилганидек, шўройи ислом амалдорлари бунга қарши туришди. Оқибатда Самарқанд тараққийпарварлари билан шўро кенгаши аъзолари ўртасида баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Икки тоифа ўртасида низолар авж олиб, Самарқанд шўро кенгаши фаолиятини тараққийпарварлар тугатдилар. Самарқанд шўро кенгаши тугатилгандан бир неча кун ўтгач, икки тоифа вакилларининг аксарияти иттифоқ тузиб, янги кенгаш ташкил этдилар. Янги тузилган кенгашни «Самарқанд хайрия кенгаши», дея номладилар. Кенгаш раиси қилиб Қози Бақоҳон, Мулло Ақобир қотиб, Мулло Абдусалом газначи этиб тайинланди ҳамда Домложон мударрис, Бехбудий афанди ва бошқа бир неча муллалар ушбу кенгашнинг тузилишида иштирок этдилар. Янги тузилган тараққийпарварлар кенгаши «Қўшқовуз» гузарида ташкил этилди. 1336/1918 йил ражаб ойининг сешанба кuni барча касб эгалари, талаба ва ишчилар мухториятни эълон қилиш учун му-сулмон кўчаларида, руслар яшайдиган кишлокларда намоиш қилдилар. Намойишда «ура» дейишиб, такбир айтиб, ноғора чалиб куй куйлаб мухториятни эълон қилдилар. Нотиклар оташин нутқ сўзладилар. Большевиклар орасида ҳам намоиш уюштирилди. «Хайрия кенгаши» тузилишидан олдин жорий йилда кўплаб во-

қеалар содир бўлди. Қўқондаги курултойга мухторият эълон қилингандан сўнг элликка яқин зиёли шахслар Туркистон шаҳарларига бошлиқ этиб тайинланди. Ҳар бир шаҳардан бир ёки икки нафардан мансабдор шахс Қўқонга жўнатилди. Элликдан ортиқ бошлиқлар Қўқон шаҳрида эдилар.

Яна шу санада муваққат ҳукумат даврида турли ташкилот кенгашлари тузилган эди. Ташкилот кенгашларига ҳар вилоятдан бир неча шахслар бошлиқ этиб тайинланди. Петроград (Петербурги) да ташкият этилган ушбу ташкилотлар сиёсатчилар орасида турли низоларни келтириб чиқарди. Мухбирларнинг фикрича, Петербургдаги ушбу ташкилотлар Самарқанддаги шўро кенгашининг яқун топганига ўхшаб тезда тугатилди. Аммо, шўро бир боланинг онадан туғилиб, тилга киргунча бўлган муддатда тугатилган бўлса, Петербургдаги ташкилотлар она қорнидаёқ туғилмасдан ғойиб бўлган мавҳум ҳомида сингари тезда йўқолиб кетди. Ушбу ўтказилган курултойларнинг барча харажатлари Россия ҳукумати таркибидаги мамлакатлар зиммасига юклатилди. Валлоҳу аълам.

Учинчи китоб

Меньшевиклар даврида содир этилган бузгунчилик, қотиллик ва қароқчиликлар баёни

Бу воқеаларнинг бир қисми меньшевиклар даврида, аксарияти эса большевиклар ҳукмронлик қилган вақтда содир бўлди. Яъни, мухторият эълон қилинмасдан олдин ва эълон қилингандан сўнг Самарқандда юз берди.

Маълумки, ҳуррият эълон қилингандан сўнг, меньшевиклар даврида Самарқанддаги «Олоча» бозорига тунда ўғрилар тушиб бир нечта дўқондан қиймати тах-

мининг 20 000 таягага етадиган молларни олиб кетдилар. Шу санада чопон (тўн) бозори дўконларидан ҳам қимматбаҳо тўнларни ўғрилашди. Бу иккала ўғрилик 1335/1917 йилнинг ёзида Самарқанд шаҳрида содир бўлди. Бу каби тунаб кетишлар ҳуррият эълон қилингандан сўнг, Туркистоннинг ҳар бир шаҳрида содир этилди. Ушбу ходисалар мазкур «Тазкиратул инқилоб» асарида (тааллуқли бўлмаса-да,) имкон қадар батафсил ёритишга ҳаракат қилинади. Қўқонда ўғрилар шундай кучайиб кетдики, Қўқон бошқаруви уларнинг ихтиёрига ўтгандек эди гўё. Ўғри ва қароқчиларнинг ишлари ҳақидаги кўплаб ҳикоялар ҳуррият замонида нашр этилган газеталарда чоп этилди. Одам яралгандан то Қиёматга қадар дунё бу каби фиску фасодлардан холи эмас. Лекин кейинги йилларда содир бўлган айрим воқеаларни келгуси авлодларга ибрат бўлиши учун ушбу тарихга мухтасар тарзда киритдик. Ҳокимият большевиклар тасарруфига ўтгандан сўнг Самарқанд ва бошқа шаҳарларда бу каби воқеалар кўпроқ кўзга ташлана бошлади. 1335/1917 йилда бир неча ўғри тунда «Сиёб» қозиси Мулло Абулқосимнинг ҳовлисига кириб, қозини боғладилар. Аёли ва фарзандларини эса палос (гилам) ларга ўраб ташладилар. Қозидан бойликларини қаерга яширганини сўраб, бир неча маротаба пичоқ санчишди. Қози қийноқларга чидай олмай уйдаги бор мол-мулкни ўғриларга берди. Ўғрилар бойнинг уйини шип-шийдам килиб ўмариб кетишди.

1335/1917 йили большевиклар даврида бир тўда ўғрилар «Кўк масжид» гузарига Самарқанднинг машҳур Хадрамин исми омборхона мудирининг ҳовлисини бостириб кирдилар. Мудирни ўлдириб, бор мол-мулкни ўғрилаб кетдилар. Ўғрилардан бири Хад-

раминнинг маҳалладоши эди. Кундуз куни фотиҳа ўқигани марҳумнинг ховлисига келганда, Хадраминнинг ўғли уни таниб ўғридан қасос олди.

Мазкур санада 60-70 нафарга яқин қуроқланган ўғрилар ярим тун соат иккида Самарқанд «Чорсу»сига тушдилар. Бозор қоровулларини боғлаб, пичок, кийим, газлама, атторчилик расталаридаги дўконларни очиб, ундаги молларни ўмардилар. Яна базозлик расталаридаги дўконларни синдириб, ундаги молларни талон-тарож қилдилар. Бирорга қоровул ўғриларга қарши чиқа олмади. Ўғрилар ўша тунда милтиқлардан шунақа ўқ ёғдиришдики, шаҳар аҳолисининг бирортаси милтиқ овозини эшитмай қолмади. Шаҳар аҳли бу отишмани ўғрилар эмас, балки меньшевиклар большевикларга қарши уруш қилгани келган дея тахмин қилишди. Ваҳоланки, бу милтиқ садолари меньшевикларники эмас, ўғриларники эди. Уларнинг отишмаларидан ҳатто большевиклар ҳам хавотирга тушиб уч марта тўп отишди. Большевик тўпларининг овозидан ўғрилар саросимага тушиб, атторлар растасидаги бир қоровулни отиб ўлдирди ва орқага чекинди. Ўғрилар ўз ҳамроҳларидан бирини отиб, танасини «Чорсу»га ташлаб кетишди. Самарқанд «Чорсу»сидаги катта йўл ёқасига ташлаб кетилган мурда ҳам ўзларидек Ургут бозоридан эди. Шаҳарликлар бу ишларни саҳро одамлари қилди, дея гумон қилишлари учун шу тариқа ўз шерикларини ўлдириб, мурдасини ташлаб кетдилар. Аммо улар ўйлаганидек бўлиб чиқмади.

«Чорсу»га ҳужум бўлгандан бир ҳафта ё ундан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг тахминан йигирма ёки ўттиз нафар қароқчилар тунги соат иккида Самарқанднинг «Сўзангарон» дарвозасидан кяриб, бир қанча дўконларни

тунадилар. Улар нонвойхона, баққолик ва қассоблик дўконлари эди. Ҳар бир дўкондан кўплаб молларни олиб кетдилар. Мазкур воқеага гувоҳ бўлган одамларнинг айтишича, «Чорсу»даги моллари ўғрилланган дўконларнинг сони 24 та эди. «Сўзангарон» бозоридан 4 ёки 5 та, тўн бозоридан 8 та, газлама бозоридан 6 ёки 7 та дўкон талон-тароҷ қилинган. Биринчи жаҳон уруши даврида Туркистон ўлкаларидаги миллатларнинг аксарияти фарзандларидан жудо бўлдилар.

Биринчи жаҳон уруши вақтида Туркистонда содир бўлган ёнғинлар баёни

Бу даврда ёнғинлар йилдан-йилга кўпайиб борди. Масалан, уруш даврида Самарқанддаги Хожа Зулмураднинг ховлиси, «Хоним мадрасаси»нинг бир ховлиси, янги растадаги бир ховли, «Лувччагон» гузаридagi бир ховли, «Шарбатдор» растасидан икки сарой ва яхудийлар саройи ёниб кетди. Аммо русларнинг худуди (мулклари) даги ёнғинлар большевиклар ҳокимиятни кўлга олганларидан сўнг бошланди. Ҳуррият замонида нашр этилган газеталарда ёнғинлар тафсилоти баён этилган. Қисқаси шуки, бу урушда Россиядаги кўплаб фабрика ва бинолар ёниб кул бўлгани барчага маълум бўлди. Биз бу воқеаларни қисқача баён этдик.

Бу даврга келиб ўғриликлар янада авж олди. 1335/1917 йилнинг 23-роббиёул охир ойида инсофсиз ва қонхўр ўғрилардан ташкил топган қароқчиларнинг бир гўдаси Самарқанд шахри Қозиси Абдурасул гузаридa «Сўзангарон»га қарашли ховлига тушишди. Бу ховли Аҳмаджон бой читфурушники эди. Ўғрилар хуфтон намози шаклида ховлига бостириб кирганда меҳмонхонада боёнинг ўғли икки ёки уч ўртоқлари билан ўтирган бўл-

ган. Ўғрилар уларни бойлаб, чўнтакларидagi бор пуллари-
ни олгандан сўнг ўзларини чавақлаб ташлайдилар.
Гувоҳларнинг айтишича, 3000 сўм пулни олиб, меҳмон-
лар чўнтакларидagi бор пуллари-ни ҳам қолдирмадилар.
Ҳагто меҳмонхонадаги гилам, қимматбаҳо буюмларгача
ташиб кетишди. Қоровуллар ва одамларнинг ҳеч бири
ўғриларга бас кела олмайди. Бу орада бойнинг пул,
мато, либос ва бошқа қимматбаҳо нарсаларини олган
ўғрилар шаҳардан чиқиб улгурди. Миршабга хабар қи-
лишгач, у бир гуруҳ қуроқланган отлик аскар (изтопар)
ва соқчиларни ўғриларни хибсга олиш учун жўнатди.
Бу изтопарлар Самарқанднинг Эшон қишлоғига қараш-
ли боғларнинг аҳолисидан эдилар. Ўғрилар ҳам мазкур
боғнинг меҳмонхонасига тушиб, келтирган бойликлари-
дан сархуш ҳолда айш-ишратга берилиб кетишди. Изто-
парлар ўғрилар базм қилаётган хонага бостириб кириш-
дан олдин улар хабар топиб, милтиқ ва тўппончалари-
ни олиб меҳмонхонадан чиқди. Айримлари соқчиларга
қарата тўппончада ўқ узиб, қочиб кутулдилар, қуроли
бўлмаган айрим ўғриларни эса соқчилар хибсга олиб
шаҳарга келтирдилар. Гувоҳларнинг хабар беришича,
қўлга тушган ўғрилар беш нафар бўлиб, уларни тафтиш
қилинганда иккитаси меҳмонхона эгалари бўлиб чиқди.
Яъни бир қария ўғриларга ҳамроҳ эди. Бошқа бир ўғри
бола унинг фарзанди эди. Алқисса, беш нафар ўғридан
учовини гуноҳига иқрор бўлгандан сўнг қатл этишга ке-
лишилди. Беш нафар ўғридан иккитасини «Қўшқовуз»
гузариди Мирзо Муҳаммад Яъқуб миршабнинг ўғли
Давронбек миршаб ишлайдиган шаҳар (милитция) маҳ-
камаси ҳовлиси олдида қатл этилди. Ўғриларнинг би-
рини Самарқанд қоровулхонаси ёнида оломон ўзи қатл
этди. Аввал пичоқлаб яраланган ўғрини ҳам халқ қатл

этди. Самарқанд шаҳри соқчилари ўғриларни тафтиш этишга масъул эдилар. Қўлга олинган ўғрилар орасида Дарғом ариғи бўйидаги қўрғонлардан бирида истиқомат қилувчи Сибирдан келган, «Ражабча Сибирий» лақаби билан танилган киши ҳам бор эди. Машҳур Ражабчани Самарқанднинг жасур соқчилари қўлга олиб, шаҳардаги маҳкамага олиб бордилар. Шерикларининг сони ҳамда кимлар эканини сўраб унга темир киздириб босишар, турли қийноққа солар эдилар. Қанча қийноққа солишмасин, у «мен ёлғиз ишлаганман, шерикларим йўқ», дея иқрор бўлмас эди. Оқибатда Самарқанд «Чорсу»сининг катта кўчасида жойлашган маҳкама яқинида оломон Ражабчани ҳам қатл этди. Қўлга олинган беш нафар ўғридан учови қатл этилиб, ёши катта меҳмонхона эгаси ва унинг ўғли омон қолдирилди. Хуррият ва мухторият даврида содир этилган ўғриликлар баёни шулардан иборат. Яна бу даврда қанча қонунбузарлик ва тартибсизликлар ҳам юз берди. Аммо мазкур «Тазкиратул инқилоб» асарида у воқеаларни тўлиқ баён этмадик.

Тўртинчи китоб

«Тазкиратул инқилоб» асарининг муаллифи бевосита гувоҳи бўлган воқеалар баёни

Европада бошланган биринчи жаҳон уруши оқибатида юзага келган воқеалар: 1335/1917 йилнинг охирида хуррият эълон қилинган вақтда Туркистон вилоятларида очарчилик, қимматчилик, қурғоқчилик, ўғриликларнинг кўпайиши баёни. Очлик ва касалликлар туфайли вилоятларда одамларнинг вафот этиши. Бугдойнинг камайиб кетиши. 1335/1917 йил сўнгсида қозоқлар билан большевиклар ўртасидаги ихтилофлар баёни.

Китоб аввалида айтиб ўтилганидек, 1331 йилнинг баҳорларида Европада бошланган биринчи жаҳон уруши Туркистон, Россия, Туркия, айрим Араб давлатлари вилоятларига ўз таъсирини кўрсатди. Шу йили бир манн¹⁸² баҳорги бугдойнинг (олий нави) нархи Самарқандда 80-90 бухорий тангага етди. Урушнинг иккинчи йилида эса бир манн бугдой 100 бухорий танга бўлди. Галланинг нархи кундан-кунга ошиб борди. Россия, Англия, Франциянинг Германия, Австрия, Туркия ва Болгария ўртасида бўлаётган биринчи жаҳон урушининг тўртинчи йили бир манн бугдойнинг нархи 400-500 тангага етди. Шу тўртинчи хурриятнинг эълон қилинган йилида (1335/1917 й) баҳорги бугдой 2000 бухорий танга, бир манн жўхори 1500 бухорий танга, бир манн тарик жўхоридек 1500 танга бўлди. Шу йилнинг кишида 1335/1917 йилнинг охири 1336/1918 йилнинг бошларида бир манн бугдой нархи 8000 бухорий тангага кўтарилди. Бир манн оқ жўхори эса 7000 тангага етди. Хуррият эълон қилинган 1335/1917 йилнинг бошларида бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак ва пояфзал баҳоси ҳам ошди.

Бир пуд думба ёғи 70-80 сўмга кўтарилди. 1335/1917 йилнинг қишига келиб бир пуд думба ёғи 200 сўм бўлди. Ярим кг тоза зигир ёғи 5 сўмдан кўпроқ бўлди. Бир кадок қанд 4-5 сўм, бир кадок тоза асал 40 танга, бир кадок чойнинг нархи 25-30 сўмгача чиқиб, яна 15 сўмга тушди. Чорак кило қўй гўшти (250 гр) 16 сўм, чорак кило мол гўшти 6-7 сўм, баққолдан олинадиган ярим кило мош 20 танга, ярим кило тарик 20 танга, бир дона гугурт 20 тиин, бир дона уй товуғи 10 сўмга етди. Туя ўркачи ёғи 100 сўм, бир боғ беда 4 сўм, бир эшак арава ўтин агар

¹⁸² Манн, Мано (ботмон) = 1,03125 л (≈ 1,04 л). Оғирлиги = 816 гр.

тоғдан терилган бўлса 100 танга, бир саржин тараша 100 сўмдан 120 сўмгача етди. Майда шохли ўтин, бир эшак арава ғўзапоя ва янтоқ 10 сўм, бир от арава мевасиз дарахт тарашаси 10 сўм, мевали дарахтники эса 100 танга, бир пуд кўмирни 8 сўмдан то 10-12 сўмгача сотдилар. Бир пуд тошкўмир 40 танга ва ундан ҳам ошиб кетди.

Хуллас, 1336/1918 йилнинг баҳорида Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Жиззах, Каттақўрғон, Қўкон, Хўжанд ва Ўратепа бозорларида бугдой камайиб, сотиб олиш амримаҳол бўлиб қолди. Хоҳ баҳорги, хоҳ қора бугдой бўлсин, бир манни 1200 сўмга кўтарилди. Оқ жўхорининг бир манни 800 сўм, айрим бозорларда бундан ҳам қимматга сотила бошланди. Олий навли чорак кило гуручнинг нархи 100 тангадан ошди. Чорак кило сигир гўшти 8 сўм, чорак кило кўй гўшти 16-18 сўм бўлди. Бир олчин лос ип 40 танга, бир олчин чит 20 танга, бир олчин оқ сурп 20 танга, битта «Досмушка» кўк чойи 20 танга бўлди. Биринчи жаҳон уруши бошланмасидан олдин бир мири 20 пулга сотиб оладиган бир дона бозор иони урушнинг 5-йили, яъни 1336/1918 йилнинг баҳорига келиб, ўша бир дона нонни бир сўмга сотиб оларди. Чорак кило думба ёғини 20 сўмга, бир дона (тикадиган) итни 2 сўмга харид қилинди. 1335/1917 йилнинг охириларида ҳамма нарсанинг нарх-навоси шу сингари ошишда давом этди.

Бу очарчилик балоси туфайли Туркистон шаҳарлари, саҳро ва биёбонларида яшайдиган аҳолининг аксарияти қашшоқлашиб кетди. Саҳролик аҳоли нон тоғиш мақсадида хонадон аҳлини олиб яёв ёки уюлда шаҳарларга кўчиб кела бошладилар. Очликдан турли касалликларга чалиниб, кўплари Жиззах агрофида ё Тошкент тоғонларга йўл олдилар. Айримлари очликдан рангла-

ри сарғайиб, қоринлари шишиб хору зорликда оламдан ўтдилар. Тошкентда босиладиган нуфузли газеталардан бирида ёзилишича, фақирлик ва очлик туфайли Тошкент ва Чинозга келган фуқаролар учун Тошкент аҳолиси ва мансабдор шахслар йиғилиб тиланчи-мискинларга ёрдам бериш мақсадида ошхоналар очишни маслаҳат қилишди. Тошкентлик большевик ва бойлар маблағ тўплаб хайрия тadbирларини бошлаб юборди. Бундан хабар топган сахро аҳолиси Тошкент, Кенос, Чиноз ва бошқа шаҳарларга иккита-иккита, учта-учта бўлиб кела бошлади.

Самарқандда ҳам шаҳар атрофи, Жиззах ва Ургут қўлларидан очарчилик сабабли эркак-аёл ҳамда болалардан ташкил топган мискинлар чопонсиз, оёқ яланг қалбни ларзага келтиргудек кўз ёши тўкиб Самарқанднинг кўчалари ва бозорларига келар эдилар. Самарқанд халқи ҳам тўпланиб фақирларга ёрдам қўлини чўзиш мақсадида уларга турар жой ҳозирлаб, бойлардан пул, ғалла ва кийим-кечак тўпладилар. Мискинларни кийинтириб, қоринларини тўйғаздилар. Самарқанддан чиқадиган айрим газеталарнинг хабарига кўра, ўша вақтдаги ночор фақирларнинг сони мингдан ошар эди. Бу кўрсаткич кундан-кунга ортиб борар, 1336/1918 йилнинг баҳорига келиб сахродаги аҳолининг аксарияти очликдан нобуд бўлмаслик мақсадида ўт-ўландан овқат қилиб ейишарди. Бошқалари эса ҳукумат ташкил этган ошхона ва ғарибхоналарга бормасдан кишлок атрофлари, кўча ва бозорларда тиланчилик қилиб кун кўрар эдилар. Булар юқорида саналган ададдан ташқари одамлар эди.

1336/1918 йилнинг баҳорига келиб қаҳатчилик янада авж олди. От йилининг ҳамал ойида қурғоқчилик бўлди.

Гарчанд осмонда қора булутлар кўринса-да, бир томчи ҳам ёмғир ёғмас эди. Мазкур сананинг ҳамал ойи охирида бир манн бугдой уни ва бир манн бугдой нархи 12 000 танга, бир манн гуруч ҳам бугдой нархидек 12 000 тангага кўтарилди. Бир пуд яъни, 8 ни 4/1 агар бугдой уни бўлса, бечораҳол онлалар 225 сўмга сотиб олар эдилар. Бир пуд жўхори уни 1100 танга, бир пуд тарик 1000 дан озроқ кам, бир пуд курмак 110 сўмга кўтарилди.

Очарчилик вақтида Туркистон шаҳарларига бошқа юртлардан ўғил-қизларини етаклаб келган эркак ва аёллар бир чимдим нон топиш умидида кўча-кўйларда ва бозорларда тиланчилик қилиб юришарди. Нон танқислигидан бир кунлик тиланчилик қилиб топган пуллари бир дона нонга етмасди. Тиланчиларнинг аксарияти очликдан ранглари сарғайиб, девор остида ҳолсизликдан паст овозда нон, нон, дея шивирлашар, ҳатто қўлларини кўтаришга ҳам мадорлари қолмаган эди. Улар ўт-ғиёх, кунжара ва суякларни ейишдан ҳам тоймас эдилар. Аксариятининг юз, бош ва қоринлари шишиб кетган, кўплари эса очарчилик балосидан вафот эта бошладилар.

Хусусан, бу очарчиликдан Фарғона вилояти ва Жиззах атрофларидаги шаҳар, қишлоқ ва маҳаллалардаги очарчини боқиш мақсадида қозилар, мингбошилар ва бошқа амалдорларга ҳар бир қишлоқ ва унинг атрофида яшовчи бойлар билан келишиб маблағ тўплаш вазифаси юклатилган эди. Икки-уч қишлоқдан тўпланган маблағга мисқинлар учун кунига икки маҳал овқат, нон тарқатиб уларни очликдан сақлаб қолдилар. Аллоҳга шуқр бўлсинки, 1336/1918 йилда Аллоҳ таоло осмон хазиналаридан озроқ ёмғир ёғдирди. Далада экилган бугдой, ўт ва бошқа экинлар қуримай қолди. Барчанинг қалбидан очарчилик васвасаси кетиб тасалли топди. Бу ём-

ғир халқнинг жонидан ҳам азизроқ (неъмат), беморларга шифо бўлиб келди. Ёмғир меҳмон бўлиб келгандан сўнг, одамлар нон ейишга умидвор бўлиб, хурсандчиликларининг чеки йўқ эди. Аста-секин бозорларга турли ноҳиялардан дон ва ғаллалар кела бошлади. Ёмғир ёғиши муносабати билан бозорлардаги нарх-наволар ҳам изга туша бошлади. Шу санада бир дон ноннинг нархи бир сўмдан икки сўмгача, бир қадок қора зоғора бўлка нони эса 20 тангага етди. Оз ейдиган одам учта бир сўмлик бозор нони билан қорин тўйдирса бўларди. Шу санада 5 қадок думба ёғи 25 сўм (26-27 га ҳам етди), беш қадок тоза зиғир ёғи 24 сўм бўлди.

Мазкур калималарнинг муҳаррири бу фақир шу санада яъни, 1336/1918 йил савр ойининг бошида бир пуд оқ жўхорини 160 сўмга сотиб олиб нон пишириб еган эдик. Бир яримтача кўй гўштини 4,5 сўм, чорак (кило) яъни 5 қадок гуручни иккита кам 3 сўмга, икки қадок сабзини 2 сўмга, бир қадок зиғир ёғини 4 сўмга, пиёзни ярим сўмга, ўтинни 1,5 сўмга сотиб олиб, бир товоқ палов пишириб еган эдик. Бир қадок керосинни умумий дўкондан ярим сўм, русларнинг қишлоғидан 2 сўмга, Самарқанд шаҳрининг айрим баққолларидан эса 3 сўмга олиб, чирокка солиб уйни ёритган эдик.

Фонда

Мустақилликнинг дастлабки даврида янги ҳукумат томонидан Россия таркибига кирувчи барча давлатларнинг шаҳар ва уездларидаги ҳар бир гузарга аҳоли эҳтиёжига керак бўладиган маҳсулотлар арзон нархда сотиладиган умумий дўконлар (у дўконлар рус тилида «общество» (жамият), деб аталарди) ташкил этиш тўғрисида фармон бўлди. Шу тариқа ажратилган маҳ-

сулотлар подшоҳ газнаси ҳисобидан бериларди. Аҳоли ўзи яшаётган маҳалла дўконларидан ун, нон, гуруч, чой, қанд, гугурт, мойчирок, ёғ, кунжара, кийим-кечакларни бир, икки ёки учта гузар бир бўлиб бир жойда бозор нархидан арзон нархларда сотилар эди (ярмаркадек).

Шаҳар атрофида жойлашган қишлоқ ва шаҳар ичидаги бозор ва расталардаги бу турдаги «жамият» дўконларида аҳоли эҳтиёжи учун зарур бўлган маҳсулотлар махсус қоғоз ва дафтарча орқали сотиларди. Дафтарчада харидорнинг исми, уларнинг сони ва маҳалласи каби маълумотлар қайд этилган. Ким у дўкондан бир нарса харид қилмоқчи бўлса, дафтарча ёки қоғозни дўкон мудирига кўрсатиб, ўзига керакли маҳсулотни сотиб олади.

Илон йилининг охирида, хусусан от йили бошида ҳукумат аъзолари ва сиёсий шахслар ўртасида юз берган инқилоб ва ихтилофлар сабабли ҳукумат бир қўлдан иккинчи қўлга ўтди. Туркистон ўлкаларида рус ҳукуматининг большевиклар деб номланган учинчи тоифаси жанг, қотиллик ва бузғунчиликларни амалга оширдилар. Бу эса мамлакатда нотинчлик ва нархларнинг кескин кўтарилиб, очарчилик бошланишини келтириб чиқарди. Шу сабабли умумий дўконлар аввалгидек фаолият олиб бормаё қўйди. Эндиликда бу дўконлардан рус зиғир ёғи, чарви ёғи ҳамда мойчирокдан ўзга ҳеч нарса топиб бўлмайдиган ҳолга етди. Умумий дўконлар эҳтиёжига керак бўладиган маҳсулотларни халққа умуман сотмасди. Аммо фуқаролар орасидаги очарчилик хавфини кетказиб тасалли берарди. Вақт ўтиши билан нархлар ошиб, бу дўконлардан фуқаролар эҳтиёжига керакли маҳсулотларни топиш қийин бўлди. Ҳукумат газнасидаги маҳсулотлар етмай, халқнинг умумий дўконлардан буткул умиди узилди ва очарчи-

лик ҳамма ёқни эгаллаб олди. Бу ҳодиса 1336/1918 йилнинг баҳорида содир бўлди.

Хуллас, биринчи жаҳон уруши оқибатида 1335/1917 йилнинг охирида русларнинг янги ҳукумати большевиклар қўлига ўтгандан сўнг урушаётган мамлакатлар ўртасида сулҳ тузилди. Россия, Германия, Туркия, Болгария ва Австрия ўртасида сулҳ тузилган йили Россиядаги гуруҳлар ўртасида ихтилофлар авж олди. Россиядаги ҳар бир давлат ва шаҳарларда кичик сиёсий гуруҳлар ўртасида ички низо ва жанглар юзага келди. Шундай жанглардан бири Оренбургда қозоқлар билан большевиклар ўртасида содир бўлди. Оқибатда большевикларнинг қўли баланд келиб, жангда ғолиб бўлишди. Москвада ҳам большевиклар билан русларнинг «анархизм» ва «монархизм» гуруҳи ўртасида қирғинбарот уруш бўлиб ўтди. 1336/1918 йили турли фиркалар орасида ихтилофлар авж олди.

Мазкур санада Бокуда ҳам мусулмонлар билан большевиклар ўртасида шиддатли жанг бўлди. Бир томонда мусулмонлар, иккинчи томонда эса арманлар билан большевиклар жанг олиб борди. Ушбу жангда мусулмонлар ғалаба қозонишди. Яна шу санада Кавказ, Туркия ва Арманистон мамлакатларида қонли урушлар бўлиб ўтди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, илон йилнинг ўртасидан то от йили аввалига қадар (1335/1917-1336/1918 йй.) русларнинг янги ҳукумати даврида ҳар бир давлатда хунрезлик, истило, мусодара ва ўғриликлар авжига чиқди. Шу санада Туркистоннинг Самарқанд, Тошкент ва Қўқон шаҳарларидан большевикларга аскарликка, яъни шу вилоятларга аскар бўлиб хизмат қилиш учун кирган эдилар. Илон йилнинг охири ёки ўрталари, от

йилининг бошида Самарқанддан кўплаб ёшлар аскарликка қабул қилинди.

Бошқа хикоя. 1336/1918 йилнинг баҳорида Жиззахдаги Янгиқўрғон бозорида 5 қадок гуручнинг нархи 34 сўм, 5 қадок буғдой уни гуручдек 34 сўм, 5 қадок зоғора уни 25 сўм, 5 қадок қўй гўшти 20 сўм, 5 қадок сугир гўшти 18 сўмдан 12 сўмгача берар эди, от гўшти ҳам 20 сўмдан 12 сўмгача эди.

Тамом. Тамом.

ХУЛОСА

Юқоридаги маълумотларнинг таҳлили асносида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Ўрта Осиё мадрасаларида кенг доирадаги мутахассислар тайёрланган. Битирувчиларнинг аксарияти мударрис, олим, адабиётчи, амалдор, элчи, ҳарбий, ном, рассом, мусикашунос ва ҳатто маърифатпарвар бўлиб етишган.

Мадрасалар юқори савиядаги илм соҳибларини етиштириш қаторида, миллий ўзликни англаш, ўтмиш анъаналарини қадрлаш, юрт қайғуси-ташвишини ҳис қилишни ҳам бера билган. Бу хислатлар қайсибир маънода жасоратлилик, маърифатпарварлик, фидойилик билан боғлиқдир. Бу тарихнинг инкор этиб бўлмас ҳақиқати эди. Муҳими, мадрасалар таълимнинг бош ғояси бу ахлоқ илмини ўргатиш, гўзал имонли фазилатларга эга бўлиш каби ахлоқий-таълимий масалаларни бош мезон қилиб белгилаган.

Дастлаб илм мажлислари масжидларда олиб борилган бўлса, кейинчалик мадрасаларда таҳсил олина бошланди. Бухородаги «Форжак» ва «Абу Ҳафе Кабир Бухорий», Самарқанддаги «Работи Ғозиён» мадрасалари Мавороуннаҳрдаги дастлабки мадрасалардан саналади. Мадраса ўқув дастурининг умумий жиҳатлари X-XII асрларда ишлаб чиқилган ва кейинчалик такомиллашиб борган.

Амир Темур ва темурийлар даврида мадрасалар олий маълумот берувчи марказ вазифасини ўтаган. Улутбек мадрасаларни давлат ҳисобига киритган ва давлат бюджетидан маблағ ажратган. Мадрасаларда

камбағалларнинг болалари ҳам ўқиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Улар стипендия ва кийим билан таъминланган. Ўқув йили 8 йилга қисқарган ва ҳафтада 5 кун ўқилган. Улуғбек ўқув дастурларини ҳам янгидан ишлаб чиққан. Янги ўқув кўлланмалар ёзилган. Улуғбек машгулотларни яқка тартибда олиб боришни ман этиб, «жамоа»(гурӯх)ларга бўлиб ўқитиш услубини жорий қилган.

Бухоро XVIII асрнинг биринчи ярми XIX асрда ҳам ўрта асрлардаги нуфузини сақлаб қолган. Ҳатто давлат раҳбарлари ҳам мадрасаларда мударрислик қилган. Жумладан, амир Шоҳмурод ва Ҳайдарлар даврида мадрасалар гуллаб яшнаган даври бўлганини юқорида келтирилган манбалар тасдиқлайди.

Амир Шоҳмурод амалдаги ёки бутунлай фаолият кўрсатмаётган вақфларни қайта ишга солди улардан тушган даромад ва қўшимча солиқлардан олинган даромадларни янги масжид, мадраса, хонақоҳ ва мактаблар, зиёратгоҳларни қуриш ҳамда таъмирлашга ишлатди. Шоҳмурод мадраса талабаларига солиқлардан тушган тушумдан нафақа (стипендия) тўлаган.

Амир Ҳайдар ҳукмронлик қилган даврда илм олиш мақсадида дунёнинг турли ерларидан талабалар Бухорога келган. Амир Ҳайдарнинг ўзи ҳам юзлаб талабаларга таълим берган.

XX аср бошларида ҳам Бухоро Ўрта Осиё, Кавказorti, ҳозирги Татаристон ва Бошқирдистон ҳудудлари учун ислом динининг марказларидан бири сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Амирликда 200 дан 400 тагача мадраса мавжуд бўлган.

1920-1930 йилларда мадрасалар «маданий инқилобчилар» томонидан бузиб ташланди. Кўплаб масжид ва мадрасалар, оғборхоналарга айлантирилди. Омон қол-

ган айрим мактаб ва мадрасалар бирин-кетин ёпила бошлади. Вақф мулклари мадрасалар тасарруфидан олингани ҳам уларнинг фаолиятига нуқта қўйди. Халқ таълими, ўқитиш тизими ва йўл-йўриқларининг мазмун-моҳияти тубдан «янгича» шаклда ўзгарди, руслаштирилган дастурлар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалари яратилди.

2. Мударрис мадрасада дарс бериши учун ушбу лавозимга тайинланиш тартибига кўра, кичик мадрасаларнинг мударриси қозикалон томонидан, йирик мадрасаларнинг мударриси эса, амир томонидан тайинланган ва тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилган.

Мирзо Улутбек давридан бошлаб мударрис лавозимига номзод махсус «Уламолар ҳайъати»га имтиҳон топшириши, яъни ўз билимларини исботламоғи лозим бўлган. Мударрислар масъулиятни хис қилган ҳолда ўз устларида муттасил ишлаган, дарслик ва ўқув қўлланмалари яратган ҳамда мураккаб асарларни ўрганишнинг турли усуллари ишлаб чиқилган.

Мадраса мударрисларининг аксарияти ўша мадрасада ишлайдиган мударрислар ҳамда талабалар тавсияси билан тайинланган. Яъни, улар давлат мутасаддилари (ҳоким, қозикалон) номига ариза ёзиб, номзод мударрисни тавсия қилганлар. Мударрислар қўшимча равишда амир «зиёратчилари» сифатида ҳам фаолият юритган. Амир саройидаги салаотхону дуохонларнинг аксарияти мадрасаларда таълим берадиган мударрислардан иборат бўлган. Шўролар даврида кўплаб мударрисларни саводсизга чиқариб, уларга қарши иш очилган.

3. Шундай оғир шароитда ҳам маърифатпарвар олимлар ўз вазифаларини сидқидилдан бажардилар. Маърифатпарвар олимларнинг тазйиқ остига олинган вақтлар Аҳмадхон ибн Исмоилхон беш марта яшаш

жойини ўзгартиришга мажбур бўлишига қарамасдан, ёшилган мадраса битирувчиларига яширин тарзда таҳсил бериб ўқишни яқунлатган.

Олимнинг яна жасоратли ишларидан бири – унинг «Тазкиратул инқилоб» асарини ёзишидир. Чунки мазкур рисола айнан шўролар даврида ёзилган бўлса-да, иккала тузумни ҳам ёқламаган. Муаллиф мамлакатда рўй бераётган воқеаларга ҳолис баҳо берган. Яъни чоризм даврини ҳам, шўро тузумини ҳам оқлаб чиқмаган. Аҳмадхон нафақат воқеликни кузатган, балки жараёнга оид газета-журналлар, турли манбаларни таҳлил этган ҳолда воқеаларни баён этган. У дунё сахнасида рўй бераётган ҳодисалардан оммавий ахборот воситалари орқали хабардор бўлиб турган.

4. «Тазкиратул инқилоб» асари эса 1914-1918 йилларда Ўзбекистон, хусусан Самарқанд тарихи, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий ҳаётда юз берган воқеа-ҳодисалар, биринчи Жаҳон уруши оқибатлари каби манзуларни ўз ичига олган. Рисолани ўқиш давомида ундаги воқеа-ҳодисаларнинг аниқ далиллар орқали ёритилиши, муаллифнинг баён услуби китобхон ёзиқчишни орғтиради.

«Тазкиратул инқилоб» асари юртимизнинг яқин тарихи, халқимизнинг қора кушларидан хабар бергувчи муқим асар ҳисобланади. Собих Иттифок даврида ўтганини қора келиб кўрсатишган, маънавийги поймол қилишган, маърифатпарварлари тазйик остига олиниб, каттагонга учраган мислат фарзидининг бу каби асар ёзиши катта жасоратдан дерак беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎҲАТИ

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўк. – Тошкент: Шарқ, 1998.
3. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
4. Абул Бақо Махзум ибн домло Эрназар. Хужжату-л-лабиб. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №339/1.
5. Аҳмадхон ибн Исмоилхон. Тазкиратул-инқилоб. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №339.
6. Аҳмадхон ибн Исмоилхон. Қарабодин Тайлокий. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №339/II.
7. Аҳмад ибн Жалолиддин Ҳожагийн Косоний. Рисолаи бакоийя. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №304/IX.
8. Аҳмад ибн Али ибн Саълаб ибн ас-Саъатий Баъалбекий Багдодий. Китаб Мажмаъ ал-бахрайн ва мултақа ан-наййирайн. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №298.
9. Жаъфар ибн Ҳасан ибн Яҳё ибн Ҳасан ибн Саъида-Ҳиллий, Шароий ал-ислом. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №320.
10. Ёрмуҳаммад ибн Худойдод Самарқандий. Рисолаи тажвид. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №311/VIII.
11. Маҳзарлар. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №261/А.
12. Маҳзарлар. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №309/II.
13. Мир Ҳусайн ибн Шохмурод. Маҳозин ат-такво. ШҚМ. Қўлёзма. №51.

14. Носируддин ибн Амир Музаффар. Тухфат аз-заирин. ТИУ. Манбалар хазинаси. Тошбосма. №101.

15. Низомиддин ибн Муҳаммад Азиз Шоший. Усул ан-Шоший. ТИУ. Манбалар хазинаси. Кўлёзма. №315/1.

16. Нуриддин Абдуррахмон Жомий. Ад-дуррат ул-фохира. ТИУ. Манбалар хазинаси. Кўлёзма. №285/1.

17. Садри Зиё. Мажмуъаи Шарифжон Махдум. ШҚМ. Кўлёзма. №2193.

18. Саййид Али ибн Шиҳобиддин ибн Муҳаммад ал-Ҳамадоний. Захрийрату-л-мулук. ТИУ. Манбалар хазинаси. Кўлёзма. №271.

19. Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-Шарийъа. Мухтасарул виқоя. ТИУ. Манбалар хазинаси. Кўлёзма. №261/II.

20. Фатовойн Жўнг. ТИУ. Манбалар хазинаси. Кўлёзма. №255/Х.

21. Хожа Муҳаммад Порсо. Фасл ал-хитоб. ТИУ. Тошбосма. №34.

22. Шохмурод. Фатовойн аҳли Бухоро. ШҚМ. Асосий фонд. Кўлёзма. №2864.

23. Эшон Махдум. Олоби мунозара. ТИУ. Манбалар хазинаси. Кўлёзма. №273/II.

24. Хусайн ибн Олим ибн Абу ал-Ҳасан ал-Хусайний Нутхату-я-арвоҳ. ТИУ. Манбалар хазинаси. Кўлёзма. №273/1.

25. Хожи Абдуррахмон Самарқандий. [Дар баёни масофати роҳи ҳақ]. ТИУ. Манбалар хазинаси. Кўлёзма. №110/II.

Архив ҳужжатлари

26. УАР МДА. II-1-жамағарма. 18-рўйхат, 29-йиғма-жилд

27. ЎзР МДА. И-1-жамғарма, 27-рўйхат, 276-йиғма-
жилд.

28. ЎзР МДА. И-3-жамғарма, 1-рўйхат, 361-йиғма-
жилд.

29. ЎзР МДА. И-17-жамғарма, 1-рўйхат, 35157-йиғ-
мажилд.

30. ЎзР МДА. И-18-жамғарма, 1-рўйхат, 3670,
3714-йиғмажилдлар.

31. ЎзР МДА. И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 108-йиғма-
жилд.

32. ЎзР МДА. И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 3725-йиғ-
мажилд.

33. ЎзР МДА. И-37-жамғарма, 1-рўйхат, 456, 458,
521, 539, 551, 599-йиғмажилдлар.

34. ЎзР МДА. И-47-жамғарма, 1-рўйхат, 328, 333,
333а, 904, 47, 394, 36, 3725, 1391, 202, 489 ва бошқа йиғ-
мажилдлар.

35. ЎзР МДА. И-56-жамғарма, 1-рўйхат, 328-йиғма-
жилд.

36. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 1-рўйхат, 376, 579,
587, 590, 591, 592, 596-йиғмажилдлар.

37. ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 1-рўйхат, 182, 347,
1018, 1115, 1278, 1279, 1280, 1281, 1282, 1286, 1485,
1681, 1684, 1579, 1581, 1582, 1713, 1729, 1794, 1829,
1888, 1890, 1995, 936, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998,
1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 1962, 1995, 1585, 1593,
1594, 1597, 1485, 1731, 1732-йиғмажилдлар.

38. ЎзР МДА. И-301-жамғарма, 1-рўйхат, 29-йиғма-
жилд.

39. ЎзР МДА. И-323-жамғарма, 1-рўйхат, 1-китоб,
27,28,33,34,37,50,59,75, 67,68,69,91,114,127,128,598,604,
744,746,755,1195-йиғмажилдлар.

40. ЎзР МДА. И-323-жамғарма, 1-рўйхат, 2-китоб, 1180, 1186, 1231, 1233, 1236, 1296, 1345-йиғмажилдлар.
41. ЎзР МДА. И-374-жамғарма, 1-рўйхат, 62, 69-йиғмажилдлар.
42. ЎзР МДА. Р-1010-жамғарма, 1-рўйхат, 20-йиғмажилд.
43. ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йиғмажилд, 1-варақ.
44. ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йиғмажилд, 10-варақ.
45. ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йиғмажилд, 15-варақ.
46. Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси фонди. 13385/11.
47. Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси фонди. №1304.
48. Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси фонди. №1305.
49. Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси фонди. №1306.
50. Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси фонди. №1308.
51. Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси фонди. №1317.
52. Бухоро вилоят Давлат архиви. 43-жамғарма, 323-йиғмажилд.
53. Бухоро вилоят Давлат архиви. 64-жамғарма, 30-йиғмажилд.
54. Бухоро вилоят Давлат архиви. 227-жамғарма, 12, 13, 16, 20, 48, 59, 72-йиғмажилдлар.
55. Бухоро вилоят Давлат архиви. 237-жамғарма, 4-йиғмажилд.

56. Бухоро вилоят Давлат архиви. 241-жамгарма, 23-йиғмажилд.
57. Бухоро вилоят Давлат архиви. 290-жамгарма, 16-йиғмажилд.
58. Бухоро вилоят Давлат архиви. 303-жамгарма, 8,14-йиғмажилдлар.
59. Бухоро вилоят Давлат архиви. 342-жамгарма, 17-йиғмажилд.
60. Бухоро вилоят Давлат архиви. 459-жамгарма, 1-йиғмажилд.
61. Бухоро вилоят Давлат архиви. 532-жамгарма, 744-йиғмажилд.
62. Бухоро вилоят Давлат архиви. 546-жамгарма, 1-рўйхат, 1,3,8,9,11,13, 14,26,61,146,151,159,342-йиғмажилдлар.
63. Бухоро вилоят Давлат архиви. 548-жамгарма, 644-йиғмажилд.
64. Бухоро вилоят Давлат архиви. 894-жамгарма, 635-йиғмажилд.
65. Бухоро вилоят Давлат архиви. 914-жамгарма, 32-йиғмажилд.
66. Бухоро вилоят Давлат архиви. 1252-жамгарма, 1-рўйхат, 1,3,4-йиғмажилдлар.
67. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамгарма, 2923-йиғмажилд.
68. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамгарма, 21-йиғмажилд.
69. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамгарма, 368-йиғмажилд.
70. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамгарма, 27-йиғмажилд.

71. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 331-йигмажилд.
72. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 33-йигмажилд.
73. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 550-йигмажилд.
74. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 7-йигмажилд.
75. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 22-жамғарма, 6, 18, 19, 20, 21, 23, 33, 61-йигмажилдлар.
76. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 45-жамғарма, 28, 52, 54, 55, 58, 62, 106, 120, 148, 862-йигмажилдлар.
77. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 48-жамғарма, 42-йигмажилд.
78. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 121-жамғарма, 27,28,29,34,42-йигмажилдлар.
79. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 348-жамғарма, 1,2,3,182,183-йигмажилдлар.
80. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 349-жамғарма, 3-йигмажилд.
81. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 404-жамғарма, 1,2-йигмажилдлар.
82. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 456-жамғарма.
83. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 457-жамғарма.
84. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 458-жамғарма.
85. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 461-жамғарма.
86. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 604-жамғарма.
87. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 830-жамғарма, 7-йигмажилд.
88. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 1843-жамғарма, 3-йигмажилд.

Илмий адабиётлар

89. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. – Т.: Маънавият, 2000.

90. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Форс-тожик тилидан тарж. А. Расулевники. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. – Т.: Фан, 1966.

91. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Шарқ баёзи, 1993.

92. Абдуллаев И. Эски мактабда хат-савод ўргатиш. – Т.: Ўрта ва Олий мактаб, 1960.

93. Абдурашидов З. Устози муаззам. <http://kh-davron.uz/kutubxona/>

94. Абдусаттор Жуманазар. Бир жангчи ва Туркистон академияси. <http://mv-vatanparvar.uz/uz/>

95. Асророва Л. Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ҳанафий фикҳи. – Т.: Тошкент ислом университети, 2014.

96. Валихўжаев Б. Самарқандда олий таълим мадрасай олия – университет тарихидан лавҳалар. – Самарқанд, 2001.

97. Вамбери А. Тарихи Бухоро. – 193 б.

98. Домла Камолиддин валий. Тузувчи: Абдулхамид Абдусами ўгли. – Т.: Халқ мероси, 2005.

99. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998.

100. Иноятов А., Солиева М. Зулматдаги зиёкорлар. Ўзбекистонда истибдод бука олмаган бухорий зиёлилар ҳаётидан ҳикоялар. 1. – Т.: Ҳилол-нашр, 2016.

101. Ирисов А., А.Носиров, И.Низомиддинов. Ўрта Осиёлик қирқ олим. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1961.

102. Ислом. Энциклопедия: А-Х. / З. Хусниддинов таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2004.
103. Каттаев К. Самарқанд мадрасалари ва илму фан ривожини. – Самарқанд: Зарафшон, 2003.
104. Каттаев К. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. – Самарқанд: Суғдиён, 1994.
105. Каримов Н. «Босмачилик ҳаракати» қандай бўлган? <http://e-tarix.uz/vatan-tarixi/488-bosmachilik-harakati.html>
106. Лаффасий. Тазкирани шуаро. – Урганч.: Хоразм, 1992.
107. Маънавият юлдузлари (Марказий осислик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т.: А. Қодирий номли халқ мероси наширёти, 2001.
108. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофенӣ. (Тоҷик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Воҳидов Ш., Чориев З.). – Т.: Академия, 2001.
109. Муҳаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
110. Мирзо Олим Маҳдум Хожи. Тарихи Туркистон. – Т.: Янги аср авлоди, 2009.
111. Раҳмонов Т. Маданий инқилоб: Бухороини шарифга юриш. // Фан ва турмуш, 1994. 3-сон.
112. Раҳмонов Т. Саводсизлик қандай қелиб чиққан? // Гулистон, 1993. 2-3-сон.
113. Саид Муҳаммад Носир ибн Музаффар. Таҳқиқоти Арқи Бухоро. – Т.: Тафаккур, 2009.
114. Совет жамияти тарихи саҳифалари: фактлар, муаммолар, одамлар. – Т.: Ўқитувчи, 1991.
115. Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010.

116. Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистон мактаб ва мадрасалар тарихи (XIX аср охири ва XX аср бошлари). – Андижон, 1995.

117. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2000. Ж. I.

118. Ўзбекистон халқлари тарихи. – Т.: Фан, Ж. I. 1992.

119. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Конимех – Мирзоқуш. Таҳрир хайъати: М. Аминов, Т. Даминов, Т. Долимов ва б. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2003. Ж. V.

120. Қазақов Б. Бухоро эски мадрасаларида таълим ва тарбия // Бухорон шариф, 2006. 28 июнь.

121. Гафуров У. XIX аср Тошкент мадрасалари. <http://fkr.uz/blog/toshkent>

122. Ҳасанхожа Нисорий. Музаққир аҳбоб. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

123. Миллий истиқлол гоҳси: асосий тушунчалар ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000.

124. Абрамов М.М. Исторический очерк Союза «Кошчи» в Самаркандской области. (1920-1027 гг). Дисс. канд. исторических наук. – Самарканд: 1955.

125. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.). – Алматы: Дайк – Пресс, 2004.

126. Альмеев Р. Святые места Бухары. Мазар Хазрат Имам. // Минарет. № 2-3 (12-13) 2007.

127. Аминов Т.М. Становление и развитие системы педагогического образования в Башкирии: Дисс... канд. пед. наук. – Уфа, 1997.

128. Аминов Т.М. Развитие системы профессионального образования в Башкирии (начало XVII века – до 1917 го-да): Дисс...д-ра пед. наук. – Уфа: 2012.

129. Аминов Т.М., Аминова Л.Я. Мусульманское педагогическое образование в дореволюционной Башкирии // Пе-дагогика. 2002. № 1.

130. Аминов Т.М. Медресе дореволюционной Башкирии как профессиональные (духовные и педагогические) учеб-ные заведения / Исмаил Гаспринский – просветитель народов Востока: Мат-лы межд. НК. – М., 2001.

131. Ахмад Дониш. История мангитской династии. – Перевод, предисловие и примечание И.А. Наджафовой. – Душанбе: Дониш, 1967.

132. Аминов Т.М., В.Л. Бенин. Мусульманское образование в дореволюционной Башкирии. // Образование и наука. 2006. № 3 (39).; Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – С.340.

133. Аминов Т.М. История профессионального образования в Башкирии. Начало XVII века – до 1917 года. – М.: Наука, 2006.

134. Альмеев Р. Святые места Бухары: мазар ходжа Булгар. // http://www.idmedina.ru/books/history_culture/minaret/19-20/almeev.htm

135. Бендриков. К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960.

136. Борнс А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-Индской компанейской службы

Александром Борнсом, членом Королевского общества / Пер. П.В. Голубкова. Ч. II. -М., 1848.

137. Воспитание, школа и педагогические взгляды в Средней Азии и Узбекистане со времен Темуридов до 1-й половины XIX века // <http://www.ref.rushkolnik.ru/v55607/?download=file>.

138. Вирский М.Н. в 1895 г. о Дюрткульской волости Самаркандского уезда – в «Справочной книжке Самаркандской области», вып. III, Самарканд, 1895.

139. Вильданова А.Б. О состоянии науки в Среднеазиатских городах XVI – первой половины XIX века: (По данным восточных рукописей из фонда ИВ АН УзССР) // Обществ.науки в Узбекистане. 1989. № 7.

140. Вяткин В.Л. в 1904 г. о долине Зеравшана в газ. «Самарканд», № 113.

141. Вохидов Ш.Х. Домулло Икромча Муфти Бухори (1847-1925): жизнь и деятельность. // Иран-наме. №3-4. 2014.

142. Газета. Голос Самарканда. 29.11.1918. №245.

143. Граменитский Д.М. в 1875 г. о Ташкенте в «Туркестанские ведомости», № 30.

144. Джурабаев Д.Х. Изучение политической истории Бухарского эмирата в советский и постсоветский периоды. // Историография, исторические источники, методы исторического исследования.

145. Джурабаев Ж.Х. Бухарский эмират во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. (В письменных источниках) доктора исторических наук. – Душанбе: 2014.

146. Джурабаев Д.Х. Научные труды светских и религиозных деятелей Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XIX века. // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 36 (327). История. Вып. 58.

147. Джурабаев Д.Х. Система мусульманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв. (по материалам русских источников). // История. Таърих. – С. 210.

148. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). – М.: Наука, 1983. – С. 46.

149. Зиядуллаев Н., Манохин И. Социалистическая промышленность Советского Узбекистана. – Т.: 1949. – С. 21.

150. Зорина Ю.П. Медресе в регионах дореволюционной России как профессиональные учебные заведения. // Историческая и социально-образовательная мысль. 2014. № 3 (25).

151. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). – М.: Изд. восточной лит.ры, 1958.

152. Климович Л. Ислам в царской России. Очерки. – М., 1936.

153. Кулчанов Н.С. в 1887 г. о верховьях Зсравшана – в «Сборнике материалов для статистики Самаркандской области за 1887-1888 гг.», вып. I, Самарканд, 1890.

154. Кидирниязов Д.С., Лысенко Ю.М. Власть и мусульманское духовенство ногайцев Северо-Восточного Кавказа в 20-30-е гг. XX в. // Исламоведение. 2014. №4.

155. Маликов А.М. Культура Самарканда в конце XVIII-первой половине XIX в./ Культурно-исторические процессы в Центральной Азии (древность и средневековье). – Алматы: Дайк-пресс, 2012.

156. Мамсиров Х.Б. Модернизация культур народов Северного Кавказа в 20-е годы XX века. – Нальчик: Эльбрус, 2004.

157. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: 1975.

158. Наливкин В.П. в 1891 г. о Сыр-Дарьинской области в «Сведениях о состоянии туземных мадраса о Сыр-Дарьинской области о 1890/91 учебном году», – Т. 1916. – С. 44.

159. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). – М.: Изд. восточной лит.ры, 1958.

160. Остроумов Н.П. Мадрасы в Туркестанском крае. // Журнал Министерства народного образования. Новая серия, Часть VII. – январь. 1907. 12-13.

161. Ремпел Л.И. Далекое и близкое. Бухарские записи. – Т.: 1981.

162. Садриддин Айни. Воспоминания. Перевод с таджикского Анны Розенфельд. Издательство академии наук СССР. – Москва. Ленинград. 1960.

163. Сафаралиев Б.С. Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества. // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2011/2 (26).

164. Справочник Самаркандской области на 1909 годъ. IX. – Самарканд: Типо-Литография Г.И.Демурова. 1908.

165. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР (СВР) / Под ред.: АА.Семенов, Д.Г.Вороненский. Т.VIII. – Т.: Фан, 1967. – 798 с.; СВР / Под ред.: А.Урунбаев, Л.М.Епифанов. Т. IX. – Т.: Фан, 1971. – 599 с.; СВР / Под ред.: Д.Г.Вороненский. Т.X. – Т.: Фан, 1975.

166. Уйсенбаев А.А. Развитие религиозного и светского образования в Ногайской степи на рубеже XIX-XX веков. // Ногайцы: XXI век. Материалы Первой международной научно-практической конференции. – Черкесск: КЧГУ, 2014.

167. Хади Заде Р. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в. – Сталинабад, 1956.

168. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства, составленное Н.Ханыковым. – СПб.,1843.

169. Хушвактов Нодир Хаким угли. История образовательной системы в медресе Мирзо Улугбека. / «Молодой учёный». №14 (118). Июль. 2016.

170. Чориев А.Х. Народное образование и подготовка педагогических кадров в Узбекистане в условиях советского тоталитаризма: противоречия между системами традиционно-национальной и советской (20-30-е годы). доктора исторических наук. – Т.: 1998.

171. Эргашев Б. Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате. – Т.: Фан, 1991.

172. Kunits J. Dawn over Samarkand. The rebirth of Central Asia. – New York, 1935.

173. Nur ad-din Abd al-Rahman-i Jami. Al-Durrat Al-Fakhirah. Introduction By N. Hear, 9.

ЎзР МДА. И-3-жамғарма,

1-рўйхат, 361-йигмажилд, 7-8-варақлар.

Бухоро мадрасаларида таҳсил олиш учун хориждан келган талабалар рўйхати (1910 йил мисолида)

№	Талабанинг исми шарифи	Қаердан келганли- ги	Қайси мадрасада таҳсил олиши
1	Мулло Мафотих валади Мулло Иброҳим	Перм	Аълам мадрасаси
2	Мулло Хайруллоҳ валади Мулло Санъатуллоҳ	Самара	Ғарибия мадрасаси
3	Мулло Муҳаммад Шо валад Шоҳи- мардонкул	Қозон	Говкушон мадрасаси
4	Мулло Ориф валади Мулло Зариф	Марьинка*	Абдулазизхон мадрасаси
5	Мулло Собир вала- ди Муҳаммадий	Қозон	Абдулазизхон мадрасаси
6	Мулло Муҳаммад Форук валади Муҳаммад Шокир	Қозон	Абдулазизхон мадрасаси
7	Мулло Абдурахмон валади Абдурахим	Самара	Турсунжон мадрасаси
8	Мулло Аҳмад Али валади Муҳаммад Шариф	Перм	Турсунжон мадрасаси

9	Мулло Абдурахмон валади Муҳаммад Собир	Қозон	Мири Араб мадрасаси
10	Мулло Муҳаммад Шокир валади Муҳаммад Вафо	Уфа	Ҳожи Қурбон мадрасаси
11	Мулло Абдунаим валади Мулло Абдуллоҳ	Уфа	Ҳожи Қурбон мадрасаси
12	Мулло Мир Саййид валади Мулло Зокир	Уфа	Ҳожи Қурбон мадрасаси
13	Мулло Ҳагиб ва- лади Мулло Зокир (улар ака-укалар)	Уфа	Ҳожи Қурбон мадрасаси
14	Мулло Ибодуллоҳ валади Муҳаммад Али	Оренбург	Рашид мадрасаси
15	Мулло Ҳасан валади Мулло Абдулҳамид	Самара	Шайхул олам

Изоҳ: Хужжатда «Ф» (нуктасиз) шаклида ёзилган. Агар «Франка», деи ўқилса, бу Бразилиянинг Сан-Пауло штатидаги шаҳар номи бўлиб чиқади. Аммо «М» (шунда ҳам шаҳар номи хато ёзилган) шаклида ўқилса, Украинанинг Донецка туманидаги Марьинка шаҳарчаси тушунилади. Бу ҳақиқатга яқинроқ.

**ЎзР МДА. И-3-жамғарма,
1-рўйхат, 361-йигмажилд, 38-39, 42-варақлар.
Россия фуқароси бўлган талабаларнинг Бухоро
мадрасаларига кириши ва яшаш қондалари**

1. Бухоро мадрасаларида таҳсил олиш ҳуқуқига эга бўлиш учун рус фуқаролари бўлган муллабачча(талаба)лар ҳар йили бу ҳақда яшаш жойидан яъни, маҳаллий юқори полиция органидан ёзма гувоҳнома олишлари лозим (Туркистон Генерал Губернаторининг 1910 йил 24 апрелдаги №10 сон циркуляри)

2. 1-бандга мувофиқ олинган гувоҳнома яшаш учун рухсат сифатида хизмат қилмайди.

3. Мадрасаларда ўқиш ҳуқуқи (мадрасаларда яшовчи ва мадрасага келиб кетувчилар учун истисносиз) фақатгина қўлида Эски Бухоро шаҳри полицияси Бошлиғи томонидан бериладиган махсус гувоҳномага эга бўлган рус фуқаролари бўлган талабаларга берилади (рангли бланкада); ҳар бир рус фуқароси бўлган талаба Эски Бухоро шаҳрига келиши билан уч кун давомида биринчи банддаги гувоҳнома ва паспортни тақдим қилиши лозим, улар ўрнига агар унинг аризаси қониқтирилса, унга 6 ой муддатга қизил бланкадаги гувоҳнома берилади.

4. Эски Бухоро шаҳри полиция Бошлиғи томонидан бериладиган гувоҳнома яшашга рухсат сифатида ҳам хизмат қилади, лекин фақатгина Эски Бухоро шаҳри доирасида, агар талаба Эски Бухоро шаҳри тумани доирасидан чиқадиган бўлса, у махсус гувоҳномани Эски Бухоро шаҳри полиция Бошкармасида сақланаётган паспортга алмаштириб олиши лозим.

5. Ўқув йили якунида (6 ой) талабалар мадраса хулудида таътил даврида ҳам қолишлари мумкин, фақат бу ҳолатда Эски Бухоро шаҳри полицияси Бошлиғидан махсус рухсатнома олишлари лозим.

6. Талабалар бир мадрасадан иккинчи мадрасага ўтган тақдирда (агар улар фақат маъруза тинглашга келган бўлсалар ҳам) бу ҳақда қайд этиб кўйиш учун маҳаллий полицияга хабар беришлари керак.

7. Барча рус фуқаролари бўлган талабалар гувоҳномани ўзлари билан бирга олиб юришлари ва сўралган вақтда кўрсатишлари лозим бўлади. Гувоҳномани назорат қилиш ҳуқуқи қуйидагиларга берилади: рус полицияси лавозимдаги ходимлар, Бухоро ҳукумати, талаба таҳсил олаётган мадраса маъмурияти.

8. Шароит талаб қилган ва лозим топилган ҳолатларда рус фуқароси бўлган талаба мадрасада ўқиш ҳуқуқидан маҳрум этилади ҳамда Туркистон ўлкасини бошқариш Низомининг 15-моддасига мувофиқ, ўз ватанига қайтариб юборилади.

Тасдиқланган:
Сиёсий Агент
12.12.1917 йил

ЎЗР МДА. «Кушбеги фонди» ҳужжатлари рўйхати
И-126-жамғарма, 1-рўйхат,
1996-йиғмажилд, 1-варак.

*Бухоро мадрасаларида даволанган
бемор талаба ва мударрислар рўйхати*

№	Исмлар	Мадраса номи
1	Мулло Қурбон Бухорий	Халифа Худойдод
2	Қори Тўхта	Халифа Худойдод
3	Абдулқодир Махдум	Халифа Худойдод
4	Мулло Нурмуҳаммад Шукур	Қалмоқхон Ойим
5	Қори Дониёл Бухорий	Қалмоқхон Ойим
6	Мулло Мир Муҳаммадий	Қалмоқхон Ойим
7	Мулло Муҳйиддин Ҳожа Бухорий	Мадрасаи Олий
8	Қори Пирмуҳаммад	Чўбин
9	Мулло Муҳаммад Юсуф	Қалмоқхон Ойим
10	Қори Барот	Чўбин
11	Мулло Абдулкарим Бухорий	Мадрасаи Хиёбон
12	Мулло Имомкул Бухорий	Мадрасаи Хиёбон

13	Мулло Абдулҳалил	Мадрасаи Хиёбон
14	Мулло Сатторкул Қорақўлӣ	Мадрасаи Хиёбон
15	Мулло Раҳмонберди	Жўйбори Калон
16	Мулло Олимхўжа Балхӣ	Жўйбори Калон
17	Мулло Муҳаммадали Бухорӣ	Жўйбори Калон
18	Мулло Хайруллоҳ	Шарофатбонуи Жўйбор
19	Мулло Ҳасан	Шарофатбонуи Жўйбор
20	Мулло Саидахмад Ҳожа Бухорӣ	Муҳаммадамин
21	Мулло Аълоҳожа	Муҳаммадамин
22	Мулло Сўфи	Муҳаммадамин
23	Қори Фаҳриддин	Муҳаммадамин
24	Мулло Амон	Ҳуҳақойим
25	Мулло Муъаввар	Музаффархожа
26	Мулло Ҳасан	Мулло Аҳмадхон
27	Мулло Сиддиқ Бухорӣ	Мулло Аҳмадхон
28	Мулло Шароф Бухорӣ	Мулло Аҳмадхон
29	Мулло Абдулоҳир	Мулло Аҳмадхон
30	Эшонхўжа Бухорӣ	Мулло Аҳмадхон

31	Мулло Саидхожа Бухорий	Мулло Аҳмадхон
32	Мулло Йўлдош Бухорий	Мулло Аҳмадхон
33	Мулло Иноятуллоҳ Бухорий	Мавлоно Асирий
34	Мулло Содик Бухорий	Мавлоно Асирий
35	Мулло Аълохожа Бухорий	Мавлоно Асирий
36	Мулло Низомиддин Бухорий	Мавлоно Асирий
37	Мулло Шариф Кўлобий	Мавлоно Асирий
38	Мулло Шох Кўлобий	Мавлоно Асирий
39	Мулло Абдулхолик Бухорий	Мавлоно Асирий
40	Мулло Абдулкарим Бухорий	Мавлоно Асирий
41	Мулло Ориф Бухорий	Муҳаммад Али хожи
42	Мулло Мир Масъуд Бухорий	Муҳаммад Али хожи
43	Мулло Аҳмадхожа Бухорий	Муҳаммад Али хожи
44	Мулло Бурхониддин Бухорий	Муҳаммад Али хожи
45	Мулло Маҳмудхожа Бухорий	Муҳаммад Али хожи
46	Мулло Назруллоҳ	Муҳаммад Али хожи

47	Мулло Абдуррозик	Модарихон
48	Камолхожа Бухорий	Модарихон
49	Мулло Абдулгафур Бухорий	Модарихон
50	Мулло Фозил Бухорий	Модарихон
51	Мулло Низомиддин Бухорий	Абдуллахон
52	Мулло Абдулҳаким Бухорий	Абдуллахон
53	Мулло Абдулкарим мударрис	Абдуллахон
54	Мулло Исохожа Бухорий	Абдуллахон
55	Мулло Баҳихожа Бухорий	Абдуллахон
56	Мулло Шаҳобиддин Бухорий	Абдуллахон
57	Мулло Турсунбой	Абдуллахон
58	Мулло Омон Бухорий	Абдуллахон
59	Мулло Абдулазиз	Чўбин
60	Мулло Абулхайр	Чўбин
61	Мулло Бурҳон Бухорий	Чўбин
62	Қори Зухур Бухорий	Чўбин
63	Мушш Абдулкарим	Чўбин
64	Мулло каллифа Умар	Миржон Келди
65	Мушш Муҳиммад Мурад	Миржон Келди
66	Қори Рўзи	Миржон Келди

67	Мулло Мир Камол Бухорий	Боркаш
68	Мулло Абдулқодир	Миркон
69	Мулло Абдулҳолик	Миркон
70	Мулло Жабборкул Хатирчиги	Миркон
71	Мулло Эшмурод	Миркон
72	Муҳаммад Махзум Урганчий	Миркон
73	Мулло Жуманиёз Урганчий	Миркон
74	Мулло Ҳасан Бухорий	Миркон
75	Мулло Абдулмумин Бадахший	Миркон
76	Мулло Аъзам	Миркон
77	Мулло Хусайнхожа Урганчий	Миркон
78	Миёнфазл Қайюм	Миркон

1.4.-илова

УзР МДА. «Кушбеги фонди».

И-126-жамғарма, 1-руйхат,

1995-йилгажилд, 2,3,4,6,7-варақлар.

Салавоатхон ва дуохон мударрислар¹²³ руйхати

№	Салавоатхон ва дуохон мударрислар руйхати
1	Ҳожи Мулло Мухаммад Раҳим
2	Мулло Абдуллоҳ
3	Мулло Ҳамдам
4	Мулло Низомиддин салавоатхон
5	Мулло Абдуҷаббор
6	Мулло Ҷурун
7	Мулло Абдунназар
8	Домло Аҳмад Хатиб
9	Домло Абдуллоҳожа
10	Домло Абдуллоҳ муфти
11	Домло Мухйиддин
12	Домло Шароф
13	Мулло Насруллоҳ Маҳдум
14	Мулло Жаалоҳожа
15	Мулло Мухаммад
16	Мулло Тоҳир Хожа
17	Мулло Тўғамини
18	Мулло Абдуллоҳ

¹²³ Ушбу жаъмода ҳужжатлари келтирилган исмиер ондин омударрислар, деб ёзилган исмиеритин ондин. Кундаб мударрисларнинг номига бу сўз қўйилмаган буничи ҳам мумкин.

19	Мулло Ҳабибуллох Хожа
20	Мулло Алихожа муфти
21	Мулло Хусайн
22	Мулло Камол
23	Мулло Муминхожа
24	Мулло Тохирхожа
25	Мулло Абдулвоҳид
26	Мулло Чоршанба
27	Мулло Жӯра
28	Мулло Ҳотам
29	Мулло Муҳаммадамин
30	Мулло Муминхожа
31	Мулло Ҳожи Хожа
32	Мулло Дўстмуҳаммад Ҳатиб
33	Мулло Бурхониддин
34	Мулло Муқаррамхожа
35	Халифа Мулло Сайидхожа
36	Мулло Миржон
37	Мулло Собир
38	Домло Абдулҳалим
39	Домло Шариф
40	Домло Муҳаммад Шариф
41	Домло Убайдуллох
42	Домло Абдусаттор араб
43	Мулло Берди

44	Мулло Тиллахожа
45	Мулло Ой Муҳаммад
46	Мулло Абдурауф
47	Мулло Камол
48	Мулло Мўминхожа
49	Мулло Абдулазиз Махдум
50	Эшони Аълам
51	Мулло Абдулазиз муфти
52	Мулло Жалоулхожа
53	Мулло Қавомиддин
54	Мулло Абдурауф
55	Мулло Комил
56	Мулло Жума
57	Мулло Қурбон
58	Мулло Хўжаназар
59	Мулло Одил
60	Мулло Носир
61	Мулло Элмурод

1.5-илова

ЎзР МДА. И-126-жамгарма, 1-рўйхат,
1967-йилгамажид, 2, 3-варақлар.

Ўн нафар вафот этган «Саҳиҳхон»лар рўйхати

№	Исми	Лавозими
1	Мулло Умаркул	мударрис
2	Мулло Қорабой	мударрис
3	Мулло Жалолиддин	мударрис
4	Мулло Шермухаммад	мударрис
5	Мулло Абдурахим	мударрис
6	Мулло Салоҳиддин	кўрсатилмаган
7	Мулло Саломатхўжа	кўрсатилмаган
8	Мулло Берди	кўрсатилмаган
9	Мулло Гуломиддин	кўрсатилмаган
10	Мулло Абдурахмон	кўрсатилмаган

Ўн нафар «Саҳиҳ»ни ўқийдиганлар рўйхати

№	Исми	Даражаси (китобни тўлиқ ўқиганлиги)
1	Мулло Чоршанба	хатм қилган
2	Мулло Абдулжаббор	хатм қилган
3	Мулло Одил	хатм қилган
4	Мулло Насриддин	хатм қилган
5	Мулло Бердимурод	хатм қилган
6	Мулло Исохожа	хатм қилган
7	Мулло Элмурод	хатм қилган

8	Мулло Абдулхамид	хатм қилган
9	Мулло Шокир	хатм қилган
10	Мулло Ўзбек	хатм қилган

Амир Арки меҳмонхонасида «Саҳиҳи шариф»ни ўқиган саҳиҳхонлар рўйхати

№	Исми	Лавозими	Иш ҳақи
1	Мулло Саъдуллоҳ судур	муфти	250 танга
2	Мулло Аҳмад Махдум	муфти	250 танга
3	Мулло Йўлдош	муфти	250 танга
4	Мулло Сиддик Хожа	муфти	250 танга
5	Мулло Юнус	муфти	250 танга
6	Мулло Абдуррозик	муфти	250 танга
7	Мулло Абдулкарим	муфти	250 танга
8	Мулло Худойкули	муфти	250 танга
9	Мулло Исо Махдум	муфти	250 танга
10	Мулло Абдулазизхўжа	шайх	250 танга
11	Мулло Ибодуллоҳхўжа	шайх	250 танга
Жами: 2 750 танга			

Саҳиҳхон Банораснун мударрислар рўйхати

№	Мударрис исми	Мадрасалар
1	Мулло Абдулжалил судур	Жаъфархожа
2	Мулло Иноятуллоҳ Хожа	Модарихон
3	Мулло Аълоҳўжа	Ойпоччо биби
4	Мулло Маъсумхўжа	Аскарӣ
5	Мулло Нурмухаммад	Бобойи Ол
6	Мулло Имомиддин	Пир...
7	Мулло Абдуллоҳ	Искандархон
8	Мулло Икром	Олимхон
9	Мулло Абдуллоҳрозик	Жаъфархожа
10	Мулло Файзи	Хожа Порсо
11	Мулло Раҳматуллоҳ	Модарихон
12	Мулло Муҳаммад Зокир	Нақиб
13	Мулло Исмонл Хожа	Хонақоҳи Девонбеги
14	Мулло Фатхуллоҳ	Жаъфархожа
15	Мулло Мукторхўжа	Ғарбия
16	Мулло Убайдуллоҳ Хожа	Исмонлхожа
17	Мулло Раҳимберди	Калобод
18	Мулло Муҳаммад Юсуф	Асирий
19	Мулло Муҳаммадсиддик	Жаъфархожа
20	Мулло Абдулжалил	Муҳаммад Назар Парвоначи
21	Мулло Муҳаммадамин	Абдуллахон

22	Мулло Муҳаммад Собир	Жаъфархожа
23	Мулло Абдулкайюм	Ойпоччо биби
24	Мулло Сайинд Мурад	Жаъфархожа
25	Мулло Муҳаммад Хусайн	Жаъфархожа
26	Мулло Абдулазиз	Жаъфархожа
27	Мулло Абдулжаббор	Жаъфархожа
28	Мулло Жалолiddин	Жаъфархожа
29	Мулло Мусо	Жаъфархожа
30	Мулло Абдуннабий	Жаъфархожа
31	Мулло Муҳаммад Шариф	Жаъфархожа
32	Мулло Дўст Муҳаммад	Болойн Ҳавз
33	Мулло Абдуллоҳ	Жаъфархожа
34	Мулло Турдикул	Жаъфархожа
35	Мулло Исмоилхўжа	Жаъфархожа
36	Мулло Шох	Калобод
37	Мулло Авиз	Мулло Эрназар
38	Мулло Мавлон Маҳдум	Жаъфархожа
39	Мулло Абдулҳаким	Жаъфархожа
40	Мулло Тоқиддин	Халифа Ниёзқули
41	Мулло Нусратуллоҳ Маҳдум	Жаъфархожа
<p>Ҳар бир муҳаррир 200 тингидан жамиқ 8 200 тингъ олган.</p>		

1.6-илова

ЎзР МДА. И-47-жамғарма, 1-рўйхат,
394-йигмажилд, 10-11-варақлар.

Генерал-лейтенант
Барон Вревский тасдиқлаган.
14 март 1894 йил.

**Туркистон вилоятидағи мадрасаларнинг катта
мударрисларига берилган ва аларга буюрулгон хиз-
мат хусусида тайин бўлгон дастурул амал**

1

Ҳар бир мадрасанинг мударриси икки ва ё иккидин
зиёда бўлса шундоғ мадрасани онинг катта мударриси
бошкариб турадур.

2

Мадрасанинг мударриси бир бўлса анга катта мудар-
риснинг ҳукумати бериладур.

3

Ҳар бир мадрасанинг кичик мударрислари, мутавал-
лилари ва муллолари ўз мадрасасининг катта мударри-
сига итоат қилиб онинг низомига мувофиқ қилгон та-
лаб ва формойишларини бажо келтурсалар керак (яъни
лозим. Л.А.)

4

Ҳар бир мадрасанинг катта мударрисига лозимдур-
ки мадрасалар устидин қараб тургон инспектурнинг ва
ҳам бошка руссия мансабдорларининг низомга муво-
фиқ қилгон фармойишларини бажо келтургай.

5

Мадрасада пайдо бўлгон ҳар қандоғ воқеа ва ҳоди-
саларнинг хабарини ул мадрасанинг катта мударриси

таъхир қилмасдин инспектурга еткуруб турса керак (туриши лозим. Л.А.)

6

Мадрасада истиқомат қилиб тургон одамларнинг бири мурги муфожотдин яъни, ногаҳон ўлса ва ё мадрасанинг иморатиға ўрт пайдо бўлса(ёнгин. Л.А.) ёки бошқа бул тарика шақоват ва фалокат мадрасаға тушса катта мударрис ул воқеанинг хабарини ҳам инспектурга ва ҳам уезд хокимиға ёки участкавой пристафиға еткурса керак.

7

Ҳар бир мадрасанинг катта мударрисни ҳар йил жаддий(декабрь. Л.А.)нинг аввалида ўз мадрасасининг мударрис, мутаваллий ва муллоларининг ном дафтарини қилиб муллоларининг қайсиси адно, қайсиси авсат, қайсиси аъло эканини, муллоларнинг ҳар қайсиси аднолик, авсатлик ва аълолик даражасидаги китобларни неча йилдин бери ўқуб турғонини зикр айлаб мазкур дафтарни инспектурга юборса керак.

8

Катта мударриснинг ўз мадрасасининг вақфларидин ва ул вақфларининг маҳсулотидин хабари бўлмаса ул хабарни мадрасанинг мутаваллийсидин талаб қилса, онга жонздур.

9

Ҳар йил хут(февраль. Л.А.)нинг аввалида катта мударрис инспектурга маълум қилса керакки, ўтган йили мадрасанинг жами авқофидин қанча маҳсулот бўлди. Ва ул маҳсулотдин мударрис, мутавалли, муллолар ва бошқа аҳли мадраса ўртасида қанча пул тақсим қилингандур деб ва яна мадраса авқофининг кўпайгани ва камайганидин ҳам мазкур фурсатда инспектурга хабар берса керак(берини лозим. Л.А.).

10

Мадрасанинг шупрулуб озода тутмакликни онинг катта мударриси эҳтиёт қилиб турса керак.

11

Ва яна мутаваллий мадрасанинг шикасту рехтини бақадар зарурат барвақт қилгонини катта мударрис эҳтиёт қилиб турса керак. (яъни, катта мударрис мутаваллининг мадраса биносини ўз вақтида таъмирлаб туришини назорат қилиши керак. Л.А.)

12

Мадрасанинг шикасту рехтига ва ҳам мадрасанинг вақф саройи, дўкони, ҳаммоми ва бошқа шул тарика вақф иморатларининг шикасту рехтига кетган пулининг ҳисобини инспектурга манзур айламоқ учун мутаваллидин талаб қилмоғи катта мударрисга жоиз ва раводур.

13

Мадрасанинг кичик мударрислари мударрислик лавозимотини бажо келтурганларини катта мударрис эҳтиёт қилиб турса керак.

14

Мадрасанинг кичик мударрислари, мутаваллилари ва муллолари ўртасида жангжолу хархаша пайдо бўлса, катта мударрисга лозимдурки аввалан жангжол қилишконларнинг ўрталарига сулҳ тархини солғай. Аммо вақтики сулҳ тўғрисига қилгон саъйи судманд бўлмаса, ул жангжолнинг хабарини инспектурга еткуруб ондин раҳбарлик сўраса керак.

15

Бирор мадрасанинг катта мударриси таҳсил вақтида касал бўлуб қоғони учун ва ё бошқа бир жиҳатдин онга лозим хизмат ишени бажо келтурмакка ожиз келса, бетаъхиру тавфиқ инспектурга маълум қилса керак.

16

Янги келадурғон муллоларни мадрасага киргузуб оларга хужра олиб бермаклик катта мударриснинг ихтиёрида бўладур. Аммо ул муллоларнинг ёши ўтгуздин катта бўлмагонни эҳтиёт қилиб турса керак. Ва яна лозимдурки мадрасага янгидин кирган муллоларнинг ким эканлигинин ва аларнинг ватанлари қайда эканидин огоҳ бўлғай.

17

Муллоларнинг тарки истиқомат, тарки дарс ва ҳар хил беҳуда ишлар қилмаслигини катта мударрис эҳтиёт қилиб турадур.

18

Муллоларнинг ҳар бири адиликда, авсатликда ва аъюликда яъни, ҳар бир даражадаги китоб ўқушида етти йилдин кўп туруб қолмаслигини катта мударрис эҳтиёт қилиб турадур.

19

Бирор мулло муддат олти ой ва ё олти ойдин зиёда тарки истиқомат қилса ёки агарчи мадрасада истиқомат қилса ҳам. Аммо тарки дарс этса яъни, ўз мударрисидин ўқумай юрса шундоғ муллонинг мадрасадин ахрож қилинмоқда сазовор эканлигини катта мударрис инспектурга маълум қилса керак.

20

Мадрасалар, муллолар ва бошқа аҳли мадрасанинг ўртасида валифа тартибга мувофиқ тақсим қилинғонини катта мударрис эҳтиёт қилиб турадур.

21

Валифа (стипендия Л.А.) факат ўз мадрасасининг мударрисларидин ўқуб турсон муллоларга берилганини ва маъмур мударрисларидин ўқумай юрган муллоларга

вазифа аслан берилмаганини катта мударрис эhtiёт қилиб турса керак.

22

Ҳар йил таҳсил вақтининг охирида катта мударрис ўз мадрасасининг бошқа мударрислари билан биргалашиб адноликдин авсатликка ва авсатликдин аълоликка ўтмакка лаёқати бор муллоларга имтиҳон қиладур.

23

Маркаларга сарф қилинмасун деб жамиъ мударрисларга ижозат берилгандурки, инспектурга юбориладур-гон хатларини тегишли уезд ҳокимларининг маҳкамаларидин юборгайлар.

24

Бирор мударрис ушбу дастурул амалда тайин қилин-гон хизмат ишларини бажо келтурмаса инспектурдин таъзир топадур.

25

Инспектур бирор мударрисга усти устига уч мартаба таъзир қилса, шундоғ мударрис тартибга мувофиқ ўрнидин ихрож қилинса керак.

Бош инспектор: О.Коренский

ЎЗР МДА. «Қушбеги фонди»
И-126-жамғарма, 2-рўйхат,
1585, 1593-йиғмажилдлар

*Бухоро амирлиги шаҳарларидаги
маҳсулотларнинг нарх-наволари*

№	1916 йил январь ойида Самсонов да маҳсулот- ларнинг таъ нархи	сўм	тийин
1	1 пуд мол гўшти	5	40
2	1 пуд қўй гўшти	7	50
3	1 пуд қўй думба ёғи	16	50
4	1 қадок картошка		10
5	1 қадок туз		3
6	1 қадок пиёз		8
7	1 қадок қанд		25
8	1 қадок мурч		20
9	1 қадок лавр барги	1	20
10	1 қадок карам		10
11	1 қадок тузланган карам		10
12	1 қадок томат		35
13	Самсоновдан то 10-зин- дон кўпригигача 25 чак- рим (1 пуд юк арава)	Ҳар пуди	25

* Ҳ. Ҳ. МДА. И-126-жамғарма, 2-рўйхат, 1585-йиғмажилд, 4-варак.

№	1916 йил февраль ойи- да Самсоновда маҳсу- лотларнинг тан нархи	сўм	тийин
1	1 пуд мол гўшти	6	
2	1 пуд кўй гўшти	7	50
3	1 пуд кўй думба ёғи	19	50
4	1 қадоқ картошка		8
5	1 қадоқ тоmat		40
6	1 қадоқ пиёз		8
7	1 қадоқ туз		3
8	1 қадоқ қанд		30
9	1 қадоқ мурч		50
10	1 қадоқ лавр барги	1	40

* ЎзР МДА. И-126-жамгарма, 2-рўйхат, 1585-йигмажилд, 5-варақ.

№	1916 йил март ойида Самсоновда маҳсулот- ларнинг тан нархи	сўм	тийин
1	1 пуд мол гўшти	6	40
2	1 пуд кўй гўшти	13	
3	1 пуд кўй думба ёғи	20	50
4	1 қадоқ картошка		10
5	1 қадоқ пиёз		15
6	1 қадоқ туз		5
7	1 қадоқ қанд		40
8	1 қадоқ мурч	1	20

9	1 қадок томат		40
10	1 қадок лавр барги	1	50
11	1 қадок тузланган карам		15

*ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 2-рўйхат, 1585-йиғмажилд, 5-варак.

**1916 йил март ойидаги Қашқадарё
бозорларидаги нарх-наволар**

№	1916 йил март ойида маҳсулотларнинг тан нархи	сўм	тийин
1	1 пуд мол гўшти	8	
2	1 пуд кўй гўшти	16	
3	1 пуд думба ёғи	26	
4	1 қадок томат		40
5	1 пуд пиёз	2	50
6	1 пуд туз		45
7	1 пуд қанд	18	
8	Ярим эзилмаган мурч		12 танга

* ЎзР МДА И-126-жамғарма, 2-рўйхат, 1585-йиғмажилд, 8-варак.

Карам, картошка, тахта чойи йўқ экан. Арава пули шаҳардан Қорасув кўпригигача олиб бориш 6 сўм бўлади. (12 чақирим)

№	1916 йил январь ойидаги нарх-наволар.	сўм	тийин
1	1 пуд мол гўшти	9	60
2	1 пуд кўй гўшти	16	

3	1 пуд думба ёғи	27	
4	1 пуд лавлаги		75
5	1 пуд картошка	4	80
6	1 қадок томат		40
7	1 пуд пиёз	3	
8	1 пуд туз		45
9	1 пуд мошина қанд	14	
10	1 пуд эзилмаган мурч	48	
11	1 қадок лавр барги	1	20

* ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 2-руйхат, 1585-йиғмажилд, 10-варак.

Қарши вилоятда карам, тузланган карам, тахталик чой йўқ экан. Нархи ҳам маълум эмас.

Келифдан* Келиф станциясигача ва Келифдан қоровул туннелигача бўлган нарх-наволар.

№	1916 йил январ-март ойидаги нарх-наволар.	сўм	танга
1	1 пуд мол гўшти		46
2	1 пуд қўй гўшти		72
3	1 пуд думба ёғи		192
4	1 пуд қанд		120
5	1 пуд пиёз		24
6	1 пуд туз		6 тийин
7	1 қадок эзилмаган мурч		16

* ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 2-руйхат, 1585-йиғмажилд, 16-варак.

Келифда карам, тузланган карам, лавлаги, картошка, томат, тахталик чой йўқ экан. Нархи ҳам маълум эмас. Келифдан Келиф станциясигача тўрт чақирим бўлиб, битта кичик арава икки сўм нархда, Келифдан Қоровулон туннелигача саккиз чақирим битта кичик арава тўрт сўмга олиб боради.

Янги шаҳардаги* маҳсулотларнинг тан нархи

№	1916 йил январь, февраль, март ва апрель ойларидаги нарх-наволар	сўм	тийин
1	1 пуд ўртача мол гўшти	8	
2	1 пуд қўй гўшти	16	
3	1 пуд қўй думба ёғи	26	
4	1 кадоқ томат		40
5	1 пуд пиёз	2	50
6	1 пуд туз		45
7	1 пуд қанд	13	
8	Яримта янчилмаган мурч	1	80
9	Карам	йўқ	йўқ
10	Картошка	йўқ	йўқ
11	Тахта чой	йўқ	йўқ
12	Тузланган карам	йўқ	йўқ
13	Лавлаги	йўқ	йўқ
14	Лавр барғи	йўқ	йўқ

* УшР МДА И-126-жалғарма, 2-рўйхат, 1585-биттададада, 18-парақ.

Догги шаҳардан Қорасув кўприги, Қоровулон кўпригигача бир аравани олиб бориб бериш 6 сўмни ташкил этади.

№	1917 йил апрел ойида Чорсу бозоридаги маҳсулотларнинг тан нархи*	сўм	тийин
1	1 қадок мол гўшти		60
2	1 қадок қўй гўшти		75
3	1 қадок думба ёғи	1	13
4	1 қадок гуруч		40
5	1 қадок ун		23
6	1 қадок пиёз		9
7	1 қадок сабзи		11
8	1 қадок картошка		12
9	1 қадок арпа		19
10	1 қадок мош		19
11	1 қадок нўхот		17

* ЎзР МДА. И-126-жамгарма, 2-рўйхат, 1593-йигмажилд, 4-варақ.

№	1917 йил апрел ойида Регистон бозоридаги маҳсулотларнинг тан нархи*	сўм	тийин
1	1 қадок мол гўшти		60
2	1 қадок қўй гўшти		75
3	1 қадок думба ёғи	1	13
4	1 қадок олий навли девзира гуручи		53
5	1 қадок ун		25
6	1 қадок пиёз		11
7	1 қадок сабзи		11

8	1 кадоқ картошка		12
9	1 кадоқ арпа		18
10	1 кадоқ мош		20
11	1 кадоқ нӯхот		19

* ҶЗР МДА. И-126-жамгарма, 2-руйхат, 1593-йигмажилд, 4-варак.

1917 йилда Қўргонтепа вилоятидаги дағи маҳсулотларнинг тан нархи.

№	Қўргонтепа бозори	сўм	танга
1	Ярим (кг) буғдой		26
2	Арпа		16
3	Чорак кг пиёз		20
4	Чорак кг қўй гўшти		40
5	Чорак кг думба ёғ		60
6	Чорак кг тоза ёғ		40
7	Чорак кг мол гўшти	4	
8	Чорак кг сабзи	1	
9	Зигир		18

* ҶЗР МДА. И-126-жамгарма, 2-руйхат, 1593-йигмажилд, 6-варак.

№	1917 йил апрел ойида Дажли кўл бозори	сўм	тийини
1	Чорак кг мол гўшти	4	
2	Чорак кг қўй гўшти	6	
3	Чорак кг эчки гўшти	5	13
4	Чорак кг думба ёғи	10	65

5	Чорак кг тоза ёғ		38 танга
6	Чорак кг гуруч		18 танга
7	1 пуд ун	5	
8	1 пуд бугдой	4	5
9	1 пуд арпа	3	
10	1 пуд кунжут	7	55
11	1 пуд зиғир	3	35
12	Чорак кг пиёз	2	
13	Чорак кг сабзи		95

№	1917 йил 13 апрелда яна бир бозордаги нархлар	сўм	тийин
1	1 пуд ун	4	
2	1 пуд бугдой	3	35
3	1 пуд арпа	2,5	
4	1 пуд кунжут		56 танга
5	1 пуд зиғир		20,5 танга
6	1 пуд гуруч		76 танга
7	1 пуд думба ёғи	28	
8	1 пуд тоза ёғ	24	
9	1 пуд кўй гўшти	16	
10	1 пуд мол гўшти	12	
11	1 пуд эчки гўшти	10	
12	1 пуд пиёз	12	

Шаҳрисабздаги бозор* нарх-наволари

№	1917 йил 3 апрелдаги (душанба кунни) нархлар	сўм	тийин
1	1 кадоқ гуруч		34
2	1 кадоқ ун		30
3	1 кадоқ бугдой		29
4	1 кадоқ арпа		26
5	1 кадоқ картошка		12
6	1 кадоқ сабзи		15
7	1 кадоқ пиёз		15
8	1 кадоқ кўй гўшти		76
9	1 кадоқ думба ёғи	1	50
10	1 кадоқ мол гўшти		46
11	1 кадоқ зигир ёғи		60

*ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 2-рўйхат, 1593-йиғмажилд, 7-варак.

Шеробод вилоятидаги¹ нарх-наволар

№	1917 йил апрелдаги (душанба кунни) нархлар	сўм	тийини
1	1 қадоқ мол гўшти		38
2	1 қадоқ қўй гўшти		306
3	1 қадоқ думба ёғи	1	
4	1 қадоқ ун		18
5	1 қадоқ гуруч		30
6	1 қадоқ пиёз		22
7	1 қадоқ сабзи		22
8	1 қадоқ зигир ёғи		70
9	1 қадоқ арпа		14

*ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 2-рўйхат, 1593-йиғмажилд, 9-варақ.

3.1-илова

ТНУ. «МАНБАЛАР ХАЗИНАСИ» ФОНДИ.

№339

*Аҳмадхон ибн Исмоилхон томонидан тўйга таклиф
этилган кишиларнинг яшайдиган гузар номлари*

1. Гузари хонақоҳ
2. Гузари Булбулак
3. Гузари Лаби Фор
4. Гузари Алафий
5. Гузари Чукур
6. Гузари Баччагон
7. Гузари Сўфий Розик
8. Гузари Юсуфбой
9. Гузари Қорабой Оқсокол
10. Гузари Гала Осие
11. Гузари Чил стун
12. Гузари Эшон қишлоқ
13. Гузари Хожа Абди Берун
14. Гузари Окмасжид.
15. Гузари Ҳожи Карим

ТИУ. «Манбалар хазинаси» фонди.

№339

*Аҳмадхон ибн Исмоилхон томонидан тўйга таклиф
этилган ҳамда тўёна келтирган кишилар рўйхати*

№	Исмлар
1	Мулло Асъадуллоҳ
2	Мулло Аҳмад Соат
3	Қори Дурун
4	Ҳожн Саййид Али Саййид Оллоберди
5	Мулло Абдулкарим Жомий Сарной
6	Мулло Фармон
7	Мулло Абдулғафур Тўёхли
8	Мулло Эшмон Халифа Хусайни Тўёхли
9	Мулло Бўри Сўфий Розикий Тўёхли
10	Мулло Боймурод Тўёхли
11	Мулло Дусан
12	Мулло Мустафо мадрасаи Мирзогий
13	Мулло Саъдуллоҳ
14	Мулло Шокир
15	Мулло Хожа Назар
16	Мулло Абдуссаид
17	Мулло Мухаммад Мурод Хожа
18	Мулло Оллоҳёр Қипчок
19	Мулло Элмурод

20	Тулкибой
21	Омон Ҳожи
22	Мулло Ҳасан Работий
23	Субхонкул Оксоқол
24	Мулло Мирғани
25	Маллабой
26	Мир Махмуд Махдум
27	Домло Мурод
28	Мулло Жоникул
29	Мулло Худойберди
30	Мулло Хайруллоҳ Валад Ҳожи Зокир
31	Қози Ислом Шалони
32	Қори Ҳасан
33	Қори Ҳусайн домло
34	Мулло Муҳаммад Мурод Сарой Шердори
35	Мулло Маллабой Сарой
36	Мулло Жўра Сарой
37	Мулло Абдулқоййум халифа Ҳусайний Туёхли
38	Мулло Тайлон Суфи Розикий
39	Мулло Тура Туёхли Суфий Розикий
40	Мулло Абуяқосим Туёхли
41	Мулло Ҳасан Туёхли
42	Қори Жўракул
43	Мулло Муҳаммадамин
44	Олим Махдум

45	Мулло Ҳақберди
46	Мулло Абдулазиз
47	Мулло Ҳақберди
48	Мулло Тожи
49	Мулло Абдуллоҳ Махдум
50	Шодмонбой
51	Мулло Жўли
52	Домло Яхё мударрис
53	Мулло Каримқул
54	Мирҳомид майизфуруш
55	Мулло Эгамберди
56	Мулло Абдураззоқ
57	Мулло Абдулқодир
58	Мулло Тугал
59	Мулло Каримқул

3.3-илова

Бухоро мадрасаларининг йиллик вақфи

Олий тоифадаги мадрасалар:

№	Мадрасаларнинг номи	Йиллик вақфи
1	Кўкалдош	150 000 танга
2	Жаъфархўжа	250 000 танга
3	Жуйбор	130 000 танга
4	Мири Араб	150 000 танга
5	Муҳаммад Али Ҳожи	150 000 танга
6	Турсунжон	140 000 танга
7	Девонбеги	150 000 танга
8	Говкушон	190 000 танга
9	Абдулазизхон (икки мадраса)	120 000 танга
10	Мирзо Улугбек	60 000 танга
11	Калобод	80 000 танга
12	Хожа Порсо	50 000 танга
13	Иброҳим Охунд	40 000 танга
14	Фатхуллоҳ Қушибеги	80 000 танга
15	Биби Халифа	50 000 танга
16	Халифа Ниёзкул	55 000 танга
17	Мулла Муҳаммад Шариф	60 000 танга
18	Ғарбия	40 000 танга

Бухоро мадрасалари тарихидан

19	Хиёбон	60 000 танга
20	Жўйборча	60 000 танга
21	Абдуллоҳ	50 000 танга
22	Модарихон	40 000 танга
23	Асирий	40 000 танга
24	Хожаниҳол	50 000 танга
25	Шодимбий	40 000 танга
26	Дорушшифо	40 000 танга
27	Чорбакр	70 000 танга
28	Бадалбек	40 000 танга
29	Хожа Давлат	120 000 танга
30	Мискин	60 000 танга
31	Домулло Шер	40 000 танга
32	Дўстчеҳра Окоси	40 000 танга
33	Накиб	120 000 танга
	Жами:	2 815 000 танга

Ўрта тоифадаги мадрасалар:

№	Мадрасаларнинг номи	Йиллик вақфи
1.	Хизр	25 000 танга
2.	Афғон	15 000 танга
3.	Раҳмонкул	30 000 танга
4.	Ўткур Кушбеги	25 000 танга
5.	Ҳусайнбой	30 000 танга
6.	Олимжон	20 000 танга
7.	Атолик	25 000 танга
8.	Исмоилхўжа	30 000 танга
9.	Модари хони хурд	30 000 танга
10.	Рашид	25 000 танга
11.	Ғозиён	25 000 танга
12.	Ғарибони чок	30 000 танга
13.	Чучук ойим	25 000 танга
14.	Шарофатбону	30 000 танга
15.	Нақиб хурд	25 000 танга
16.	Чўбини калон	30 000 танга
17.	Болои ҳавз	30 000 танга
18.	Миржон Али	30 000 танга
19.	Аскарбий	30 000 танга
20.	Садрбий	25 000 танга

21.	Эски Бадалбек	25 000 танга
22.	Қўнғирот хофиз	35 000 танга
23.	Искандархон	35 000 танга
24.	Чорбакқолий	22 000 танга
25.	Саргарош	30 000 танга
26.	Мирзо Фузайл	25 000 танга
27.	Тўпчибоши	20 000 танга
28.	Сайид Камол	22 000 танга
29.	Абдушукурбой	20 000 танга
30.	Карбос	24 000 танга
31.	Чукур	30 000 танга
32.	Қози Латиф	18 000 танга
33.	Бадриддин	16 000 танга
34.	Пушаймон	22 000 танга
35.	Эрназар	35 000 танга
36.	Домулло Ҳасан	15 000 танга
37.	Эшони пир	16 000 танга
38.	Миркамол	14 000 танга
39.	Жўрабек	12 000 танга
	Жами:	961 000 танга

4.1. илова

ЎЗР МДА. И-323-жамғарма, 1-рўйхат, 50-жамғарма
Мадрасага ажратилган вақф хужжатидан намуна

مذکورہ در مسجد مذکور حاضر زویدہ بیچہ در ستر می زل دارد اوان احاطت ناموس
 شرح شریف میگوید باشد باو چه و شش سیم نصیب آزار چه و از وہ نظر علی بعد از آن
 حرد و مرپ مذکور هر دو نفر آنها یکجا حبس بود اجرات مذکور در اکثر سبب
 استقامت نموده تحصیل علوم شرعی است حال منی ده باشد علی التوسیع کم کرده
 چهار سیم و یک آزار چه و نظر حافظ مرتب کلام مجید که هر روز بعد از صلوة ظهر یکساعت
 یکبار کلام ملک عالم را از غیر نظر در عبارت موافق تریل خواند ثواب و را ادا در حج
 پر توج پاک مبارک لظهور بعد آن سالت و کرم و دنیا بروج بخشید و بیعت شد
 میگرد باشد الضمانا نصیب نموده بدو یک سیم نصیب آزار یک نفر سرب راه کسب است
 ستر آشی ای شایف مدرسه مذکور قیام نموده بیچہ در ستر می زل که میگردد باشد و کسب
 فرزند رفت در وب مدرسه مذکور و با سیم آرد و در ایام دستمان لایم است
 و مدرسه مذکور را از برف پاک میگردد باشد الضمانا نصیب کم کرده بدو شرط کرده
 تقبل الله تعالی منه که سالی مذکور رفت مذکور را کسبی یا دوز سه سال بعد و احدی
 بعد و محتسب با جاره ستر سینه بدو نیز شرط کرده تقبل الله تعالی منه که سالی تمام
 و صدوران عظام و حاصل توافت حق الصدقات و در الضبط کویان ستر می زل که
 برایشان حرام محض باشد که واقع فی بویه المفقین من الحرام المحض و کل من ال
 من غیر شرط اوقات و حساب بالبیعت و اوقات مذکور و م بر کانه محمد و مذکور

خاليه عن الخبثين مع قوله وقبضه يابه بعد ذلك ثم رداً من ثيابها كراستين
 ستمائة كراستين بعد الأجر المردف برده مذکور برجع من نود وقت مذکور اوجت
 امر خود اول گردانید منصرف شود اول مذکور استیلام این انموده گما هو طریقه
 می کند شریفی نمود شریفیت بناهائی التفسیرة نافذ الحکم که مذکور که ماورد اول
 من جهة العالی و عالم به عمل خلاف واحتمال علمای این مشایخ مجتهدین محترم
 حکم صحیح است ایله نمودن قایلان منبره عن غیر الخلف و اوله فی الصرافان اوله
 این وقت و ثانیاً فرمود آن و بیطان جمع او موافقا را می بیند ای کتب من العالی
 و الفقه الکرام جعل الله تعالی شوقم و استقامتصاربه او فضا صحیح شریفه نافذ
 مسجد محمد امویة الی ان فی الله تعالی لا یرض من علیها و هو فی الارض من
 ما سمعه فانما الله علی لندن بیدلونه و کان کک بجزیر من السبیل

در وقت و معتبر باشد که اینها در وقت و معتبر باشد که اینها در وقت و معتبر باشد که اینها

УДР МДА. И-323-жамгарма, 1-рўйхат, 127-жамгарма
 Мусофир талабаларга ажратилган
 вақф хужжатидаги намуналар

لولاک و علی الہ و اصحابہ الذین عصموا عن بیات الاسراء

تالیما دایما بہ اجسدا ما یطحت الارض و رفت السیما

ابابہ در تاریخ شہر جیب المرجب ۱۲۸۲ھ بود و کردار

بلندہ فاضل و بخارا ای شریف جاضر آمدہ او صحیح منیر شریعی

منو و مضرب بای پسر خنیز ریش سیاہ میا

ولد رحیم بای اندخوی اصالتہ و و کالتہ فیما یذکر از قبیل

میشادہ او غلای نبت غفار بردی و خال بی بی نبت

و نیاز علی و مضرب بای و محمد رضا دای بی

ویا قوت آسی اولاد محمد رحیم بای بکوا ای حلیت

ندیدہ

رضوان الله تعالى عليهم اجمعين حكم نمود
 وضمن مرا فقه شريفة اولابعت وقف نكود
 و شانيا بزوم ان فصار بنداوقها صحیح شریعی لازما
 محمد اموا به الی ان یرث الله تعالی الارض من علیها
 و بنویسه الواثرین فمن بعده ما پسند فاما
 ائمه علی الدین یبولوجه و كان ذلك بمن المسلمین

نسخ من کتاب فی الفقه العرفی و در حدیث و در حدیث و در حدیث
 نسخ من کتاب فی الفقه العرفی و در حدیث و در حدیث
 نسخ من کتاب فی الفقه العرفی و در حدیث و در حدیث
 نسخ من کتاب فی الفقه العرفی و در حدیث و در حدیث

سید امین
 زبیدی
 کتابخانه
 تهران
 ۱۳۰۶

519 МДА. И-323-жамгарма. 1-руйхат, 746-жамгарма

Иловагар
Иловагар

Иловагар

Иловагар

Иловагар

Иловагар

Иловагар

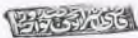
Иловагар

Иловагар

Иловагар

4.2. илова

126-жамғарма, 1-рўйхат, 1997-йиғмажилд, 69-варак.
 Ёш ҳужраларга ижарага туриш учун тавсия этил-
 ган талаба номлари рўйхати

بسمه نوازدا

تصدق سربارک حضرتم شفق

نامگوى پيچ طرف حجره شالي شده که از مدرسه بندگان

نامگوى پيچ طرف حجره شالي شده که از مدرسه بندگان
 ملا عبدالرحمن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن

نامگوى شش طرف حجره شالي شده که از مدرسه عالی

نامگوى شش طرف حجره شالي شده که از مدرسه عالی
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن

تصدق شوم ملا شریف مدرسه که طرف حجره از مدرسه عالی سرفراز بود که به رسمى حجرات است
 که چهار سوى کنت بقم کباب حجره طاق علای مدرسه بندگان سرفرازى شافیه
 که طرف حجره مدرسه عالی اش قاضى از وسطه مدرسه مائده که حجرات شالي از وسطه مدرسه
 بنده نوازدا

تصدق سربارک حضرتم شوم بازوه نفر طالب علم مستحق بی حجره
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن
 ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن ملا محمد حسن

اگر چه پيچ طرف حجره مدرسه بندگان ملا محمد حسن و ملا فضل و ملا شافیه
 و ملا عامر ليدون و شش طرف حجره مدرسه عالی ملا بنده قلم و ملا قاسم شوق و ملا فضل
 و ملا محمد حسن و ملا محمد حسن شوق و ملا فضل سرفراز بنده که نام مجول شده بقبرستان مسلّم بود و
 چنانچه ملا محمد حسن و ملا محمد حسن بنده نوازدا در حصوله که طرف حجره بندگان از سوي مائده
 که بندگان شوق و ملا محمد حسن در مائده از سوي مائده در شفقت کما که شوق سرفراز
 از روی نامه و ملا محمد حسن که منتهى کمال است و همیشه رتبه و در آن
 بنده شوق و ملا محمد حسن که منتهى کمال است و همیشه رتبه و در آن
 بنده شوق و ملا محمد حسن که منتهى کمال است و همیشه رتبه و در آن
 بنده شوق و ملا محمد حسن که منتهى کمال است و همیشه رتبه و در آن

ЎзР МДА. 126-жамғарма, 1-рўйхат, 182-йиғмажилд
 Бухоро амирлиги чегарачиларининг
 қайд дафтаридан намуна

Қайд №				Қайд тарихи				Қайд мазмунини қисқартирган		Қайд
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	
5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	
6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	
7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	
8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	
9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	
10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	
11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	
12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	
13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	
14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	
15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	
16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	
17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	
18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	
19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	
20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	
21	21	21	21	21	21	21	21	21	21	
22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	
23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	
24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	
25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	
26	26	26	26	26	26	26	26	26	26	
27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	
28	28	28	28	28	28	28	28	28	28	
29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	
30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	
31	31	31	31	31	31	31	31	31	31	
32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	
33	33	33	33	33	33	33	33	33	33	
34	34	34	34	34	34	34	34	34	34	
35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	
36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	
37	37	37	37	37	37	37	37	37	37	
38	38	38	38	38	38	38	38	38	38	
39	39	39	39	39	39	39	39	39	39	
40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	
41	41	41	41	41	41	41	41	41	41	
42	42	42	42	42	42	42	42	42	42	
43	43	43	43	43	43	43	43	43	43	
44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	
45	45	45	45	45	45	45	45	45	45	
46	46	46	46	46	46	46	46	46	46	
47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	
48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	
49	49	49	49	49	49	49	49	49	49	
50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	

ТИУ. Манбалар хазинаси. №284

Математика фанига оид китобдан намуналар

Кیویات

طریقہ وضع رقم کیوں نمودن و کما مطلق اینست

۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۰	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۰
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۰	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۰

۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱۱	۲۲	۱	۱۲	۲	۳۳	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶

۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۰	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۰

طریقہ وضع رقم کیوں نمودن و کما مطلق اینست
 ملاحظہ ہو کہ ہر اضافہ اور کسر ایسا ہے کہ ضرب کیلئے صورتیں اور در صورت کسر
 بنائے حاصل اولیٰ وغیرہ کیلئے نتیجہ اور نتیجہ کیلئے حاصل ثانیہ حاصل اولیٰ کیلئے اولیٰ اور ثانیہ
 کیلئے نتیجہ ثانیہ کیلئے اولیٰ

$$\frac{1}{2} \times \frac{3}{4} = \frac{3}{8}$$

Қандор қисми бошқор. Ишти рақам қисми бошқор. Ишти рақам қисми бошқор.

Қисми бошқор

11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11

Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор.

Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор.

Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор.

Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор.

Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор. Қисми бошқор.

11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11
11	11	11	11	11	11

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

Handwritten mathematical work on page 198, featuring several tables and calculations in Arabic script.

Table 1 (Top Left):

1	2	3	4	5
1	2	3	4	5
1	2	3	4	5
1	2	3	4	5
1	2	3	4	5

Table 2 (Middle Left):

1	2	3	4	5
1	2	3	4	5
1	2	3	4	5
1	2	3	4	5
1	2	3	4	5

Table 3 (Bottom Left):

1	2	3	4	5
1	2	3	4	5
1	2	3	4	5
1	2	3	4	5
1	2	3	4	5

Other handwritten notes and calculations include:

- Table 4 (Top Right):** A 2x2 grid with numbers 1, 2, 3, 4.
- Table 5 (Middle Right):** A 3x3 grid with numbers 1, 2, 3, 4, 5.
- Table 6 (Bottom Right):** A 4x4 grid with numbers 1, 2, 3, 4, 5.
- Table 7 (Far Right):** A 5x5 grid with numbers 1, 2, 3, 4, 5.

Vertical text on the right side of the page includes:

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10
- 11
- 12
- 13
- 14
- 15
- 16
- 17
- 18
- 19
- 20

Handwritten mathematical work on page 199, featuring a large grid and several calculations in Arabic script.

Table 1 (Top):

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Table 2 (Middle):

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Table 3 (Bottom):

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Other handwritten notes and calculations include:

- Table 4 (Middle Right):** A 2x2 grid with numbers 1, 2, 3, 4.
- Table 5 (Bottom Right):** A 3x3 grid with numbers 1, 2, 3, 4, 5.
- Table 6 (Far Right):** A 4x4 grid with numbers 1, 2, 3, 4, 5.

И-126-жамгарма, I-рўйхат, 1963-ййгмажилд, 6, 70-вараклар.
«Мақсурахон» ва «Қори»ларнинг ишга тайинланиши
ҳамда оладиган маоши ҳақида хужжатлар

бу таъин

аллоҳнинг
номурид

битта таъиннома

عرض شده کی عدم دناکوی راسخ الاتقاده رماحی
ملا تیریدرالدین صد ریس بابا...
سید مولاکم...
تصدیق نوم قاری عبدالجبار...
قیمه حاجی اوعالی...
مولایم ادا...
سید...
قاری حاجی...
مقصود...
کریخ...
عالی...

قاری قربان...
جایی...
از...
سینه...
و عایشه...

عازم و عاکوی...
عند...
اندر...
و بر...

боғқор

بند کویت بیگمان
دوره و روز مومن
کتابخانه

شهاب الدین یوسف
ساری

عاشق

بیازده بار یار وفادار عین غلبه زنده پندوختن نام خورشید و بهشت مویکم بنیار کوکبه دود بیدار مویکم
میاجیاستان و غافلانه سپهر زلفین نگر کوئینده به جاشین شده و کا کوی رشتا چوی بهره غلبت
بگره زلفین استان در آره ارکام زلفین استان سستی او برود و عود چو بل کرده و اجتنان موم

میان مطلقا

تاری عین غلبه زنده پندوختن نام خورشید و بهشت مویکم بنیار کوکبه دود بیدار مویکم
ار پاره به بند هم کبریا را پاره کرد و عودت
مشتاقان آرزو به نام پاره کننده عودت
ایستیک ساری تاری عین غلبه زنده پندوختن نام خورشید و بهشت مویکم بنیار کوکبه دود بیدار مویکم
نگور امید نینا امید شربت کوه کشیده

تاری عین غلبه زنده پندوختن نام خورشید و بهشت مویکم بنیار کوکبه دود بیدار مویکم
بودت ششاق بوده از جرعت و عود چو بل کرده و اجتنان موم
ماری تاری عین غلبه زنده پندوختن نام خورشید و بهشت مویکم بنیار کوکبه دود بیدار مویکم

عین غلبه زنده پندوختن نام خورشید و بهشت مویکم بنیار کوکبه دود بیدار مویکم

تاری عین غلبه زنده پندوختن نام خورشید و بهشت مویکم بنیار کوکبه دود بیدار مویکم
بجزه عنوت نمودند در ریتوت شبن کوکبه
مدرغه شادمانی چید کور کوشش
نگور امید نینا امید شربت کوه کشیده
عین غلبه زنده پندوختن نام خورشید و بهشت مویکم بنیار کوکبه دود بیدار مویکم

و کارکردنیا چوی نبوات حاجت نموده گرفته دامن نموده از روی مغرور و کا کوی رشتا چوی بهره غلبت
موموم حیا چو هم مدین غلبه زنده پندوختن نام خورشید و بهشت مویکم بنیار کوکبه دود بیدار مویکم
ارکام زلفین استان سستی او برود و عود چو بل کرده و اجتنان موم

ЎзР МДА. И-126-жамгарма, 1-рўйхат,
1967-йиғмажилд, 2-3-варақлар.
“Саҳиҳхон”лар ва уларнинг оладиган
маоши ҳақида ҳужжатлар

بیتہ نوادر

تصدق سپر مبارک علی بحضرت نوم
 تہ مکوی وہ نفر صحیح خان فوئید کی
 مد عمر س مد قرہ بربر مد لیل الکت مد شیر محمد مد عبد الرحیم س
 مد صلاح مد شعیب مد ی مد نوم اکبر مد عبد الرحمن
 تصدق نوم
 تہ مکوی وہ نفر و ما کو بیان کتاب صحیح خوانندہ مطا نو نو
 مد سعید مد سعید مد سعید مد سعید مد سعید مد سعید
 مد سعید مد سعید مد سعید مد سعید مد سعید مد سعید
 بود است کہ از در خدمت و دعا کو یا عرض بستہ کہ نوم
 الرجاء بودیم جنبہ بدست و بیستہ در قریبند
 انصہیر انصہیر انصہیر انصہیر انصہیر

سینه نواز
دعا گوین بهما تان ارک عالی کج زلف جز نده حباب سما ملام دعا مندود

لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری
لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری

بنارس بوش موقر
لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری

لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری

لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری

لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری

لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری

لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری

لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری لا کج مفری

تفسیر تفسیر تفسیر تفسیر تفسیر

5118

И-126-жамғарма, 1-рўйхат, 1485-йиғмажилд. 4-варақ.
30 та поездда биринчи юборилган мардикорларнинг қа-
чон ва қайси шаҳардан жўнатилгани ҳақида рўйхат

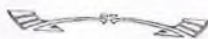
19

1920-йили рўйхат қўрилган вақти вақти вақти

اصل نسخة سیه یازیلوب دور
 «مستحکم قیلامن»
 ترمکستان ولایتی مکتوبه ساهماتلار
 سکنیز آل آدیوانت کوراپاتکین
 23-نجی سیه 1916-نجی تهر ماه
 شهر تاشکند

ترکستان ولایتی قزاق لارودان آلبنگان مردکارلاری اول یار یوباریلا دورکان چینی اوشیه
 بل 18-نجی میزادان باشلاپ تا 18-نجی قورق قهچه کیتادورغان 30 عدد یابرد لارشی
 یوروشینی آرنیوی اوشیودور

قار توپلاری	قار توپلاری	قار توپلاری	قار توپلاری
1-تاشکند دین	18-نومبر	1-تاشکند دین	18-نومبر
2-اندجان دین	18-نومبر	2-سمرقند دین	17-نومبر
3-سمرقند دین	20-نومبر	3-فارجاکوفی استانبول	18-نومبر
4-فارجاکوفی دین	21-نومبر	4-دیزاخ دین	19-نومبر
5-کله تورغان دین	22-نومبر	5-ترکستان شهری	20-نومبر
6-قزاقی شهر دین	22-نومبر	6-خونند دین	21-نومبر
7-تاشکند دین	27-نومبر	7-تاشکند دین	22-نومبر
8-سمرقند دین	28-نومبر	8-میرول...	23-نومبر
9-سمرقند دین	27-نومبر	9-تاشکند دین	24-نومبر
10-خواس دین	27-نومبر	10-اندجان دین	25-نومبر
11-سمرقند دین	27-نومبر	11-چهارجوی دین	24-نومبر
12-تاشکند دین	28-نومبر	12-تاشکند دین	27-نومبر
13-تاشکند دین	30-نومبر	13-چیمکت	28-نومبر
14-خونند دین	30-نومبر	14-چهارجوی	29-نومبر
15-اندجان دین	30-نومبر	15-آی مسجد	30-نومبر

5.2. илова.

Бухоро Давлат Архиви 227-жамғарма,
1-рўйхат, 12-ийгмажилд,
Бухорода содир этилган ўғрилиқлар ҳақида

ب. ماس با
 ۱۳۱۱/۱۲۱۱
 او شېوا بىر سۆز قىلدىم ئىككى بار سۆز مەھسۇدە كىم موندەك ادەن سېزىن ئون مەھسۇدە كىم
 قىلدىم ئىككى چو ئىم نا داغۇر لار كىم بىش غەدە سۆز ايا غەدە سېزىن كىم بىش
 دوز كارىم و مەھسۇدە كىم بىش دوز لار و نەقە (تەجرىلەم) نەقە كىم بىش دوز لار
 مەخۇر كىم بىش چو رىئە قوتىمە بىر چىكە غەرض قىلىم قىلىم قىلىم كىم بىش مەخۇر قوتىمە
 مەدەد قىلىم تا مەدەدلا چاغۇر غەدە لار سېزىن كىم بىش شەرفەت و چىكىنەز لار قوتىمە
 قوتىمە مال كىم بىش چىم تا مەدەد و كىم بىش چىم تا مەدەد لار قوتىمە قوتىمە
 يوبار كىم بىش چو لار قىمە كىم بىش چىم تا مەدەد لار قوتىمە قوتىمە قوتىمە
 (تەمەس قىمەت كىم بىش چاغۇر غەدە مەغزىمە لار غەدە كور سەتە لار كىم بىش غەدە كىم
 بار بولمە مەھسۇدە قىمەت قوتىمە چىم تا مەدەد لار قوتىمە قوتىمە قوتىمە قوتىمە
 و سېب غەرض بىر غەدە لار كىم بىش چىم تا مەدەد لار قوتىمە قوتىمە قوتىمە قوتىمە قوتىمە

227-жамгарма, 1-руйхат, 20-ийгмажилд 4, 5-варақлар.

Handwritten text in a cursive script, likely Tajik or Persian, covering the page. The text is dense and appears to be a historical or administrative document. At the top, there is a header: "Камаруллоҳи Ҳафизӣ" (Kamarullohi Hafizi). The text is written in dark ink on aged, slightly stained paper. The script is highly stylized and characteristic of the 19th or early 20th-century Central Asian manuscripts. The text is arranged in several lines, with some larger characters or words standing out. The overall appearance is that of a well-used historical document.

بیخ شریح یتیم بخار از کلاه دلاست چاق شیب میرود
 اور روش بر اینست با تریب و فرقه و شک و ناقصا به عمل خود او غی سید با کلمه چینی
 بر ارم چو لومضه گریب شیا لرم بلحا لزوم لانه و قاضی چو بی سینه او فعل لا با ریب
 بردی لکم مذکور لکن کلسنور و پ اریست ن قییب ابرو در لریا خرد و منی مذکور نیام
 و قاضی چه نه حوی سینه تو رویه و ریب عجم نه ندیم دن التما قید مشکم حیل اسیار
 مذکور حوی سینه ن منی شیا لرم نه الیب لری چون لرد ریب رجا ایدرم بر و اید کند
 بر در ز کست چه ز در ارا کچی کو بیک قرینا یکی پای جامه تحمل بر روی مال میا اول کست
 روی مال پیشانه منته فرقی بر روی مال قییب بر روی مال تو کز بر کشید و بستر مذکور شال تو کم
 الیب کسدیم ترس لرد قاضی چه نه حوی سینه تو رویه و ریب و فرقه و شریح
 شایسته دار اما نور محمد (قنبل ۲) نمبر اول جلس (۱۰) اریست چه بر روی مال
 ۱۰

ГЛОССАРИЙ

А

Абдуллахон мадрасаси – Бухородаги Қўш мадраса ансамблининг шимолий қисмида жойлашган. Меъмори номаълум, Абдуллахон II қурдирган (1588-1590). Тузилиши одатдаги мадрасалардан анча фарқ қилади. Ҳовли атрофини икки ошёнли хужралар ўраб туради. Ҳар икки томонида баланд пештоқ жойлашган. Пештоқлар орқали ичкари хоналар ва хонақоҳга ўтилади. Мадрасанинг катта пештоқи жанубга қараган. Пештоқ қанотлари ва гулдасталар сиркор безаклар билан пардозланган. Дарвозадан ўтиб, икки ёқдаги катта хоналар – дарсхона ва масжидга кирилади. Абдуллахон даври меъморлиги етук намунаси бўлган бу Мадраса Бухоро меъморчилигининг 16-асрда эришган барча ижодий ютуқларини намоён этиди.

Аввали илм – бошланғич таълим

Авсат – ўрта

Адно – куйи

Анархизм – юн. Анархиа-ҳокимиятсизлик, бебошлик. Рахбар сифатида фақат алоҳида шахснинг хохиш-иродасинигина тан олиб, ҳар қандай ҳокимият ва давлат тузумини рад этувчи жамият тўғрисидаги таълимот. Илмий назария сифатида анархизм кейин пайдо бўлган. Немис файласуфи К.Шмидт (Штирнер), француз олими П.Прудон, россиялик М. Бакунин унинг назариётчилари ҳисобланади.

Аъло – олий

Аълам – Бухоро амирлигидаги таниқли олимларга бериладиган илмий даража.

Б

Банораспўш – Банорас киядиганлар бўлиб, улар 200 нафарни ташкил этган. Бу жамоа вакиллари муфтийлик мансабига тайинланганлар. Уларни яна «авсата тадриси» – ўрта мударрислар ҳам дейишган.

Бекасабапўш – «асфал тадриси», яъни паст даражадаги мударрислар.

Бошқирдистон – Россия Федерацияси таркибидаги республика. Конституцияси 1993 йил 24 декабрда қабул қилинган. Пойтахти – Уфа шаҳри.

Булғор – Болгария

В

Вақф – лугатда «тўхтатиш», «турғизиш» маъносини англайиб, шариятда эса, мухтож кишилар учун мол-мулкни доимий ижтимоий таъминотга аташга айтилади. Яна «Вақф» бирор киши томонидан мадраса ёки масжид учун инъом қилинган мулк бўлиб, у хужжатлаштирилиб берилади. Вақф қилинган мулкдан мадраса мударрислари ва талабалар ёки масжидда хизмат қиладиган ходимлар фойдаланишган. Вақф қилинган мулк сотилиши ёки сотиб олиниши мумкин эмас эди.

Д

Дарғом ариғи – Зарафшон дарёсидан сув оладиган қадимги канал. Равотхўжа қишлоғи яқинидаги тўғондан бошланиб, Улус чўлигача давом этади. Тарихий манбаларда каналнинг мил. ав. 5-4 асрларда қазилганлиги қайд қилинган. Клавдий Птолемей тузган картада (2-аср) Дарғом канали «Dargomanū» дейилган. Қадимда каналнинг бош тўғони бир неча марта хароб бўлган. Новларига кўрғошни ётқизилган бош тўғон 1220 йилда Чингизхон томонидан буздирилган. 18-асрдаги сув тошқинлари тўғонни бир неча марта ювиб кетган. 20-30 йилларда бош тўғон қайта тикланди, сув тақсимловчи қўшимча тўғонлар қурилди. Дарғом канали Янги Дарғом, Эски Дарғом ва Айланма Дарғом каналларини ўз ичига олади. Қашқадарё вилоятига Дарғом каналидан сув Эски Ангор канали орқали берилади. Самарқанд шаҳрига сув Шовдар ва Боғи шамол тақсимлагичлари орқали олинади. Умумий узунлиги 100 км.

Даҳяк – ушр

Доруш-шифо мадрасаси – Субхонкулихон 1697 йилда 18 хужрали қилиб барпо эттирган. Мадрасанинг қошида касалхона, дорихона ҳамда кутубхона бўлган. Бир нечта ходимлар дори тайёрлаш билан шуғулланган.

Ё

Ёш бухороликлар – Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг кучайиши натижасида ундан Бухорода «Ёш бухороликлар» (1910) ва Хивада «Ёш хиваликлар» (1914) партиялари ажралиб чиқди. Бухородаги жадидчилик ҳаракати Туркистон ўлкасидагига нисбатан оғир ижтимоий-сиёсий шароитда юзага келган эди. Унинг таркиби асосан Бухородаги шаҳар аҳолисининг тараққийпарвар қисми: зиёлилар, талабалар, майда дўкондорлар ва маъмурлар, ҳунармандлар ва савдогарлардан иборат эди. Жадид – тараққийпарварлари иктисод ва давлат бошқаруви соҳасида бир қатор талаблар чунончи, солиқларни камайтириш, мамлакат миқёсидаги маданий ва маърифий ўзгаришлар ясаш талаби билан чиқишган эди. Улар дастлаб Бухородаги амирлик тузуми доирасида ислохотлар жорий қилмоқчи бўлишди.

Бухорода жадидчилик ҳаракатининг таникли намоёндалари Абдулвоҳид Бурҳонов (1875-1934), Мукоммил Бурҳонов (1884-1937), Садриддин Айний (1878-1954), Фитрат (1886-1938), Файзулла Хўжаев (1896-1938), Усмон Хўжа (1878-1968), Отаулла Хўжаев (1880-1937), Абдулқодир Мухиддинов (1892-1934), Мусожон Саиджонов (1893-1937) бўлишган. Бухоро амирлиги ҳудудида илк янги усул (жадид) мактабини Мулла Жўрабой очган. Ёш бухороликлар Бухорода «Маърифат» кутубхонаси ва «Баракат» ширкати ни тузишиб, китоблар нашр қилиш ва хорижда чиқарилган турли адабиётлар, газета-журналларни Бухорода тарқатиш билан шуғулланганлар. Ёш бухороликлар партияси вакил-

лари фақат Туркия, Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, Миср мамлакатларидаги ёшлар ҳаракатлари вакиллари билан ўзаро алоқада бўлиш билан чекланмасдан, Россия империясида мавжуд бўлган турли мусулмон партиялари ва ташкилотлари билан ҳам муносабат ўрнатишган. Тарихий адабиётларда ёш бухороликлар билан Қрим ва Қозонда фаолият кўрсатаётган крим-татар ҳамда татар жадидлари ўртасидаги муштарак алоқалар бир қадар ёритилган.

Ёш хиваликлар – XX аср бошларида Хива хонлигида жадидчилик бир қадар бошқачароқ тарихий шарт-шароитда вужудга келган. Жадидчилик бу ерда асосан иккита оқимдан иборат бўлди. Унинг ўнг оқими хонликда ривожланаётган савдо-саноат корхоналари эгалари ҳамда йирик бойларнинг вакиллари ўзига бирлаштирган эди. Бу оқимга Хива хони Асфандиёрхоннинг Бош вазири Ислохўжа (1872-1913) бошчилик қилган. Жадидчилик ҳаракатининг ўнг оқими ўз олдида мамлакатда хон ҳокимиятини сақлаб қолган ҳолда ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказиш орқали эркин бозор муносабатларининг ривожланишига кенг йўл очиб беришни мақсад қилиб қўйган эди.

Хива хонлигида жадидчиликнинг сўл оқими эса майда сармоядорлар, хунармандлар ва халқнинг турли табақа вакиллари бирлаштирган бўлиб, қозикалон Бобоохун Салимов (1874-1929) унинг раҳбари эди. Улар Хива хонлигида янги усул мактаблари ташкил қилиш орқали халқ оммасининг сиёсий фаоллигини ўстириш мақсадини қўйишган. 1904 йилда хонликда «Жамияти хайрия» тузилиб, унинг кўмаги билан Хива шаҳрида ўша йилнинг 10 ноябрида дастлабки жадид – янги усул мактаби очилди. Бироқ Биринчи жаҳон урушигача Хива жадидларининг ягона маркази ва дастурий ҳужжатлари бўлмаган. Бухородаги жадидчилик ҳаракатидан «Ёш бухороликлар» партияси ўсиб чиққан бўлса худди ана шундай жараён Хива-

да 1914 йил августда такрорланди. «Ёш хиваликлар» партияси жадидларнинг сўл оқимидан вужудга келган ва унга Полвопнийез Юсупов (Полёзхожи Юсупов, 1861-1936) раҳбарлик қилди. Жуманиёз Бобониёзов, Бобожон Ёқубов, Жуманиёз Султонмуродов, Бекжон Раҳмонов, Назир Шоликоров, Султонқори Жуманиёзов, Худойберган Дсвонов, шунингдек, Бобоохун Салимов, Ҳусайнбек девонбеги Матмуродов, Муҳаммадёрхўжа Абдуллаев «Ёш хиваликлар» партиясининг фаоллари бўлишган. Партиянинг эълон қилинган дастурида хон ҳокимиятини чеклайдиган ислохотлар ўтказиш, мамлакатда конституцион монархия ўрнатиш, халқни маърифатли қилиш мўлжалланган.

1917 йил 5 апрелда Хива хони Асфандиёрхон «Ёш хиваликлар» партияси йўлбошчилари тақдим этган манифестни имзолашга мажбур бўлган. Манифестда янги усул (жадид) мактаблари очилиши, мамлакатда темир йўл, почта ва телеграф қурилиши, давлат хазинаси назорат остига олинishi, барча амалдорларнинг сайланиши ва мояна билан таъминланиши, бутун аҳолининг шарият олдида тенглиги таъкидланган.

Ж

Жўйбори Калон – Ҳозирги Бухоро шаҳрининг жануби-ғарбидаги Жўйбор мавзеи жойлашган ҳудуд шайбонийлар сулоласидан Абдуллахон II (ҳукмронлик даври 1557-1598) фармони билан Бухоро девори қайта қурилгач, шаҳарга кўшиб олинади. Мавзе таркибида Жўйзор, Дасторбандон, Чақар, Жаъфарон маҳаллалари бўлган. Бу ерда масжид, мадраса, хонакоҳ, сардоба, ҳовуз каби иншоотлар қурилган. Солорҳаж (ҳажга борувчилар бошлиги) дарвозаси ҳам шу мавзеда жойлашган. Ҳажга борадиган бухороликлар шу дарвозадан чиқишган. Кейинги асрларда у Қорақўл дарвозаси деб номланган (ҳозиргача шаҳарда сақланиб қолган ягона дарвоза).

XV-XVI асрларда Бухоро машойихлари нақшбандия тариқатини янгича шароитларда ривожлантирдилар. Машхур Чор Бакрнинг авлодлари – Жўйбор хожалари ана шулар жумласидан. Улар шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида тарих сахнасига чикиб, кейинги юз эллик йил давомида Бухоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётига фаол аралаша бошлашди.

«Жўйбори Калон» мадрасаси Субҳонқулихон даврида, яъни, XVII аср охири – XVIII аср бошларида Бухоро ҳокими Абдулазизхон фармони билан барпо қилинган. Мадрасанинг қурилишига Абдулазизхоннинг онаси Ойпошша-биби бош-қош бўлган. У ниҳоятда маърифатли, такволи аёл бўлиб, мадраса учун маблағ аямаган. Мадраса билан бир қаторда «Волидан Абдулазизхон» жоме масжиди ҳам қад кўтарган. Шунингдек, мазкур икки бино оралигида ҳовуз – «Ҳавзи Нав» ҳам қурдирилган.

«Жўйбор» сўзи Ойпошша бибининг наслига ишора бўлиб, «юксак мартабали», «улуғ мавқели» каби маъноларни англатади.

Советлар даврида мадрасадан турли мақсадларда фойдаланилган. Натижада ташландиқ ҳолатга келган. 1992 йил 1 сентябрда мадраса иш фаолиятини қайта тиклади.

Билим юрти биноси масжид, маънавият, информатика, ўқув хоналари, талабалар учун ётоқхона, маъмурий хоналар, ошхонадан иборат. Ўқув масканининг информатика хонаси замонавий компьютер ва кўрғазмали куроллар билан жиҳозланган. Талабалар дарс жараёнида диний ва дунёвий фанларни компьютерлар ёрдамида ўзлаштиришади.

И

Ижмоъ – сўзи лугатда икки хил маънони ифода қилади: Биринчиси – бир ишга азми қарор қилиш маъноси. Арабларда «Фалончи бир нарсага ижмоъ қилди» дейилса, ўша нарсага азму қарор қилгани тушунилади.

Иккинчиси – иттифоқ қилиш маъноси. Арабларда «қавм бирор нарсага ижмоъ қилди», деган гап қавмнинг ўша нарсага иттифоқ қилгани маъносини билдиради. Бу икки хил маънонинг орасидаги фарқ шуки, биринчисида иш бир тарафдан содир бўлади. Иккинчисида эса, бир неча тарафдан содир бўлади. Истилоҳда эса Муҳаммад с.а.в.нинг вафотларидан сўнг бирор асрда мужтаҳидларнинг шаръий ҳукмга қилган иттифоқи «Ижмоъ» дейилади.

Илми баён – нозик маъноларни баён қилиш (риторика).

Илми калом – нақлий масалани ақлий далиллаш, исбот қилиш.

Илми мантиқ – сўз маъносидаги мазмун.

Илми маоний – баён этиш бўлиб, бирор нарса ёки ҳодисанинг моҳиятини, мазмунини ечиб берувчи илм.

Илми муаммо – бадий санъат тури бўлиб, шеърятдаги масала ва рамзларни ечиш усули.

Илми мунозара – мунозара, баҳс, муносабат ифодаси.

Илми муҳозирот – латифагўйлик, ҳозиржавоблик, зукколик.

Илми наср ва нишо – ёзма иш тури, услуби, мактуб, ёзув саводхонлиги.

Илми таҳлил – мунозара, баҳс, муносабат ифодаси.

Илми фасоҳат (илми балоғат) – чиройли, ўринли сўзларни қўллаш.

Илми шарҳ – тафсир.

Илми қироат – оҳанг ва сўз талаффузи орқали қироат.

Илми ғариба (ғариб) – кам сўз кенг маънони ифодалаш, акс эттириш.

Иттифоқи мусулмин – 1917 йил 20 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойи «уламочилар» билан «Шўрои исломчилар» ўртасидаги узоқ баҳсларга қарамай, ниҳоят, келишиш ва мураса йўлини топди. Қурултойда «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», «Турон» ва бошқа сиёсий ташкилотлар-

ни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон минтақаси учун умумий бўлган «Иттифоқи муслимин» деган сиёсий партия тузишга қарор қилинди.

К

Каргал – Бошқирдистондаги Чекмагушев туманидаги қишлоқ номи. 2002 йил аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига кўра, татарлар 59%, бошқирдлар эса 41% ни ташкил этади.

Кўкалтош мадрасаси – Бухородаги меъморий ёдгорлик. Бухоро хонининг вазири Қулбобо Кўкалдош қурдирган (1568-69 й.). Лаби Ҳовуз ансамблининг шимолида жойлашган. Пештоқини безатиб турган қошинлар сакланиб қолмаган. Мадраса ховлисига 5 гумбазли миёнсарой орқали кирилади. Мадраса ховлиси узун (42х37 м), ўртага янги иморат 1929 йил қурилган. Ҳовли атрофи 2 қанатли 160 хужра билан ўралган. Ён томонидаги хужраларнинг пастки қанатига (ташқи деворларида) хонани ёритиш учун панжалар ўрнатилган. Пештоқининг икки ёнидаги масжид ва дарсхона олдига икки қаватли уч қисмга ажратилган чуқур равоқлар ва бурчакларидаги гулдасталарда Бухоро меъморлигига хос қадимги миллий анъаналар акс эттирилган.

Кўкалтош мадрасасида Садриддин Айний таҳсил кўрган, у яшаган хужра музейга айлантирилган ва экспонатлар билан жиҳозланган. 1960-70 ва 1995-97 йилларда таъмирланган. Бухоро вилоят «Олтин мерос» жамғармаси жойлашган.

М

Мадраса – арабча «дараса» («ўрганмоқ») мусулмонларнинг ўрта ва олий ўқув юрти.

Маноқиб – фазилатлар, ёднома. Маноқиб юксак фазилатли, валий ва ўзига хос хислат эгаларининг таъриф тавсифи берилган китоб.

Марьинка – Украинадаги шаҳар.

Миёнкол – сўзи айрим манбаларда миён-ўрта; кол-яй-док, тақир, кимса юрмайдиган тақир, очиқлик деган маънони англатади.

Мири – беш тийинлик чақа. «Чўнтагида бир мири йўк» ибораси ҳам ҳозиргача ишлатиб келинади.

Мири Араб мадрасаси – мадраса 1530-1536 йилларда Мири Араб номи билан танилган Шайх Абдулла Яманий раҳбарлигида қурилган. Мири Араб мадраса қурилишини охирига етгаза олмаган. 1536-йил бошида вафот этган ва унинг васиятига кўра куёви Шайх Закариё қурилишни охирига етказган. Мири Араб мадрасаси жаҳонга танилган йирик диний олий мадрасаларидан ҳисобланади. Мадраса Минори Калоннинг қаршисида жойлашган. Бош тарзи улкан пештокли, дарвозаси орқасида беш гумбазли миёнсарой, икки ёнида баланд гумбазли кенг дарсхона ва масжид, гўрхона жойлашган. Мадрасанинг умумий тархи 68,5x51,8м, ҳовли 35,4x31,3м, дарсхона 8x8м. Ҳовлиси тўртбурчак шаклда бўлиб, атрофини олди равокли, икки айвонли 114 хужра ўраб туради.

Мискин – Пайғамбаримиз (с.а.в.) «мискин»ни бундай таърифлаганлар: «Мискин эшикма-эшик юриб, бир-икки дона хурмо, икки лукма таом олиб юрадиган тиламчи эмас, ҳақиқий мискин ўзини боқолмайдиган, садақа сўраб юрмайдиган, одамлар унинг ҳолидан хабарсиз бўлишганидан унга садақа беришмайдиган кишидир» (Имом Бухорий, Имом Муслим ривояти).

Имом Абу Ҳанифа: «Хох тупрокли (хор) мискин» мазмунли Балад сурасининг 16-ояти қаримаси ва мазкур ҳадисга асосан мискин фақирдан ҳам муҳтожроқ кишидир, деганлар.

Монархизм – монархияни барпо этиш, сақлаш ёки қайта тиклаш мақсадидаги ижтимоий-сиёсий ҳаракат.

Модарихон мадрасаси – Бухородаги Абдуллахон мадрасаси қаршисида жойлашган меъморий ёдгорлик (1566-67 й.). Иккаласи «Кўшмадраса мажмуа»сини ташкил қилади. Бу мадрасани Абдуллахон онаси шарафига қурдирган (номи ҳам шундан). Мадраса икки каватли. Модарихон мадрасасидаги хоналар олди хандасий услубда кошинкор нақшлар билан безатилган. Модарихон мадрасаси девори қурилмаси XVI аср Бухоро меъморлигига хос бўлиб, 1997-1998 йилларда таъмирланган.

Муҳаддис – ҳадис илми билан шугулланган олим. У кўпгина ривоятлардан ва ровийларнинг ахволларидан хабардор бўлган киши. Муҳаддис жуда кўп ҳадисларнинг матнини ёд билади. Шунингдек, саҳих китоблардан кўпини ўрганган, ҳадислар фикҳини биладиган ва ғарибларини ҳам ажратадиган бўлади.

О

Олчин – 1 олчин – 70 см.га тенг.

Олчиннинг иккинчи маъноси – уруғ номи. Фарғона вилоятининг Боглод, Наманган вилоятининг Тўрақўрғон, Навоий вилоятининг Хатирчи туманида Олчинобод кишлоғи бор. Мулла Сайфиддин Аҳсикендийнинг (XVI аср) «Мажмуа ат-таворих» асарига келтирилган 92 бовли ўзбек уруғининг ичиде олчин уруғи тилга олиб ўтилган. Олчин этноними «алашын» сўзидан келиб чиққан. «Ала» – улуг, катта, буюк маъносини билдиради. «Шын» эса мўғулча «зон», тунгусча «зон» («халқ»), хакас ва тува тилларидаги «чон», чувашча «шын» («халқ», «кишилар», «қабила») сўзининг варианты ҳисобланади. Олчин этнонимининг маъноси «катта халқ, кўп кишилар уюшмаси, кўп микдордаги қабила» демакдир. Олчин номи кишлоқлар шу уруғ номига қўйилган топонимлар.

Охунд – устоз, муаллим. Ога худованд сўзининг қисқа шакли: Ога (турк) – «жаноб» ва Худованд (форс) – «Эгам», «Худойим» сўзларидан.

II

Перм – (1940-57 йилларда – Молотов) – РФ Перм вилоятидаги шаҳар (1781 йилдан), вилоят маркази. Кама соҳилидаги порт. Аҳолиси 1021,7 минг киши (1998). Машинасозлик (авиадвигателлар, турли саноат ускуналари, автокранлар ва бошқа, мудофаа маҳсулотлари ишлаб чиқариш), кимё, нефт кимёси, нефтни қайта ишлаш, ёғочсозлик, полиграфия саноатлари бор. Кама ГЭС мавжуд. Россия ФАнинг Перм илмий маркази, 7 олий ўқув юрти (шу жумладан, университет), 4 та театр (шу жумладан, опера ва балет театри) бор. Перм XVII асрдан маълум.

I пуд – 16,3804964 кг.

С

Сиёб – Самарқанддаги қадимий бозор. Бу бозор Ўрта Осиёда ҳам қадимий бозорлардан бири саналади. Ер майдони етти гектар. Бозор номи шаҳарнинг тарихий туманларидан бири – Сиёб тумани ва бозордан узоқ бўлмаган жойдан оқиб ўтувчи Сиёб дарёси номидан олинган. «Сиёб» сўзи – форс-тожик тилида «кора сув/дарё» деган маънони англатади. Бозор Самарқанд шаҳрининг марказий яъни эски шаҳар қисмида жойлашган.

III

Шўрон Ислом («Ислом кенгаши») – Туркистон тараққийпарвар зиёлиларининг ижтимоий-сиёсий ташкилоти (жамияти). 1917 йил 14 мартда Тошкентда тузилган ва 1918 йил баҳоригача фаолият олиб борган. Унга дастлаб Абдулвоҳидқори Абдурауфқори ўғли, кейинчалик Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев раис қилиб сайланган. Ташкилот фаолиятида Мунавварқори Абдурашидхонов, Махмудҳўжа Бехбудий, Мустафо Чўқай, Аҳмад Закий Валидий, Ислом Султон Шоаҳмедов, Тошпўлат Норбўтабеков каби маърифатпарварлар фаол қатнашган. Ташкилот

ташаббуси билан Бутун Туркистон мусулмонларининг 1-курултойи ўтказилди (1917 йил апрель). Курултойда қабул қилинган ташкилот дастурида ўлка мусулмонлари орасида ислохотлар ўтказиш ҳолатини тарқатиш, минтақадаги барча мусулмонларни ягона фикр ва масала асосида бирлаштириб, Туркистонга мухторият мақомини бериш учун кураш вазифаси қўйилган. 1917 йил апрель ойидаёқ ташкилотнинг Самарқанд, Қўқон, Наманган, Андижон, Марғилон, Скобелев (Фарғона), Марв, Туркистон, Оқмачит, Ўш ва бошқа шаҳарларда шўъбалари тузилган. Ташкилот «Шўрои ислом» номли газета ҳам чиқарган. 1917 йил мобайнида Туркистон мусулмонларининг яна 3 курултойи ўтказилган. 1917 йил июнда ташкилотдан бир гуруҳ уламолар ажралиб чиқиб, Қўқон ва Тошкентда янги жамият – «Шўрои уламо»га асос солишган. Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг Тошкентда ўтган курултойи (1917 йил 17-20 сентябрь)да ҳар икки ташкилот ўзаро бирлашганлигини эълон қилган бўлса ҳам, аслида том маънодаги бирлашув бўлмаган. Октябрь тўнғаришидан сўнг «Шўрои Исломия» ўз қароргоҳини Тошкентдан Қўқонга кўчиришга мажбур бўлган. Ташкилот аъзолари Туркистон мухторияти ҳукуматини тузишда фаоллик кўрсатишган. Мухторият ҳукуматини большевиклар ағдаргач, тирик қолган «Шўрои Исломия» аъзолари таъқибга учраган. «Шўрои Исломия» ташкилоти совет режими томонидан таъқиқланса ҳам, унинг Носирхон Тўра, Садриддинхон Шарифхўжаев, Миродил Мирзааҳмедов каби фаоллари Туркистонда совет режимига қарши қуролли ҳаракат сафларига кўшилиб, истиклолчиларнинг ғоявий мафкурачилари сифатида фаолият кўрсатишган.

Шўрои Уламо («Уламолар кенгаши») – Туркистон уламолари жамияти. 1917 йил июнда «Шўрои Исломия»дан ажралиб чиққан ва 1918 йил 13 майгача иш олиб борган. Жамият дастури ва низомига кўра, ички сиёсий

тузилмада шариат конунларига қатъий риоя қилиш, миллий-диний қадриятларни юксалтиришга даъват этилган ва мадрасаларни иктисодий қўллаб-қувватлаш айтилган. Бироқ дастурда маиший турмуш ва аёллар масаласида консерватив қарашлар устунлик қилган. Жамиятнинг Тошкент, Кўкон, Самарканд шаҳарларидаги шўъбаси фаол иш олиб борган. Тошкент шўъбасига Шерали Лапин раҳбарлик қилган. Жамиятнинг энг йирик Кўкон шўъбасига эса Мулла Муҳиддинхон Мулла Улуғхон Тўраев раис бўлган. «Шўрои уламо», «ал-Изоҳ» (муҳаррир Абдумалик Ҳожи Абдунабисв; 1917 йил июнь – 1918 йил май), «ал-Ислоҳ» (муҳаррир Абдурахмон Сайёх; 1917-1918) журналларини нашр этди. Уларда даврнинг долзарб муаммолари: диний, ахлоқий, илмий, иктисодий, ижтимоий масалалар ёритиб борилди. «Шўрои уламо» ташаббуси билан Тошкентда Туркистон ва Қозоғистон мусулмонлари қурултойи ўтказилди (1917 йил сентябрь). Унда уламочилар ва шўрои исломчилар ўзаро бирлашиб, «Иттифоқи муслимин» сиёсий партиясини тuzдилар. Жаидлар ва уламолар ўртасидаги зиддият ва ғоявий қураш кучайган. Уламочиларнинг орасида ҳам ҳокимият масаласида турли қарашлар мавжуд бўлган. Тошкентлик уламочилардан фарқли равишда Кўкондаги «Шўрои уламо» аъзолари большевикларга қарши чиққан ва Туркистон мухторияти ҳукуматини қўллаб-қувватлаган. 1918 йил март ойида Кўкон яқинидаги Бачқир қишлоғида «Шўрои уламо» ва «Шўрои ислом» фаолларининг ташаббуси билан Фарғона водийсидаги қўрбошиларнинг илк қурултойи ўтказилиб, Туркистонда совет режимига қарши қуруллой ҳаракатнинг мақсад ва вазифалари белгилаб олинган. Совет даврида уламочилар ва шўрои исломчилар фаолияти сохталаштирилиб, улар «халқ душмани» ва «миллатчи» сифатида қўрсатилган.

К

1 Қядок – 409,5 грамм.

Қўшбеги (Қушбеги) – бу мансаб амирликдаги фуқаролик мансаблари ичида энг юқори мансаб бўлган. «Қўшбеги» терминини изохлашда олимлар турли хил маълумот беришган. Масалан «Мажмаъ ул-арқом» асарида «қушбеги» шаклида ишлатилган ва унинг вазифасига «Овчилар, овчилик асбоблари, қушлар ва итлардан хабардор бўлиб турадиган амалдор» сифатида баҳо берган. Аслида эса «қўшбеги» – «қўш» – қароргоҳ, «беги» – раҳбари, эгаси маъносини англатади.

«Тарихи нофеий»да келтирилишича Бухоро амирлигидаги энг юқори вазир қўшбеги бўлган. Уни «вазиратпанох», «Вазирати олий» деб айтишган Давлатнинг ҳамма ишлари унинг қўлида бўлган. У давлатнинг эски, тажрибали, ишбилармон, сиёсий аҳволдан хабардор одамларидан тасдиқланган. Номзод аввал, девонбеги мансабига эришиши лозим бўлиб, шунда қўшбеги бўлишга лойиқ саналган. Агарда ҳоким бўлса ҳам у қўшбеги бўлиши мумкин бўлган. Қўшбеги мансаби ҳам иккита бўлган. Биринчиси «қўшбеги калон» ва иккинчиси «қўшбеги поён». Бундай аталишига сабаб «қўшбеги калон» доим арқда яшаган ва ҳар қандай вазиятда арқни ташлаб чиқиши мумкин бўлмаган. «Қўшбеги калон»нинг ҳуқуқи бошқа вазирларникидан ортиқ бўлган, у ҳибсга олиш, жазо бериш, қатл қилиш, гуноҳкор молини мусодара этиш ҳуқуқларига эга бўлган. Унинг бир неча умумий девонбегилари бўлиб, улар минглаб кишиларга таом ва сарпо беришлари мумкин бўлган. Қўшбегининг ҳашамати подшоҳнинг ҳашаматига яқин бўлган. «Қўшбеги поён» эса арқ олдида маҳкамаси бўлган. «Қўшбеги поён»ни – закотчи деб ҳам атаганлар. Чунки у мол закоти, дарё, чегара, йўл қоровуллари унинг қўлида бўлган. «Қўшбеги поён» ҳарбий ҳаракатлар вақтида лашкарбоши этиб тайинланган

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I боб. Бухоро амирлигида таълим тизими	
1.1. Бухоро амирлиги мадрасалари	7
1.2. Мадрасаларда таълим жараёни.....	19
1.3. Мударрислар фаолияти.....	36
II боб. Мирн араб мадрасаси мударриси Аҳмадхон ибн Исмоилхоннинг илмий фаолияти	
2.1. Мударрис ҳаёти ва илмий мероси	50
2.1.1. Аждодиға мос авлодлар.....	58
2.2. Тошкент ислом университетида сақланаётган Аҳмадхон ибн Исмоилхон фонди.....	63
2.2.1. Кўлёзма китоблардан намуналар	64
2.2.2. Тошбосма китоблар.....	74
2.2.3. Хужжатлар	77
III боб. «Тазкиратул инқилоб» рисоласи ҳақида	
3.1. «Тазкиратул инқилоб» асари таҳлили.....	81
3.2. «Тазкиратул инқилоб» асари таржимаси	101
Хулоса	128
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	132
Иловалар	146
Глоссарий.....	180

Асророва Лобар
Қобилжон қизи

БУХОРО мадрасалари тарихидан

Аҳмадхон ибн Исмоилхон мероси

Ношир: *Исмоил Муҳаммад Содик*

Мухаррир: *Бобомурод Эралиев*

Техник муҳаррир: *Мансур Қажомов*

Бадий муҳаррир: *Абдулбосит Қамбаров*

Саҳифаловчи дизайнер: *Ҳабибуллоҳ Шукруллоҳ*

Нашр лицензияси № АІ 235, 13.02.2013 йил.

Босишга рухсат этилди 14.02.2017. Бичими 84x108 ¹/₃₂.

Times New Roman гарнитураси. Офсет босма. Босма табоғи 14.

Шартли босма табоғи 11,76. Адади 1000 нусха.

Буюртма №06. Баҳоси келишилган нархда.

«Hilol-Nashr» нашриёт босмахонаси

100185, Тошкент шаҳри, Сўғалии ота, 5

